شاسوار هەرشەمی

هەندێك زانیاریی گشتی لەبارەی زمانەوە

شاسوار هەرشەمی

مەڵبەندی کوردۆلۆجی

هەرێمی کوردستان
سەرۆکایەتیی ئەنجومەنی وەزیران
مەڵبەندی کوردۆلۆجی

- **ناوی کتێب: هەندێك زانیاریی گشتی لەبارەی زمانەوە**
- **نووسەر: شاسوار هەرشەمی**
- **پیتچنین: نووسەر**
- **دیزاین و سەرپەرشتیی چاپ: بریار فەرەج کاکی**
- **بەرگ: رەنج شوکری**
- **ژمارەی سپاردن: ١٣٣٦/ ساڵی٢٠٠٩**
- **چاپخانە: رەنج/ سلێمانی**
- **تیراژ:١٠٠٠ دانە**
- **نرخ: ٢٥٠٠ دینار**
- **زنجیرە: ٣٤**

مەڵبەندی کوردۆلۆجی
ناونیشان: سلێمانی، گردی ئەندازیاران- گەڕەك/ ١٠٥، کۆڵان/ ٢٥، ژ.خانوو/ ٤، ژ. پۆست/ ٩٥
تەلەفون: ٣١٩٣٠٩٣
www.kurdology.com
kteb@kurdology.com

ناوەڕۆك

بابەت	لا
پێشەکی	٧
I	١١
چەند زانیارییەکی گشتی لەبارەی زمانەوە.	
ئایا گەورەترین زمان ئینگلیزیە یان چینی؟	١٤
هۆکاری ئاسان بۆ لەیەکتر گەیشتن.	٢٦
زمانی کریۆلی.	٢٧
ئێسپێرانتۆ.	٢٨
زمانی هێما- نیشانە	٢٩
کێشەی نێوان زمانان.	٣٠
زمانی پیرۆز. . . زمانی خودا.	٣٤
زمان، هەڵگری رازو نهێنیی مێژوو.	٣٧
وشە وەرگرتن لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر.	٤٠
خزمایەتی لە نێوان زمانانداً.	٤٦
زمانی ئیمپراتۆریا.	٥٥
زمان و دەوڵەت.	٥٧
II	٦٣
گەشتێکی مێژوویی لەگەڵ زمان بە میسۆپۆتامیادا.	
III	٧٧
ئیتمۆلۆجیای هەندێ وشەی زمانی کوردی.	
VI	١١١
لێکچوونی زمان.	
V	١٢٤
لە هەگبەی پێشمەرگایەتیمدا.	
پاشکۆ. . . نێرو مێ لە زمانی کوردیدا.	١٦٣
سەرچاوەکان	١٧٣

پێشەکی

زمـــان، جــاران هۆکــارێکی گــرنگ و چارەنووســـساز و بڕیـــاردەر و یەکلاکـــەرەوەی، خۆپاراستن و گەشەکردنی هەر نەتەوەیەك بوو.

ئەمڕۆ، زمان دەبێ ئەو ئەرکە مێژووییەی خۆی بەسەرکەوتویی بردبێتە سەر، تا خۆی بۆ سەردەمێکی تری گرنگ و یەکلاییخەرەوە، ئامادە کردبێت،

ئـەمڕۆ، ئـەرکی هـەرە گرنگـی زمـان، گەشەسـەندن و چـوونەپێش و پێـشکەوتنێکی هاوتەریبە لەگەڵ گەشەسەندن و چوونەپێش و پێشکەوتنی زانست و تێکنۆلۆجیـادا. ئـەو زمانەی ناتوانێت وەلامدەرەوەی ویـست و خواسـت وداواکـاری قـسەپێکەرانی بێـت، لـە ئاست زانست و تێکنۆلۆجیای سـەردەم، ئـەوا بێگومـان، لـە کـاروانی زمانـانی زینـدو و چـالاك دادەبڕێـت. مرۆڤـــی کـورد، وەکـو گـشت مرۆڤـــەکانی تـر، نـاتوانێ لـە دنیـای پێشکەوتو، دابڕێ و خۆی دوورە پـەرێز بگرێـت. خۆگونجانـدن لەگـەڵ کـاروانی زانـست و تێکنۆلۆجیا پێویستی هەموو تاکێکە، ئەگەر زمانێك نەتوانێ ئـەو داخوازیانـەی تـاك و کۆمەڵەکەی بەجێبێنێ، ئەوا ئەو زمانە وەکـو هۆکارێـك پـەکی دەکـەوێت و مەیـدان بـۆ زمانێکی تـر چـۆڵ دەکـات. هـەر ئێـستا چـەندان زمـانی جیهـان، لـەناو ئـەو پرۆسێـسە مەرگبارەدان و لە گیانەلادان.

دەبێ ئێمە لە خەوی خۆشی، هێشتا زیندووی زمانەکەمان، بە ئاگا بێینەوە، هـەموو ئەو زمان و زاراوانەی کە توانیویانە تـا کۆتـایی سـەدەی بیـستەم زینـدوو بمێـنن، ئیـدی دەکرێ گفتی ئەوەیان پێبدرێت کە بۆ هەمیـشە بـە زینـدوویی دەمێننـەوە بـەلام زینـدوو مانێکی تەکنیکی. واتا ئەمڕۆ بواری تێکنۆلۆجی، بۆ هەموو زمانێکی سەر گـۆی زەوی رەخساوە، تا وشەو رسـتە ودەق و دەنـگ و ئیدیۆمـەکانی، بـە تۆمـارکراوی بخاتـە سـەر میکرۆ فیلم، یان خەپلەیەکی بچووکی ئەلەکترۆنی و لـە نـەمان و لەناوچـوون بیپـارێزێ. بۆیە نابێـت دلـمـان بـەوە ئـۆقرە بگرێـت و بلـێین، ئۆخـەی زمانەکـەمان چـیتر هەڕەشـەی لەناچوونی لەسەر نەماوە و ئەو قۆناغە مەترسیدارەی بڕیوە.

ئەمرۆ نەوەی نوێ، چاوەڕوانی گەورەی لە زمان هەیە. بۆ ئەوەی زمانەکەمان ئەرکی خۆی بەجێ بینێ و بتوانێ وەڵامی خواستەکانی سەردەم بداتەوە، دەبێ چەندان کۆڕی زمانەوانی، شەو بخەنە سەر رۆژ و خەریکی کاری ورد و بەردەوام بن، بۆ دۆزینەوەی چارەسەری گونجاو هەڵبژاردنی و شەو زاراوەی پێویست بۆ هەموو دیاردە زانستی و تێکنۆلۆجی و کۆمەڵایەتیە تازەکان. ئەگەر ئەم کارەمان بۆ نەکرا، ئەوا ئیدی خۆشەویستی رووت و هەست و سۆزی نەتەوایتی بەس نین بۆ لەسەر پێ راگرتن و چالاك کردنی زمانەکەمان.

خەڵك، هەروەك چۆن لەگەڵ مەرگی نزیکان و خۆشەویستانی رادێ و ناچار دەبێ بە دوای ژیانی پڕ لە جەنجاڵی خۆی بکەوێ، ئاواش رۆژانێك دێ، ناچار دەبین پشت بکەینە زمانە خۆشەویستەکەمان، تا بتوانین پێویستیە زانستی و تەکنەلۆجیەکانی خۆمان لە رێگای زمانێکی ترەوە دابین بکەین.

مەبەستی سەرەکی من لەم کتێبە ئەوەیە کە خوێنەر وشیار بکەمەوە کە زمانیش دیاردەیەکی مێژووکردی دەستی مرۆڤە. ئێمە خۆمانین چارەنووسی زمانەکەمان دیاری دەکەین. مەبەستم لە ئێمە، تاکەکەس، کۆڕو کۆمەڵ، دامەزراوە ئەکادیمیەکان و زانکۆ و ئامۆژگاکان، پارتە سیاسیەکان، دەزگاکانی راگەیاندن و دامەزراوەکانی حکومەت و دەسەڵات هەمووە، دەبێ هەموومان وشیاریی زمانەوانیمان لە ئاستێکی بەرزدا بێت و هەست بە لێپرساوی سەر شانمان بکەین. ئەگەر نەمانتوانی زمانێکی پاراو وگونجاو لەگەڵ پێویستی و داخوازییە زۆر و زەوەندەکانی سەردەم، بێنینە کایەوە، ئەوا سەردەستەی کۆمەڵ، بە ناچاری پەنا بۆ زمانانی تر دەبەن، یاخود لە کاروانی پێشکەوتن دادەبڕێین. زمانێکی لە کاروان بەجێماو، شایانی میللەتێکی لە کاروان بەجێماوە، ئەوانەی ئەمرۆ جگە لە زمانی کوردی، ئاشناییان بە زمانی تری زیندو و هاوچەرخ نییە، ناتوانن سەر لە زۆر تێرمی تازە و هاوچەرخ دەربکەن، بەمەش تاکی ناو کۆمەڵ، نەك هەر ناتوانێ وەڵامدەرەوەی پێویستسیەکانی سەردەمی خۆی بێت، بەڵکو کاریگەری چالاکیشی لەسەر دەوروبەری خۆی نابێت. ئاگاتان لە زمانەکەتان بێت، دڵتان بەوە خۆش نەبێت کە زمانی کوردی تا ئیستا زیندووە. هێشتا کاروانێکی سەخت و درێژمان لەپێش ماوە. بڕیاری چارەنووسسازو گرنگ دەبێ لەسەر دەستی نەوەی ئێستا بدرێت. بڕیاری گرنگ ئەوەیە کە ئێوە لە خۆتان رادەپەڕمون تەکانێك بە زمانەکەتان بدەن؟

ئەگەرنا زمانەکەمان دەخرێتە سەر خەپلەیەکی ئەلەکترۆنی تا دوای چەند سەد ساڵی تر، لێکۆڵەران چیرۆکەکەی بنووسنەوە.

مەبەستی من لە گێڕانەوەی چیرۆکی زمانانی زیندو و لەناوچوو لەم کتێبەدا، ئەوەیە ئاگادارتان بکەمەوە کە ئەمە خوداو پیاوچاکان نین زمانان دەپارێزن و گەشەیان پێدەدەن! یان سزای دەدەن و لە ناوی دەبەن! وەك لە خوێندنەوەی کتێبەکەدا بۆتان دەردەکەوێت. هەوڵ، یان هەڵەکانی مرۆڤ و ئەو دامەزراو و دامودەزگایانەن کە مرۆڤ دروستی کردوون، وا دەکات زمان بەرەو چ ئاقارێك هەنگاو باوێت.

زمانەکەمان، وەك هەر زمانێکی تری سەر گۆی زەوی، کەرەستەیەکی خاوی زۆر گرنگە، گەورەترین داهێنانی بیر و هۆشی باوك و باپیرانمانە، لە پرۆسەیەکی مێژوویی دوورو درێژ و ئاڵۆز بەو بارەی ئێستای گەیشتووە. ئەوا ئێوەن کە بڕیار دەدەن، پەرە بەداهێنانی هاوبەشی بیرو هۆشتان بدەن، یان سەرشۆڕی نەوەکانی پێش خۆتان دەبن و ناتوانن زمانەکەتان بۆ نەوەکانی داهاتووتان جێبێڵن. پرۆژەی نووسینی ئەم کتێبە بۆ سەرەتای پێشمەرگایەتیم دەگەرێتەوە. واتا ٢٧ ساڵ پێش ئێستا دەستم بە کۆکردنەوە و تۆمارکردنی هەندێ لە بەشەکانی ئەم کتێبە کردووە. بەداخەوە لە کیمیابارانکردنی دۆڵی بالیسان (١٧/ ٤/ ١٩٨٧)، بەشێکی زۆری ئەم دەفتەرانەم تێداچوون، کە چەند ساڵێك بوو خەریکی تۆمارکردنیان بووم، ئەوانەی کە توانیم دەربازیان بکەم، لە هەردوو بەشی (ئیتمۆلۆجیای هەندێ وشەی زمانی کوردی) و (لە هەگبەی پێشمەرگایەتیمدا) کۆ کراونەتەوە. یەکجار بڕیارم دا ناوی کتێبەکە بنێم (لە سەنگەری زمان) چونکە لە سەنگەری پێشمەرگایەتیدا، هەمیشە شانبەشانی فیشەك، دەفتەری تۆمارکردنی وشە و پەند و بەسەرهات و رووداوە مێژوویەکانم پێبوو. هەرکاتێك تفەنگەکەم پشووی دابا قەلەمەکەم تیژ دەکردەوە. بە هەموو هەستمەوە خۆم لەسەنگەری پاراستنی زمانەکەم دەبینی. دواتر وام بەپەسەند زانی کە ناوی کتێبەکە دەربڕی ناوەڕۆك و ناواخنی کتێبەکە بێت باشترە، نەك هەست و سۆزی خۆم.

هیوام وایە سوودی لێ ببینیت

شاسوار هەرشەمی
ستۆکهۆڵم/ سوید
شوباتی ٢٠٠٨

I

چەند زانیاریەکی گشتی لەسەر زمان

کە بیر لە زمان دەکەینەوە راستەوخۆ ئەمەمان بەبیردا دێت کە ئاخۆ ئەم شەش ملیار مرۆڤـەی سەر زەوی بە چەند زمان دەدوێن؟

بە گـوێرەی شـارەزایانی نێونەتـەوەیی لانـی کـەم ٤٠٠٠ زمـان لەسـەر زەوی قـسەی پێدەکرێت دیارە ئەم ژمارەیە تا گـونجـاوە کەم کراوەتەوە، دەنـا ژمـارەی راستـــی خــۆی لە ٦٠٠٠ زمـان و سـەروی ئـەمـەش دەدات.

ناکرێ هەروا دانیشی و زمانان بژمێری تا وەڵامێکی دروست یان نزیـك لـە دروسـتی ئەم پرسیارەی سەرەوە نەدەیتەوە. سنووری نێوان زمان و زاراوە روون و دیارنییە. چەندان زمان هەن کە زۆر لێکتر دەچن بەجۆرێك کە ئاخێوەرانی ئەم زمانانـە بـێ گیروگرفت لـە یەکتری دەگەن وەك (سویدی و نەرویجی، تارادەیەکیش دانیمارکی) لەکاتێکدا دەکرێ ئەو مرۆڤـانەی کە بەیەك زمان قسە دەکەن بەسـەختی لـە زاراوەکـانی یـەکتری تێبگـەن یـان لەیــەکتر گەیــشتنیان دەگاتــە رادەی مــەحاڵ وەك زاراوەکـانی زمـانی کـوردی (کـوردی (سۆرانی)، کرمانجی، هەورامی و زازاکی. . . .) زۆرجار زمـان بـەوە دەناسـرێتەوە کـە ئەوانەی پێی دەدوێن، زمانێکی هاوبەشی نووسـینیش بـەکاردێنن واتـا خـاوەنی زاراوەی جۆراوجۆرن بەڵام یەك زمانی نووسینی هاوبەشیان هەیە.

دابوونەریتی قوڵی مێژوویی و هەڵسوکەوت و رێورەسمی هاوبەش، رۆڵی گرنگی هەیـە لە دیاریکردنی زمانـدا. ئەمانـەی سـەرەوە دیـسان رۆڵـی دیـار دەبیـنن بـۆ دیـاریکردنی راکێشانی سنوور لە نێوان ئەو زمانە لێکچووانە، یان لێکنزیکانەی کە هێشتا نەبوونەتە زمانی نووسین. سەرەڕای سـەختی دیـاریکردنی زمـانیش، وەك دیـارە خـەڵکان هـەموو دڵنیان کە ئەوانەی تر کێن کە هاوزمانن لەگەڵیاندا.

لە راستیدا بەکارهێنانی میتۆدی زانستی و شیکردنەوەی تاقیگەیی ناتوانێ بە تـەنیا بڕیاردەربێـت لەسـەر دیـاریکردنی سـنووری نێـوان زمـان و زاراوەدا. هەسـت و سـۆزی هاوبەشی کۆمەڵە خەڵکێك، دابوونەریتی هاوبەش و لێکچوو، کەلەپوورو وردەکاریەکانی

ژیانی رۆژانە، بڕیاردەری سەرەکین لەوەی کە کام کۆمەڵە خەڵك خاوەنی زمانی هاوبەشن. با دوو سیناریۆ بێنینە بەرچاومان تا مەبەست روونتر بێت. سیناریۆی یەکەم: سێ کەس بەتەك یەکەوەن. یەکەمیان خەڵکی دیاربەکرە، دووەمیان خەڵکی سلێمانییە، سێیەمیش خەڵکی هەورامانە. ئەگەر لە هەریەکێکیان بپرسین چ زمانێك زمانی زگماك و رۆژانەیانە، ئەوا بێگومان هەر یەکەیان بە شانازیەوە پێمان دەڵێ کوردی زمانی زگماك و رەسەنییەتی سەرەڕای ئەوەش کە دەزانن لە یەکتری ناگەن یان بە ئاسانی لە یەکتری ناگەن.*

سیناریۆی دووەم: نەرویجیەك و سویدیەك بەتەك یەکەوە وەستاون و بەیەکەوە قسە دەکەن. هەر یەکەو بە زمانی باوی خۆی دەدوێ و هەردووکیان بە ئاسانی لە یەکتری دەگەن. کە لە نەرویجیەکە دەپرسین ئایا بە چ زمانێك دەدوێی بێگومان پێمان دەڵێ نەرویجی (سەرەڕای ئەوەش کە خودی زمانی نەرویجی بە دوو زمان دادەنرێ). دیارە سویدیەکەش لە وەڵامی هەمان پرسیاردا پێمان دەڵێ بە سویدی دەدوێ، گەرچی جیاوازی نێوان هەردوو زمانەکە کەمترە لە جیاوازی نێوان هەندێ زاراوەی زمانی کوردیدا*. لێرەدا بە روونی دەبینین کە شیکردنەوەی زانستیانانەی زمانەوانان دەستەوەستان دەوەستێ لە ئاست هەست وسۆز و ویستی خەڵکێکی بڕیاردەر لەسەر ئەوەی بە چ زمانێك دەدوێن. لە بواری وادا ڕێزگرتن لە ویستی خەڵکێك گرنگترە لە بەرەنجامە زانستیەکە. هەندێ جار هەندێ زمان لە جیاتی ئەوەی بەسەر زاراواندا دابەش بکرێت، بەسەر (شێواز)ی لێك نزیك دابەش دەکرێت وەك شێوازی بریتانی و شێوازی ئەمەریکی زمانی ئینگلیزی. هەندێ جار هەردوو زمانە زۆر لێك نزیکەکەی نەرویجیش (زمانی کتێب و نەرویجی نوێ) بە دوو شێوازی یەك زمان دادەندرێت.

لە ئەفریقا وئەمەریکای خوارودا، هێشتا زۆر زمانی بچووك و دابڕاو هەن کە باش لێیان نەکۆڵدراوەتەوە. لە شوێنی ئاوادا بواری ئەوە ماوە دیاردەی گەشە و سەرهەڵدان و نەمان و. . . زمانی تازە لێی بکۆڵدرێتەوە.

زمان لەگەڵ گۆڕانی هەلومەرجەکانی ژیانی خەڵکدا، دەگۆڕێ وگەشە دەکات.

لە دنیای مۆدێرندا پێشکەوتنی زۆر خێرای زانست و تێکنۆلۆجیاش، پێوستی بەردەوامی بە وشەی تازە و نوێ هەیە.

زۆر جار دەوڵەمەندی و هەژاریی زمانێك بە ژمارەی ئەو وشانە لێكدەدرێتەوە كە لەو زمانەدا هەیە. بەڵام ئایا دەكرێ ژمارەی وشەكانی زمانێك بزاندرێت؟

ژماردنی ژمارەی وشەكانی زمانێك شتێكی بێ واتا دەبێت ئەگەر پێشتر بڕیار نەدرابێت بە چ شێوەیەك (وشە) دەژمێردرێن. ئایا ئامرازەكانی پەیوەندی وشەن؟ ئایا پێشگر و پاشگر سەربەخۆ دەژمێردرێت یان نا؟ وشە لێكدراوەكان یەك وشەن یان پتر و. . . تا دوایی. . . شێوازی جیا بەرەنجامی یەكجار جیاواز بەدەستەوە دەدەن؟ ئەگەر شێوازێكی دیاریكراویش رەچاو بكەین بۆ ژماردنی وشەكانی زمانێك دیسان بەرەنجامەكەی نەختێ لە راستی نزیك دەكەوێتەوە.

هەر بۆ بەراوردكاری ئێمە چەند ژمارەیەك دەخەینە بەرچاو كە بە رەچاو كردنی هەمان شێواز لە چەندان زماندا بە دەست هاتوون، لە هەموو ئەو زمانانەدا ئەو وشانەی ناو رستە ژمێردراون كە لە ژیانی رۆژانەدا بەكاردەبرێن، خۆ لە ژماردنی وشەی ناوازە و هەڵاوارده، یان وشەی كەم بەكارهاتووی زانستی و تەكنیكی پارێزراوە.

- نزیكەی ۰۰۰/ ۵۰۰ وشە لە ئینگلیزیدا هەیە.
- نزیكەی ۰۰۰/ ۳۰۰ —۰۰۰/ ۲۰۰وشە لە ئەڵمانی یان سویدی و زمانە جێرمانییەكانیتر هەیە
- نزیكەی ۰۰۰/ ۲۰۰ وشە لە فرەنسی، ئیتاڵی، ئیسپانی و سەرجەم زمانە رۆمانییەكانیتر هەیە.

زمانی ئینگلیزی عەمبارێكی گەورەتری وشەی لەچاو زمانەكانیتر هەیە. ئەمەش بۆ ئەوە دەگەرێتەوە كە لەسەدەی دەیەمی زاینیدا نۆرماندیەكان دوورگەكانی بریتانیان گرت و كاریگەری قوڵیان بەسەر زمانی ئینگلیزیەوە جێهێشت بە جۆرێك كە عەمباری وشەی ئینگلیزی كە لە بنەڕەتدا جێرمانییە، لە عەمباری زمانە رۆمانییەكانیشی هەڵهێنجاوە جگە لەوەش زمانی ئینگلیزی وەك دەزانین لە پێشنەگی ئەو زمانانەدایە كە وشەی زانستی و تەكنیكی نوێ دێنێتە ئاراوە، زۆر تێرمی تازەی زانستی یەكەمجار لە زمانی ئینگلیزیدا جێپێی خۆی دەكاتەوە. ئەمە ئەوە ناگەیەنێت كە ئینگلیزی زمانێك عەمباری وشەی لە كەسێكی تر زۆرترە كە بە ئینگلیزی نادوێ جێگای سەرسوورمانە كە زمانی فرەنسی عەمباری و شەكانی تەنانەت لە زمانی سویدیش كەمترە. یەكێ لە هۆ گرنگەكان ئەوەیە كە زمانە جێرمانییەكان زۆر بە ئاسانی توانای پێكهێنانی

رادەیەکی زۆر وشەی لێکدراویان هەیە. هەروەها زمانزانە فرەنسییەکان لە شەرێکی هەمیشەییدان بۆ ئەوەی زمانەکەیان لە زاراوە و وشەی سەر جادە بپارێزن.

لەوانەیە بوێرین بڵێین کە وشەکانی زمانێکی بەڕاستی، زمانێك کە مرۆڤ بەڕاستی بە زمانی ڕۆژانەی خۆی دەزانی و قسەی پێدەکات، خۆی لە ۰۰۰/ ۵۰ وشە دەدات. دیارە هەروا ئاسانیش نییە ئەو وشە نەناسراوانە بژمێرین کە ئاخێوەرانی زمانێك لە زمانی ڕۆژانەیاندا بەکاری دێنن. ئەوانەی بە زمانێك دەدوێن کە زمانی زکماکی خۆیانە، ڕاهاتوون کە لە زۆربەی وشەکانی زمانی خۆیان بگەن و بەکاری بێنن.

ئەو کەسانەی کە ئاستی خوێندەواریان بەرزە، ئاستی عەمباری وشەی چالاکیان پتر لە ۲۰۰۰۰ وشەیە. ئەو فرەنسی و ئینگلیزی زمانانەی کە عەمباری وشەی چالاکیان لە ۰۰۰/ ۲۰وشە زۆرترە کە مەن. ئەو کەسانەش کە نیوەی ئەو ژمارەیە وشەیان لە عەمباری مێشکدا هەیە هەر بە ئاخێوەرێکی چالاك دەژمێردرێن. نابێ لە بیری بکەین کە هەموو تاکە کەسێك عەمباری ناچالاکی و شەشی لە مێشکدا مۆڵداوە (وشەی ناچالاك ئەو وشانەن کە تاك بەکاریان ناهێنێت، بەڵام بە گوێلێبوون یان خوێندنەوە لێیان تێدەگات) ژمارەی وشەی ناچالاك لای تاکێك بە دوو ئەوەندەی ژمارەی ئەو وشانە دەخەملێندرێ کە ئەو تاکە چالاکانە بەکاریان دێنێ.

ئایا گەورەترین زمان ئینگلیزییە یان چینی؟

پتر لە ملیارێك مرۆڤ یان هەر یەکێك لە پێنج کەسی سەر گۆی زەوی زمانی زکماکی چینییە. ئەو ژمارەیە، چینییەکانی ناو وڵاتی چین و دەرەوەی چین دەگرێتەوە. بەڵام زمانی چینی (وەك دواتر باسی دەکەین) شەش شێواز، یان شێوەزاری لێك جیاوازی هەیە. هەرچی دەربارەی زمانی ئینگلیزیە ئەوا کارێکی زۆر سەختە بزانین چەند کەس بە ئینگلیزی دەدوێن. ئێستا ئەوانەی زمانی زگماکیان ئینگلیزیە لە سەروی ۳۵۰ ملیۆن کەس دەبن. بێگومان ژمارەی ئەوانەی کە ئینگلیزی وەکو زمانی دووەم بەکاردێنن زۆر زۆرترە لە ئینگلیزی زمانانی زگماك. ئەی ئەوانەی کە سەریان لە ئینگلیزی دەردەچێ و لەکاتی پێویستدا بەکاری دێنن چەندن؟ بێگومان زانینی ئەم ژمارەیە کارێکی ئەستەمە.

ملیاردێك و نیو خەڵك لەو وڵاتانە دەژین كە زمانی ئینگلیزی بە تەنیا یان لە پاڵ زمانی تر، زمانی دیوانی(رەسمی)ی خوێندن و فێربوون و قسەكردنە. بەڵام زۆر لە خەڵكی ئەو وڵاتانە لە راستیدا یەك وشەی ئینگلیزیش نازانن. بۆ نموونە تەنیا سێ لە سەدی خەڵكی هندستان بە راستی دەتوانن لە زمانی ئینگلیزی بگەن. كەواتە بێ هیچ گومانێك چینی لە لایەن زۆرترین مرۆڤی سەر زەوی قسەی پێدەكرێت. بەڵام زمانی ئینگلیزی وەكو زمانێكی نێو نەتەوەیی بێ ركابەری لە لوتكەیە. زمانی ئینگلیزی رۆژ بە رۆژ بایەخی پتر دەبێت وەك زمانی لینگوا فرانكا lingua fronca (زمانی لێككگەیشتنی گشتی) لەناو و لە نێوان نەتەوەاندا.

دە زمانی هەرەگەورەی دنیا

(بە گوێرەی ئەوەی چەند ملیۆن كەس بە هەریەك لەو زمانانە دەدوێت)

چینی: ١٠١٠٠

ئینگلیزی: ٣٦٠

ئیسپانی: ٢٨٠

هیندی: ٢٥٠ (تێبینی: زمانی ئۆردوش لە پاكستان هەرشێوازێكی هیندیە بەڵام نەخراوەتە سەر ئەم ژمارەیە)

عەرەبی: ١٦٠

بەنگالی: ١٦٠

رووسی: ١٥٠ (ئەو ملیۆنان كەسە رەچاونەكراون كە لە وڵاتانی یەكیەتی سۆڤیەتی پێشو زمانی رۆژانەیان بۆتە رووس)

پورتوگالی: ١٦٠

ژاپۆنی: ١٢٥

ئەڵمانی: ١١٠

پەنجابی: ٨٠

فرەنسی: ٨٠

جاوەیی: ٨٠

بەشێك لە زمانە گەورەو گرنگەكان چیرۆكی تایبەت بە خۆیان هەیە لە رووی بڵاوبوونەوە و بەرفراوانبوونیانەوە لە سەردەمێكی مێژوویدا.

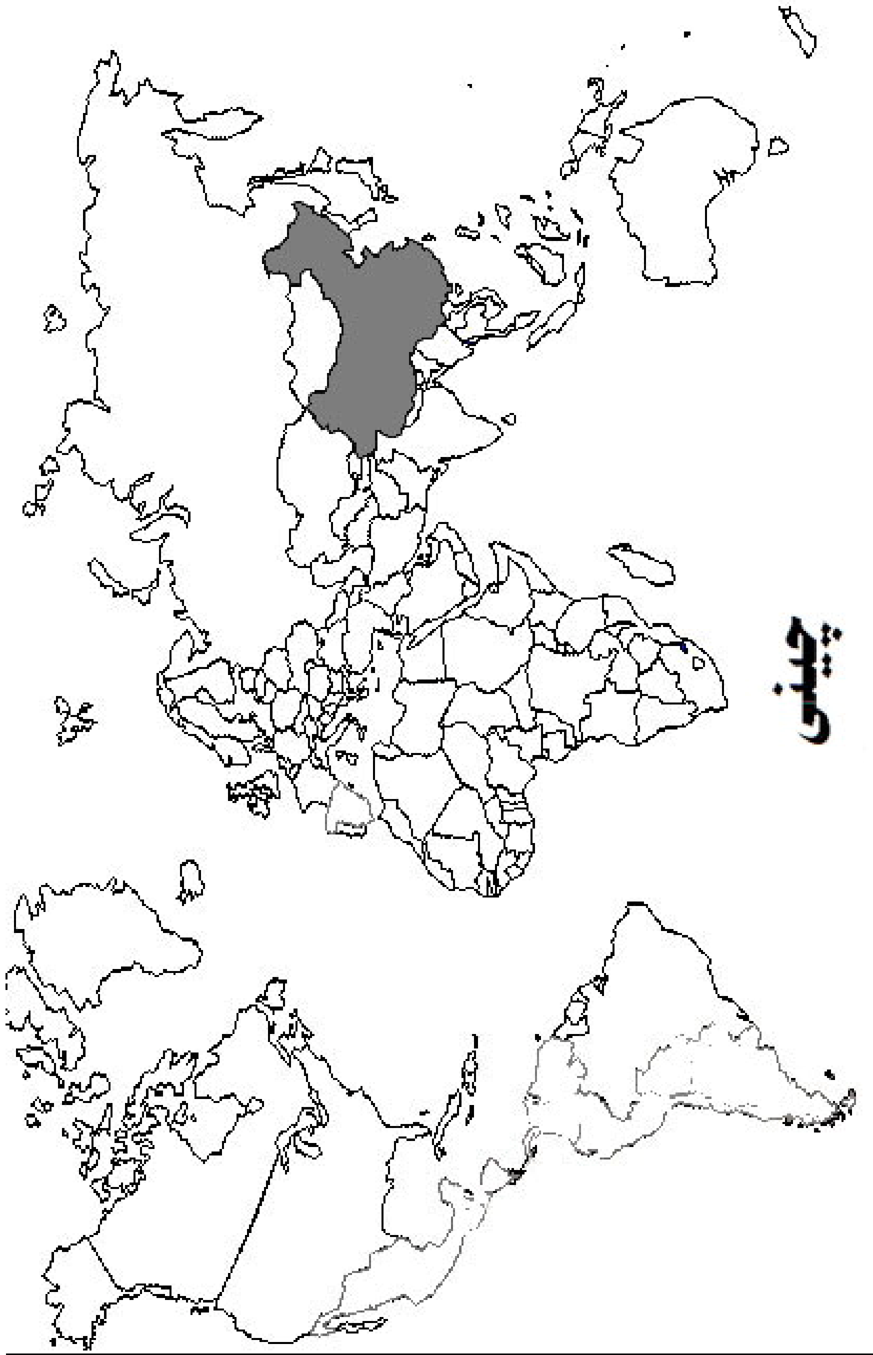

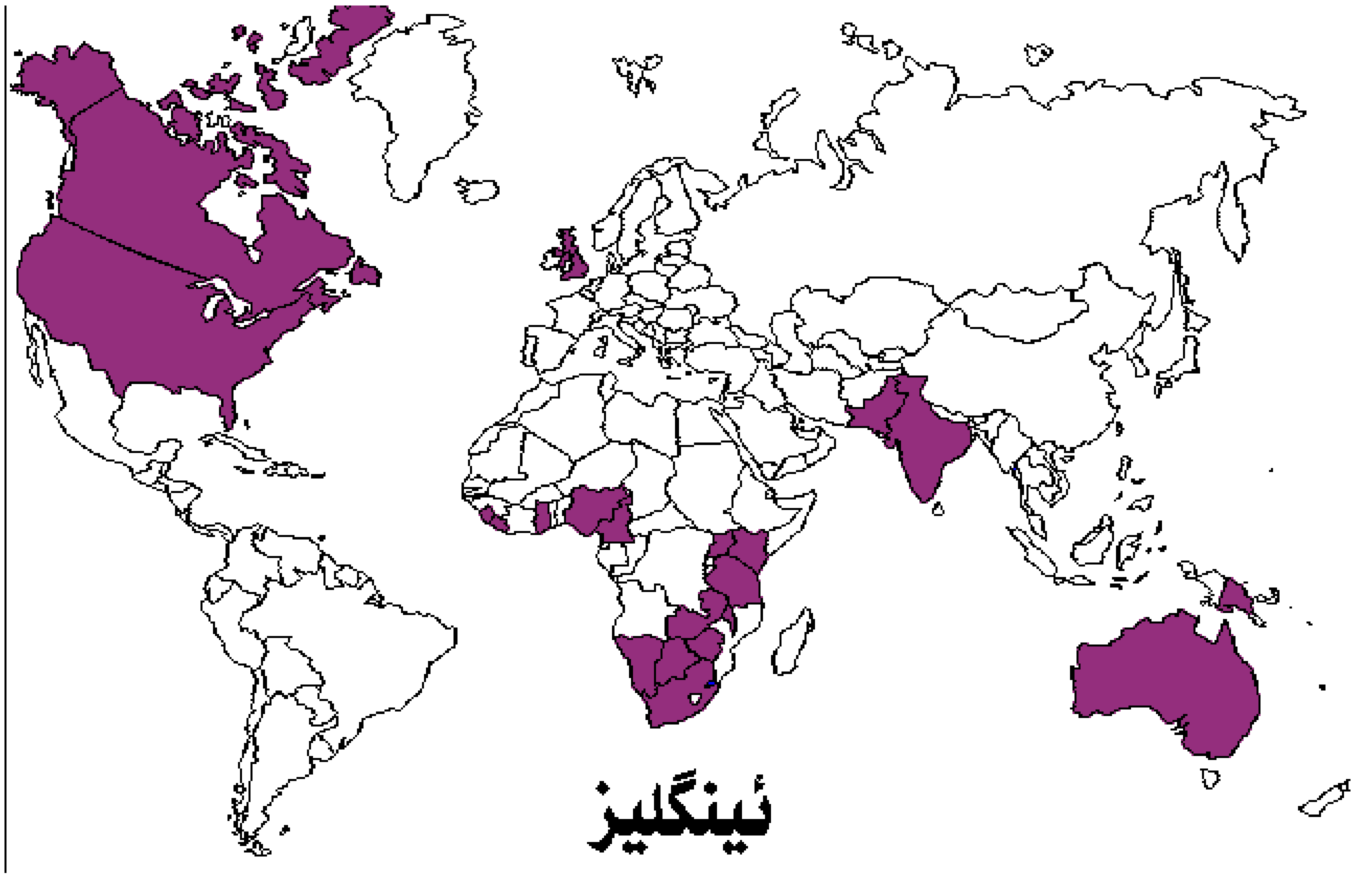
ئینگلیز

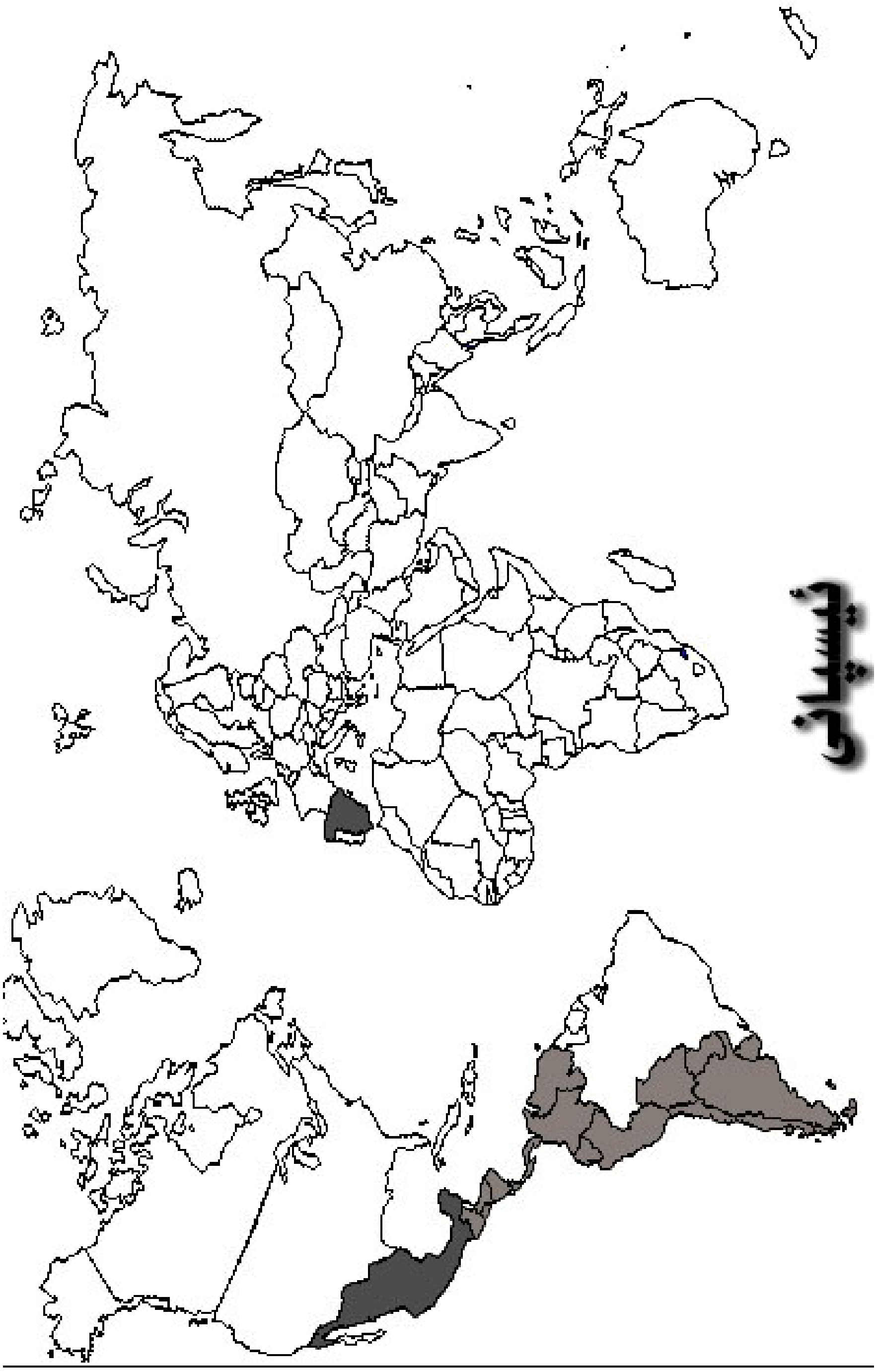
ئیسپانی

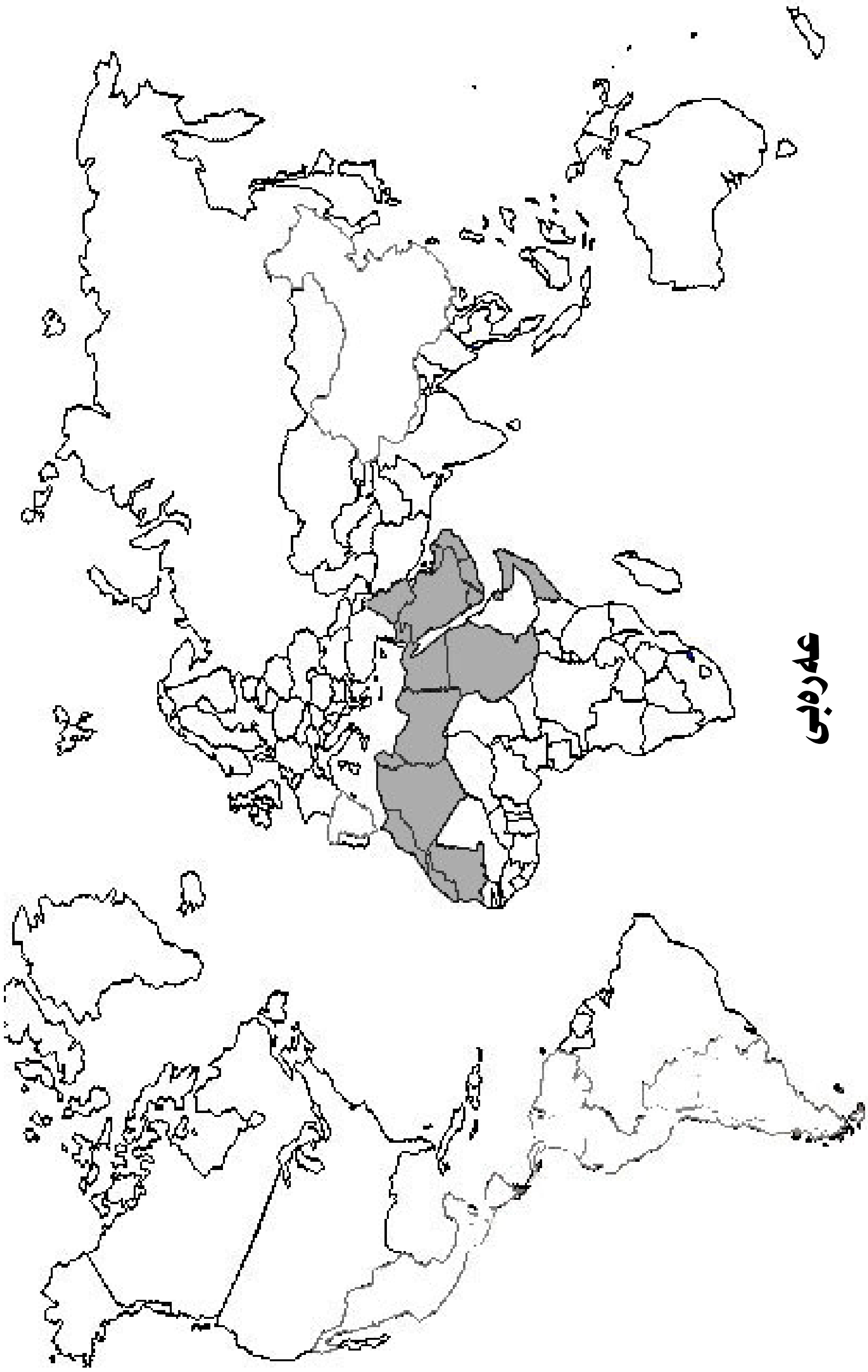
عەرەبی

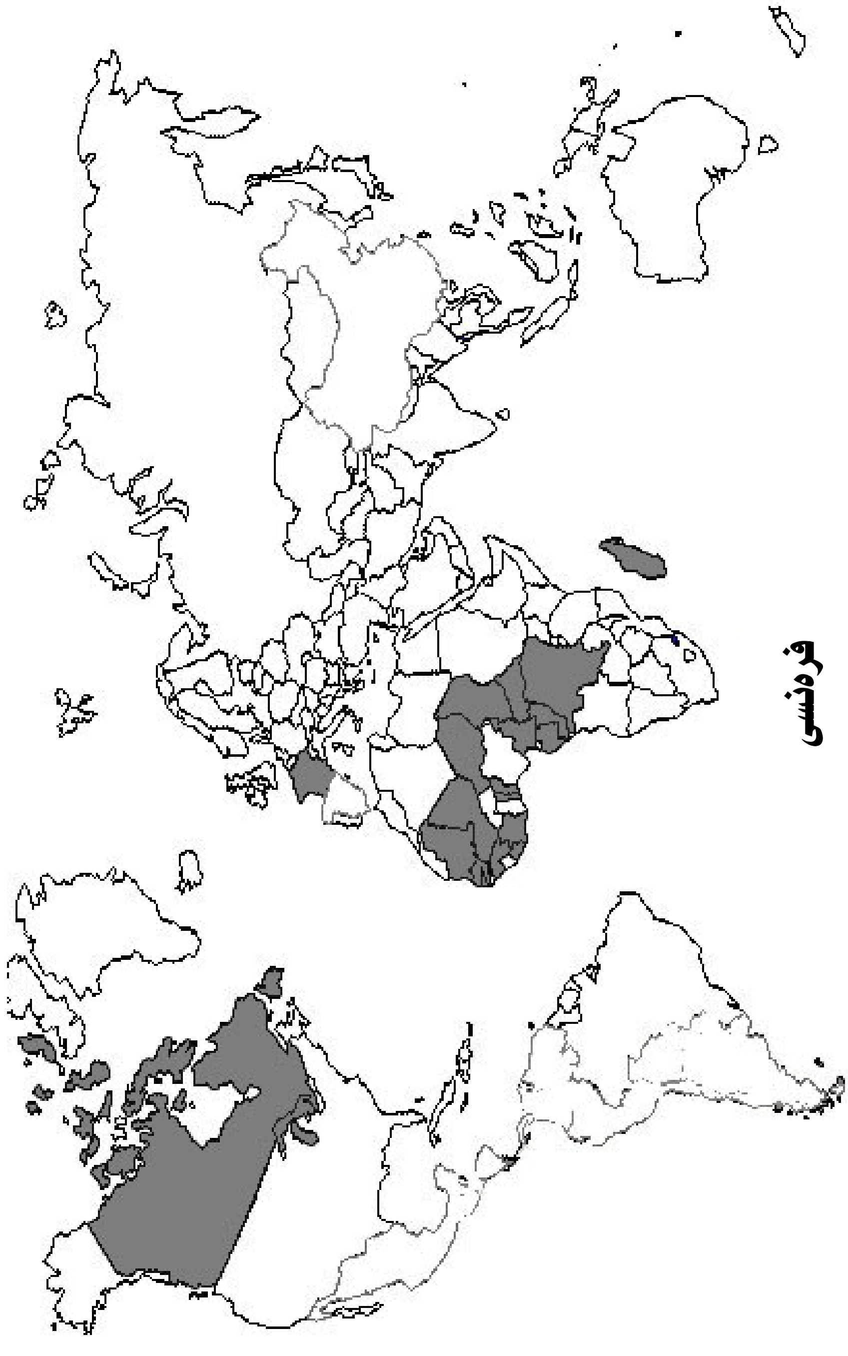

فرەنسی

زمانی چینی: زمانێکی کولتووریی کۆنینەیە. تا هەزارەی یەکەمی زایینی ئەو زمانە تەنیا لە کەنارەکانی روباری زەرد قسەی پێدەکرا. لەدوای ئەمەوە ولاتی چین پەلی بەهەر چوارلایدا هاویشت و بەرفراوان بوو. زۆر لە پەلاماردەرانی چین، کە پتریان گەلە رەوەندەکانی باکوور و ناوەڕاستی ئاسیا بوون. بە تێپەربوونی کات توانەوە و بوون بە چینی و کەوتنە بەکارهێنانی زمانی چینیش.

زمانی تریش هەن لەخوارو خوارووی رۆژهەلاتی ئاسیا کە تونـد بە شارستانییەتی کۆنینەوە گرێدراون وەك (هیندی- ئۆردوو)، بەنگالی، تامیلی و جاوەیی بەلام لە کۆنیا بە چینی ناگەن. ناسینەوەیەکی گرنگی ئەو زمانانە بە چینیشەوە ئەوەیە کە نەیانتوانیوە لە دەرەوەی سنووری جیۆگرافی خۆیاندا پەرەبستێنن. هەندێ دەستەی کەمی ئەتنی پەنابەرانی ئەو زمانانە هەن کە تا ئێستاش دەستیان بەداب و نەریت و ئاین و زمانی کۆنینەی خۆیانەوە گرتووە بێئەوەی توانیبێتیان لەدەوروبەر بلاوی بکەنەوە.

زمانی عەرەبی: ، زمانی ئاینی ئیسلامە، لە کۆتایی سەدەی شەشەم و سەدەی حەوتەمی زاینیدا ئاینی ئیسلام و زمانی عەرەبی لە رۆژئاوای نیوەدورگەی عەرەبییەوە بەرەو باکوور، رۆژئاوا و رۆژهەلات بلابووەوە. ئەو زمانە بە زوویی تەنگی بەو زمانانە هەلچنی کە لە خوارووی میسۆپۆتامیا، دەشتی شام ومیسر باوبوون. زمانی عەرەبی بەهۆی ئەوەی کە زمانی قورئانە و زمانی رێورەسمە ئاینییەکانی خەلکێکی زۆرە، کاریگەری بەردەوامی بەسەر خەلکانێکی زۆرەوە هەیە کە ئەو زمانە زمانی زگماکیان نییە. زمانەکە لە دوای روخانی دەولەتی ئەمەویەوە(٧٥٠) زاینی چیتر نەیتوانیوە ناوچەی ترو پانتایی و رووبەری تر بخاتە سەر خۆی.

لە سەرەتای سەدەی بیستەوە هەولی رێکخراو بەردەوام هەبووە بۆ ئەوەی عەرەبی بکرێت بە زمانی زگماکی ئەو گەل و نەتەوانەی کە بەهۆی سنوور راکێشانەوە کەوتونەتە ناو سنووری ئەو ولاتانەی کە بە جیهانی عەرەب ناسراون. نموونەی ئەو زمانانەی کە کەوتونەتە بەر هەرەشەی زمانی عەرەبی بریتین لە: کوردی، سریانی، قیبتی، نۆبی، تەواریقی، ئەمازیغی و هتد. . .

زمانی کۆلۆنی ئەوروپی: دیاردەیەکی تەنیا تەمەن ٣٠٠-٤٠٠ سالەیە. دامەزران و نیشتەجێبوونی ئەوروپیان لە وێستگەی کۆلۆنی خاکێکی بیانیدا لەسەدەی پازدەیەمەوە دەستی پێکرد. لەسەدەی هەژدەیەم گەیشتە چلەپۆپەی پەرەسەندن.

ئەمە هاوکات بوو لەگەڵ گەشەی پیشەسازی و گەڕان بەدوای بازاڕی تازەدا. زمانی کۆلۆنی لەو ناوچانەدا باش چەسپا کە خەڵکێکی زۆری ولاتە ئەوروپییەکە رویان تێدەکرد و تێدایدا نیشتەجێ دەبوون. لە دورگەکانی بریتانیاوە رووەو: ولاتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، کەنەدا، ئوسترالیا و زلاندی نوێ. لە فرەنساوە رووە و: کەنەدا. لە ئیسپانیاوە رووەو: ناوەڕاست وخوارووی ئەمەریکا. لە پورتوگالەوە رووەو: بەرازیل و تادوایی. . . .

زۆرجار رویداوە کە جۆرە جیاوازیەك لە نێوان ئەسڵی زمانەکەو ئەو زمانە لە ولاتی کۆلۆنیدا دروست ببێ. جیاوازی نێوان ئینگلیزی ئەمەریکا و" ئینگلیزی ولاتی بنەڕەت (بریتانیا) نموونەیەکی لەو چەشنەیەو زۆر ناسراوە.

لە سەردەمی نوێدا کۆچ وەك دیاردەیەك رۆڵی بینیوە لە بلاوبوونەوە یان پەرتبوونی فراوانتری ئیسپانی زماندا. زۆر لە ئیسپانیا زمانانی خوارووی ئەمەریکا. بە تایبەت مەکسیك، کوبا و پۆرتۆریکۆ لەم چەند دەساڵەی دواییدا رویان لەولاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کردووە. ئێستا پتر لە دە لەسەدی خەڵکی ئەمریکا زمانی زگماکیان ئیسپانییە. ئەم رێژەیە بەردەوام لە هەڵچوونیشدایە.

دوو زمانە گەورەکەی تری ئەوروپا، ئەڵمانی و ئیتاڵی بەشێوەی سێ زمانەکەی تر لە دەرەوەی ئەوروپا بلاونەبوونەتەوە. یەکێ لە هۆکان ئەمەیە کە ئەم دوو ولاتە درەنگ فریای کۆلۆنی کردنی خاکی تر کەوتن، بەمەش بواری دانانی نشینگە و بلاوبوونەوەی زمانیان، بۆ هەڵنەکەوت.

هەلومەرجی زمانی رووسی نەختێ جیاوازە. رووسەکان هەموو توانای کۆلۆنی کردنی خۆیان لە دوو ئاراستەدا خرکردەوە. یەکەمیان پرکردنەوەی خاکێکی گەورەی بەتاڵ لەبەشی رۆژهەلاتی ئاسیا (سێبیریا) کە تا سەدەی هەژدەیەم تەنیا چەند میللەتێکی رەوەند و راوچی بچووکی تێدا دەژیا. دووەمیشیان داگیرکردن وکۆلۆنی کردنی ولاتانی هاوسێی خۆیان لە باشوور و رۆژئاوادا.

لە سەردەمی یەکیەتیی سۆڤیەتدا (١٩١٧-١٩٩١) رووسەکان لەژێر پەردەی ئایدیۆلۆجیایەکی جیادا درێژەیان بەهەمان رەوتدا. زمانی رووسی زمانی دیوانی هەموو ئیمپراتۆریاکە بوو. هاوکات شان بەشانی چەندان زمانی جۆراوجۆر، کرابوو بە زمانی خوێندنی هەموو خەڵکی ئیمپراتۆریاکە. لەدوای جەنگی دووەمی جیهانیشەوە، وەکو زمانی خوێندن بەسەر خەڵکی چەندان ولاتی رۆژهەلاتی ئەوروپا داسەپێندرابوو، کە

ڕژێمەکانیان لە ڕکێفی ڕژێمی یەکیەتی سۆڤیەت دەسووڕانەوە. دوای داتەپینی یەکیەتی سۆڤیەت لە ساڵی ١٩٩١ زمانی ڕووسی لە وڵاتانی پێشوی یەکیەتیی سۆڤیەتدا تا ڕادەیەکی زۆر پێگەی خۆی پاراستوە. لەلایەکەوە کۆلۆنی ڕووسی زمان لە هەموو ئەو وڵاتانە ماون، لەلاکەی تریشەوە هیچ یەك لەو وڵاتانە بەو ئەندازەیە توانای دارایی نییە تا سیستەمی خوێندن و زمانی خوێندن بە قازانجی زمانی زگماك بگۆڕێت.

کەچی پێگەی زمانی ڕووسی لە ئەورووپای ڕۆژهەڵات وەك تارمایی لەسەر سەری خەڵك ڕەویەوە و شوێنەواری نەما. تەنیا لە بولگاریا نەبێت کە بەهۆی نزیکی هەردوو زمان، فێربوونی ڕووسی شوێنەوارێکی لێ بەجێماوە.

زمان لە وڵاتانی تازە پێشکەوتودا سەرەنجامێکی تری هەبوو. بەشێکی زۆری وڵاتانی ئاسیا لە قۆناغی کۆلۆنیالیزمدا جۆرێك لە خۆبەڕێوەبردنیان هەبووە. زۆریان توانیشیان زمانی زگماکیان بپارێزن و پەرەی پێبدەن وەك: ئێران، ئەفغانستان، چین، تایلاند، نیپال، بۆتان و هیتر. وڵاتانی جیهانی عەرەب سیستەمی نوێی خوێندنیان لە کۆلۆنیالیزم وەرگرت بەڵام ئەم سیستەمە پێگەی زمانی قورئانی لەق نەکرد. لەوانەیە وڵاتانی باکووری ڕۆژئاوای ئەفریقا، تونس، جەزائیر و مەغریب ناوازەبن کە زمانی فرەنسی وەکو زمانی ڕۆشنبیری و نووسین تا ئێستاش پایەی بەهێزە.

لە بەشەکانی تری ئەفریقا بارودۆخەکە بە شێوەیەکی ترە. دەسەڵاتی کۆلۆنیالیزم گوێیان بەگەل و میللەت و نەتەوە و زمان نەدا کاتێ کە خاکیان لە نێوان خۆیان دابەشیەوە. هەربۆیەشە کە هێلە سنووریەکانی ئەمڕۆ بە چەپ و ڕاستدا نەتەوەو زمانی لە نێوان چەندان دەوڵەتدا لەت و پەت کردووە. لە نایجیریا پتر لە ٣٠٠ زمان قسەی پێدەکرێ و لە کۆنگۆ (کینشاسا) پتر لە ١٥٠ زمانی قسەکردن هەیە. لە تەنزانیا ژمارەی زمانەکان لە سەرووی ١٠٠ دایە. لە کینیا ٤٠ نەتەوەو پتر لەوە زمان هەن. . . هتد.

لە سەردەمی کۆلۆنیالیزمدا لەهەر وڵاتێك ژمارەیەك ڕۆشنبیر و ئێلیت بە کولتوور و زمانی کۆلۆنیالیست ڕاهاتبوون. ئەو ژمارە خەڵکە کەمی هاوکاربوون لە ڕاپەڕاندنی کاروباری دامەزراوەکاندا. دوای ڕزگاربوون و سەربەخۆییش لە ساڵانی شەستی سەدەی ڕابردوودا. ئێلیتی تازە دەسەڵات وەرگرتوو، زمانی وڵاتی کۆلۆنیستیان وەك زمانی دیوانی(ڕەسمی) لەو وڵاتانە پاراستووە.

بـە هەڵبـژاردنی زمـانێکی بێلایـەن و بێخـاوەن لـەنێو سـەدان زمـانی نـاو سـنووری دەوڵەتدا، دەسەڵاتداران خۆیان لە کێشەیەکی هەمیشە لەسەر پێ دەرباز کردووە.

لە زۆربەی وڵاتانی خوارو و ناوەڕاستی ئەمەریکادا، زمانی ئیسپانی ماوەیەکە بۆتـە زمانی رۆژانەی بەشی هەرە زۆری خەڵك. پاراگوای تاکە وڵاتێکی ناوازەیـە کـە هێشتا زۆرینەی خێڵە ئیندیانەکان (هیندە سوورەکان) زمانی گورانی بەکاردێنن.

لە بەرازیلیشدا، زمانی پورتوگـالی زمـانی رۆژانـەی هـەرە زۆری خەڵکـە. سـەرەڕای ئەوەش هێشتا ئیندیانەکان ١٥٠ زمانی تر لەو وڵاتـە بـەکاردێنن. کەچـی هـەر زمانێـك تەنیا چەند هەزار ئاخێوەرێکی هەیە.

وەك دەزانین زمان پێویستیەك بووە کە مرۆڤ لە پرۆسەیەکی شارستانییەتی ئـاڵۆز و دوور و درێـژدا دایهێنـاوە. خـودی زمـان بـە گـۆڕانی هەڵومەرجـەکان، شـێوازی ژیـان و گوزەران، کـۆچ و شـەر و پـەلامار و داگیرکـاری، بازرگـانی و پەیوەنـدی و هاموشـۆ زۆر هۆکاری تر هەمیشە گۆڕانی بەسەردا هاتووە. پرۆسەی گـۆڕانی زمـان لـەم سـەد سـاڵەی دوایـدا زۆرخێراتـر بـووە بـەهۆی کـارتێکردنی بـەردەوامی دامودەزگـای جۆراوجـۆری راگەیاندنەوە. لەم سەردەمەدا تەلەفزیۆن، کۆمپیوتەر و رادیۆ و رۆژنامە جڵەوی پرۆسـەی گەشەکردنی زمانیان لەدەست گرتووە.

کـاتێ کـە مرۆڤـایەتی یـان کۆمـەڵگای پـەرت و بـڵاوی مرۆڤـ بـۆ پڕکردنـەوەی پێداویستیەکانی خۆی پێویستی بە دانووسـتان هـەبووە، زمـانی خـۆی گەشـە پێـداوە تـا وەڵامدەرەوەی ئەو پێویستیانە بێت. ئەو کاتە بـیر لـە دەسـتوور و رێزمـان نەکراوەتـەوە. هەزاران ساڵ درەنگتر، کەسانێك هـاتوون و ویـستویانە دەسـتوور بـۆ زمـان بنووسـنەوە. بێگومان شتێکی ئاساییە کە پرۆسێسی زمـان هـەمووی ناترنجێـتە نـاو دەسـتوورەوە و لەهەر بڕگەیەکی دەستووری دا توشی کۆمەڵێك بابەتی ناوازە دەبینەوە. جـاری وا هەیـە چەند زمانێکی لێك نزیك هێشتا پتر نزیکی یەکتر دەبنەوە و چـەند زاراوەیـەکی زمانێـك پێك دێنن. یاخود زمانێك بەسەر چەند زاراوەیەك دابەش دەبێت و لە دوارۆژدا زاراوەکان دەبن بە زمانی سەربەخۆ.

با زمانی چینی وەکو نموونەیەك وەربگرین:

زمانی چینی لە شەش شێوازی یان زاراوەی سەرەکی پێکدێت. چینی باکوور کە پتر لە حەفتا لەسەدی خەڵك پێی دەدوێن. و (wu) لە شانگهای ودەوروبەری بەکار دێت. مین (min) کە ئەویش دەبێ بەدوو زاراوە. لە فوجی و دوورگەی تایوان قسەی پێدەکرێت. هەروەها هەندێ لە چینییەکانی دەرەوەی چینیش پێی دەدوێن. کام هاکا (kam-hakka) پتر لە چیانگسی و باکووری گوانگ دۆنگ بەکاردێت، کسیانگ (xiang) لە هونان بەکاردێت. هەروەها ئییێ (yue) یان کانتۆنی کە لە خوارووی گوانگ دۆنگ و کانتۆن و هۆنگ کۆنگ و لای زۆربەی چینییەکانی دەرەوەی چین قسەی پێدەکرێت.

ئەم شەش زاراوانە ئەمەندە لە یەکتری جیان کە قسەکەرانیان لە یەکتری ناگەن، هەر بۆیەش بوونی شێوازێکی نووسینی وێنەیی هاوبەش، واتایەکی گەورەی بۆ هەموو زاراوەکان هەیە.

جگە لەمانە، زمانێکی سەرتانسەری یان ستانداردیش هەیە کە لەسەر بناغەی زاراوەی باکوور دروستکراوە و لە (پێیژینگ) یان پەکینی پایتەخت قسەی پێدەکرێت. بەو زمانە دەوترێت پۆتۆنگ هوە putong hua یان زمانی هاوبەش. لە تایوانیش شێوازێکی کۆنتری ئەو زمانە ستانداردە بەکاردێت کە پێی دەڵێن گوۆیو guoyu یان زمانی نەتەوەیی. لە دەرەوەی چین تا ئێستاش شێوازێکی هەرەکۆنی ستاندارد بەکاردێت کە پێی دەوترێت ماندەرین mandarin واتا زمانی کارمەندان. (وشەکە لە زمانی پورتوگالیەوە وەرگیراوە).

کاربەدەستانی چین هەوڵدەدەن تا هەموو هاووڵاتیانی چینی زمانی ستاندارد فێربن. ئەو منداڵانەی کە زمانی زکماکیان پوۆن هوەنییە، ئەو زمانە لە خوێندنگا وەکو زمانی دووەمی خوێندن فێر دەبن. بەرنامە سەرەکیەکانی رادیۆ و تەلەفزیۆنیش هەر بەو زمانەیە ٥٠ ملیۆن چینی لە دەرەوەی چین دەژین. زۆربەیان یەکێ لە زارەوەکانی خوارووی چین وەکو زمانی رۆژانە بەکاردێنن. نزیکەی شەش لە سەدی دانیشتوانی چینیش زمانێکی تری جیا لە چینیان هەیە. نووسینی چینی تەمەنی لە چوارهەزار ساڵێك دەدات. زۆرجار دەگوترێ کە هەر وشەیەکی چینی نیشانەیەکی جیا بە خۆی هەیە. بەڵام راستترە گەر بڵێین هەر مۆرفیمێکی زمانی نووسین، نیشانەیەکی

جیاکەرەوەی خۆی هەیە. مەبەستمان لە مۆرفیم بچووکترین بەشی واتا بەخشی وشەیەکە. خوێندنەوەی وشەی چینی زۆر لە حونجەکردنی وشە دەچێت کە جاران لە حوجرە بۆ فێرکردن بەکار دەهات. لە زمانی چینیدا هەر مۆرفیمێك شێوە نووسین و دەنگی خۆی هەیە. لە بەیەکەوە لکاندنی مۆرفیمی جیا جیادا وشە پێکدێت. جاری واش هەیە یەك مۆرفیم بە ئەندازەی وشەیەك مانا بەخشە و دەبێ بە وشەیەکی سەربەخۆ. دەقێکی نووسراوی چینی بۆ هەموو ئەوانەی شێوەکان دەناسنەوە یەك واتا دەبەخشێ، بەڵام گەر کەسێك دەقەکە بەرز بخوێنێتەوە ئەوا تەنیا ئەوانە لێی تێدەگەن کە بەو زاراوەیە دەدوێن چونکە خوێنەرەکە هەر مۆرفیم/ وشەیەك بە زاراوە (زمان) ی خۆی دەخوێنێتەوە. زمانی چینی لە کۆندا لە سەرێ بۆ خوارێ دەنووسرا هەروەها لە راستیشەوە بۆ چەپ. ئێستا پتر لە چەپەوە بۆ راست دەنووسرێت بەڵام هێشتا هێما کۆنەکانی رێگاو بان لە راستەوە بۆ چەپ دەخوێندرێنەوە. هێشتا نزیکەی ٨٠٠٠ — ١٠٠٠٠ وێنە — وشە لەو زمانەدا هەیە. بەڵام بە لەبەرچاو گرتنی مێژوویی زمانەکە، هێما — وشەکان هێشتا پترن. ئەوانەی کە ٤٠٠٠ هێما- وشە پتر دەزانن زۆر دەگمەنن. ئەو ژمارەیە عەمبارێکی گەورەی وشەی چالاك دەگەیەنێ لە زمانەکانی تردا. ئەو کەسەی کە ٢٠٠٠ هێما — وشەی چینی دەناسێتەوە، دەتوانێ بێ هیچ کێشەیەك رۆژنامە بخوێنێتەوە. ١٥٠٠ هێما — وشە بەشی خوێندنەوەی دەقێکی نەختێ ئاسان دەکات.

هەوڵێك هەیە بۆ نووسینی چینی بە پیتە لاتینییەکان. لە ساڵی **١٩٧٩** ەوە زمانی ستاندارد بە پیتی لاتینی (پینین pinyin) داڕژراوە و کەموو زۆر کاری پێدەکرێت.

هۆکاری ئاسان بۆ لەیەکتر گەیشتن

هەر لە کۆنی کۆنەوە مرۆڤ هەوڵی داوە لە یەکتر گەیشتن ئاسان بکات تا بە ئاسانی کارەکانی بەرێوەبەرێت، بازرگانان، گەڕیدان، مژدەدەرانی ئاینی، نووسەران، نوێنەرانی پاشاو دەسەڵاتداران، سیخوران و پێشقەرەوڵانی لەشکر، قەلەندەر ودەروێشان، کەسانی سەرهەڵگرتوو، راونراوان، کەتنکەران و. . . هتد رووبانکردۆتە دوورە وڵاتان و هەوڵیان داوە چ لە رێگاو چ لە پێگا بتوانن لە خەڵکەکە بگەن و تێشیان بگەیەنن. لە هەندێ قۆناغدا زمانی هاوبەشی گشتی lingua franca کەلێنێکی گەورەی لێکتر گەیشتنی

پڕکردۆتەوە. زمانی ئارامی بۆ ماوەی پتر لە ١٠٠٠ ساڵ (٥٠٠پ. ز- تا ٦٥٠) زاینی ڕۆڵی لینگوا فرانکای بینیوە لە هەموو ڕۆژهەڵاتدا. دواتر زمانی عەرەبی ئەو کارەی کردووە. فارسییش نەختێ دواتر لە ڕۆژهەڵاتدا و لە ئاستێکی بەرتەسکتردا هەمان ڕۆڵ دەبینێ. ئەمڕۆش دەبینین کە زمانی ئینگلیزی لە جیهاندا بۆتە زمانی نێونەتەوەیی. زۆرجار کەسانێك بۆ ڕایی کردنی کاروباریان پێویستیان بە زمانێکی سادەتر لە لینگوا فرانکا هەیە. مرۆڤ ئەم پێویستیەشی پڕکردۆتەوە بەداهێنانی ئەوەی کە پێی دەڵێن پیدگین *pidgin (زمانی تێکەڵ و پێکەڵ). پیدگین شێوەیەکی سادەی زمانی یارمەتیدانە. دەکرێ ئەو زمانە تێکەڵێك بێت لە دوو یان پتر لە زمانان، یاخود شێوەیەکی سادەکراوەی زمانێك بێت. زۆرجار پیدگین لە زمانە گەورەو بەربڵاوەکان دروست دەکرێت وەك ئینگلیزی، ئیسپانی، فرەنسی و پورتوگالی، بەڵام دەکرێ لە زمانی تریش پێك بهێندرێت. بنچینەی پیدگین بریتیە لە شێوەیەکی زۆر سادەی زمان بە کەمترین وشەو سادەترین دەستوور. پیدگین بەخێرایی و بۆ بەئەنجام گەیاندنی کارێکی کەم تەمەن بەکاردێت، هەر بۆیەشە زمانی لەم جۆرە تەمەن کورتە. جاران وابوو بازرگانان بۆ ئاڵ وگۆر و سات و سەودا، زمانی سادەی وایان بەکاردێنا. بازرگانانی چینی سەدەی ١٩ بە پیدگین لەگەڵ بازرگانانی بریتانی دەدوان چونکە لایان وابوو فێربوونی زمانی شەیتان سوکایەتیان بەسەردێنێ.

*زمانی کریۆلی (زمانی هاوبەش):

زمانی پیدگین لە لایەن چەند کەسێکەوە دادەڕێژرێ بۆ پڕکردنەوەی پێویستیەك لە ماوەیەکی کورتی دیاری کراودا. کاتێ کە زمانەکە دەکەوێتە ناو خەڵك، ئیدی ئەوانن کە چارەنووسەکەی دیاری دەکەن. هەر تاکێك بەئەندازەی ئاستی ڕۆشنبیری وخوێندەواری خۆی، بەئەندازەی پڕکردنەوەی پێویستیەکانی، کار لە زمانەکە دەکات. کاریگەری هەرتاکێك هاو ئاراستە لەگەڵ تاکەکانی دی، ئەو زمانە بەرەو ئامانجێك لێدەخوڕن. جاری وابووە کە کۆمەڵە خەڵکێکی زمان جۆراوجۆر، پێویستیان بەوە هەبووە بەخێرایی زمانێکی هاوبەشی لە یەکتر گەیشتن دابهێنن. باشترین نموونە ئەو کۆیلە ئەفریقییانەن کە لە سەدەکانی ١٧ و ١٨ بۆ سەرو خوارووی ئەمەریکا ڕاگوێزران تا لە کێلگە بەیارەکاندا کاریان پێبکەن. کۆمەڵگای جیاجیای کۆیلان، بەسوودوەرگرتن لە زمانی

خاوەنەکانیان، یەکەمین زمانی کریۆلیان بۆخۆیان پێکهێنا. زۆر لەو زمانە تازانـە کریـۆل ئینگلیزی یـان کریـۆل فرەنسین، بناغـەی زمـانی کریـۆلی، هـەر لـە بناغـەکانی پیـدگین دەچێت، بە جیاوازی ئەوەی کە کریـۆل دەبـێ هـەموو مـەرجـە پێویـستیەکانی زمـانێکی زگماك پربکاتەوە. واتا دەبێ لە گەشەکردنێکی بەردەوامدا بێت. تا ئێستا پـتر لـە سـەد زمانی کریۆلی لەسەر گۆی زەوی هەیە. هەندێ لەو زمانانە بـە دیـوانی وەکـو زمـانێکی سەربەخۆ لە لایەن کاربەدەستانەوە دانیان پێدانراوە، بۆ نموونـە لـە دورگـەکانی سێیـشێل جۆرێك لە کریۆل فرەنسی زمانی دیوانی ولاّتەکەیە کریۆل فرەنسی لە ولاّتی هـایتی بۆتـە زمانی نەتەوەیی ولاّتەکە و پێـی دەوتـرێ زمـانی هـایتی. زۆرینـەی خـەڵکی هـایتی لـە زمانی فرەنسی ناگـەن بۆیـە زمـانی هـایتی زمـانی هاوبـەش و نەتـەوەیی خەڵکەکەیـە. دوورگەکانی ڤـانواتو لـە دەریـا لوشـی ئـارام بـە بیـسلاما دەدوێـن کـە لەسـەر بناغـەی ئینگلیزی بنیات نراوە.

کاتێ ئینگلیزی زمانەکان چوونە ناو نیـوە دوورگـەی پـاپوا گینیـای نـوێ، زمـانێکی پیدگینیان دانا بۆ لە یەکتر گەیشتن لەگەڵ خەڵکەکەی. کە خـەڵکی بـومی دەهاتنـە لای ئینگلیزەکان و قسەیان دەکرد، ئەوان بە ئینگلیزی داوایان لێـدەکردن !talk pidgin یـان بە پیـدگینی بـدوێ! خەڵکەکـەش دەیـانگوت تـۆك پیـسین tok pisin. پیـدگینی (تـۆك پیسین) سەرەتا لە ٧٠٠ وشەی سادە پێکهاتبوو. ئێستا زمانی دیوانی خەڵکـە و پـتر لـە ١٠٠ /٠٠٠ وشەی هەیە.

تا سەردەمی شەڕی خاچپەرستان لە هـەزارەی یەکـەمی زاینیـدا، خـەڵکی دوورگـەی ماڵتا بە شێوە زارێکی عـەرەبی دەدوان. بە هۆی نیشتەجێبوونی شەڕکەرانی ئەوروپی لەو دورگەیەدا، زمانی عـەرەبی لە دەوروبەرەکەی خۆی دابڕاو بوو بە زمانی کریۆلی ماڵتـایی کە بە پیتی لاتینی دەنووسرێ.

ئەگەر زمانێکی کریۆلی هەلی بۆ برەخسـێ، سـنوورێکی بەرچـاو بـۆ گەشـە سـەندنی نییە. زمانی فرەنسی خۆی رۆژێك لە رۆژان شێوەیەکی کریۆلی زمانی لاتینی بوو.

ئێسپێرانتۆ

لە دنیای مۆدێرندا، هەوڵی جۆراوجۆر دراوە بۆ دروسـتکردن و بڵاوکردنـەوەی زمـانی (دەستکرد)، ئەو بیرەی لە پشت ئەو هەوڵانـەدا بـوو، ئـەوە بووکـە زمـانێکی لـەم جـۆرە

دەکرێ بکرێتە لینگوا فرانکێکی نێونەتەوەیی دیوانی، بە جۆرێك وەکو تەنیا زمانی هاوبەش لە ئۆرگانە جیهانییەکاندا بەکاربێت. ئێستا نەتەوە یەکگرتووەکان بەڵگەنامەکانی بە شەش زمانی دیوانی بڵاودەکاتەوە (ئینگلیزی، فرەنسی، ئیسپانی، رووسی، چینی، عەرەبی). زمانێکی دەستکرد دەکرێ بە شێوەیەك دروست بکرێت کە فێربوونی زۆر ئاسانتربێت لە زمانێکی بە سروشت بیانی.

کە چی وادەردەکەوێ کە بڵاوکردنەوە و چەسپاندنی زمانێکی لەم جۆرە سەختترە کە چاوەڕوانی لێدەکرێ زمانی دەستکردی ئێسپێرانتۆ کە لەساڵی ١٨٨٧ وە بە خەڵك راگەیاندراوە، لە هەموو زمانە دەستکردەکانی تر پتر بڵاو بۆتەوە. پتر لە نیو ملیۆن کەس لە سەر گۆی زەوی دەتوانن بە شێوەیەك لە شێوەکان بەم زمانەبدوێن،

زمانی هێما- نیشانە

دەکرێ زمانێکی دەستکرد جگە لە دوان بە شێوازی تریش دەربڕدرێت. بە یارمەتی هۆکاری جیاجیای وەك دووکەڵ کردنەوە، تیشك، ئاڵا بەکارهێنان و شێوازی تری لەیەك چوو، دەکرێ مرۆڤ سیستەمێکی هێمایی بەکاربێنێ کە پشت بە بینین ببەستێ. بەڵام هۆکاری تێگەیشتنی لەم جۆرە کە پشت بە بینین و سەیرکردن دەبەستێ، بە گشتی هەژارن یان بۆ شتی زۆر دەگمەن و تایبەت بەکاردێن، زمانی بە بینینی سروشتیش، بێگومان هەیە ئەویش زمانی هێمای کەڕو لاڵەکانە. زمانی کەڕو لاڵان لە سەردەمی مێژوویی جیاجیادا و لە وڵاتانی جۆراو جۆر، بە شێوەیەکی سروشتی گەشەی کردووە، بۆ رێکخستنی پەیوەندی نێوان کەڕو لاڵان لەگەڵ یەکتری و لەگەڵ خەڵکی دەور و بەریشدا. لەبەر ئەوەی هەمیشەو لە هەرکوێیەك کەڕو لاڵ هەبوو بێت، هەوڵدراوە بە شێوەیەکی سروشتی بە زمانی هێما تێگەیشتنی لەگەڵ ئاسان بکرێت، هەر بۆیەشە هەوڵی زمانێکی هێمای نێو نەتەوەیی، نەیتوانیوە جێگای ئەو هەوڵە سروشتیە جیاجیایانە بگرێتەوە. بۆ کەڕو لاڵان، کە هەر لە منداڵیەوە فێردەبن هەندێ شت بە هێمای تایبەتی دەربڕن، زمانی هێما، وەك زمانی زگماکی لێدێت. زمانی هێماش وەکو زمانی قسەکردن، عەمباری وشەی خۆی هەیەو پەیرەوی لە دەستووری زمانیش دەکات. لە زمانی هێمادا هەموو پیتەکانیش بە یاریکردن بە دەست و پەنجە دەردەخرێن. بۆ نموونە بۆ دەربرینی ناوێك دەکرێ پیت بە پیت ناوەکە حونجە بکرێت. هەموو ئەوشتانەی کە بە

زمانی قسە دەردەبردرێت بە زمانی هێماش دەردەبڕێت، تەنیا ئەوەی جیای دەکاتەوە هۆکاری دەربرینەکەیە لەم جۆرە دەربڕینەدا، هۆکارەکە روی لە دیتن و چاوە نەك چاوو گوێ، هۆکاری چاو بوار بە زمانی هێما دەدات کە چەند شتێك لە یەك کاتدا دەربڕێت، کەچی لە زمانی قسەدا دەربڕینە واتا دەرەکان، دەبێ بەدوای یەکدا بێن.

کێشەی نێوان زمانان

کێشەی زمانان زۆرجار رووەکەی تری کێشەی نەتەوایەتییە لە ولاّتێکی فرە نەتەوەدا. ئەم کێشەیە بە شێوەی تری جۆراو جۆریش، چ لەناو سنووری یەك دەوڵەتدا بێت، یاخود لە سەر ئاستی رێکخراوی ناوچەیی و نێو نەتەوەیی، سەر دەردێنێ. جاری وابووە زمان بۆتە قوربانیی ململانێی ئاینی. نموونەی لەم جۆرە لە هیندستان رووی دا. کەمایەتی موسوڵمانی هیندستان تا هاتنی ئینگلیزەکان بۆ ئەو ولاّتە، دەسەلاّتداری هەموو هیندستان بوون. دەسەلاّتدارانی موسوڵمان لە ئۆردووی سەربازیدا سەربازەکانیان فێری خوێندنەوە و نووسینی هیندی دەکرد، بێگومان بە پیتی عەرەبی. بەم جۆرە شێوە نووسینەی هیندیان دەگوت (ئۆردو) کە ئوردوگای سەربازی دەگەیەنێ. ناسیۆنالیستە هیندۆسەکان شێوە نووسینی کۆن و مێژوویی (سانسکرێتی) یان زیندوکردەوە بۆ نووسینی زمانی هیندی. دوای سەربەخۆیی هندستان لە ساڵی ١٩٤٧زاینی، کەمایەتیی موسوڵمانی نەیانویست لەژێر چەپۆکی زۆرایەتیی هاو رەگەزەکانیان بمێننەوە و پاکستانیان دروست کرد، بەم جۆرە لەم ساڵەوە شێوە نووسینی ئوردو بوو بە زمانی ئوردو. هیندی زمانەکانی پاکستان لەو ٥٠ ساڵەی رابردودا بەردەوام هەوڵیان داوە وشە گەلێك لە فارسی و عەرەبی وەرگرن بۆ پتر دوورخستنەوەی ئوردو لە هیندی، هیندی زمانەکانیش هەمیشە زمانەکەیان بە وشە و تێرمی سانسکرێتی کۆن دەوڵەمەند دەکەن، بەمەش دووشێوە نووسینەکە رۆژ بە رۆژ پتر لێکتر دەترازێن، هەمان شت لە بالکان رویدا. سربەکان و بۆسنییەکان و کرواتیەکان هەموویان بەیەك زمانی هاوبەش دەدوێن، سربەکان ئورتۆدۆکس، بۆسنییەکان موسوڵمانن و کرواتەکانیش کاتۆلیکن، سربەکان بۆ نووسینی زمانی سربی، پیتی کیریلی رووسی بەکاردێنن، بۆسنییەکانیش هەمان زمان بە پیتی لاتینی دەنووسنەوە، وا خەریکن تێرمی (زمانی بۆسنی)ش بەکاردێنن.

کێشەی زمان و زاراوە لە زۆربەی وڵاتە تازە پێگەیشتوەکان، وەکو بۆمبێکی کاتی دانراوە وایە، لەوانەیە هەرکاتێك بتەقێتەوە. کێشەی زمان لە جیهانی تازە پێگەیشتودا ئەمەندە ئاڵۆزە کە زۆر سەختە پێشبینی سەرەنجامەکانی بکرێت.

زمانی فرەنسی نموونەیەکی زیندوی قەیرانی نێونەتەوەیی زمانە، وەك پێشتر نووسیمان کە زمانی فرەنسی خۆی لە سەرەتاوە زاراوەیەکی زمانی کەونارای لاتینی بووە، ئەو زمانە بەرە بەرە گەشەی کردو بوو بە زمانی کریۆلی لاتینی. سەرەنجام وەکو زمانێکی سەربەخۆ تەکانی پێدرا، شۆرشی فرەنسی لە ١٤/ تەموزی ١٧٨٧ هەزاران شەیدای لە ئەوروپا بۆ فرەنسا و زمانەکەی پەیدا کرد. لە سەدەی هەژدەیەمی زاینیدا زمانی فرەنسی بووە زمانی بنەماڵە دەسەلاتدارەکانی ئەوروپا. دواتر بوو بە زمانی دیپلوماسی. ئەوکاتە زمانەکە لە چڵەپۆپەی پەلوپۆدا بوو.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا ئینگلیزەکان بە هۆی توانای هێزی دەریاییان بە هەموو لایەکی دنیادا بڵاوبوونەوە، ئەوان بۆ بڵاوکردنەوەی خێرای زمانەکەیان، رێك ئاوەژو بە پێچەوانەی فرەنسییەکان جۆڵانەوە. لە جیاتی ئەوەی لەگەڵ دیپلۆمات و بنەماڵە دەسەلاتدارەکان خەریك بن، راستەوخۆ چوونە ناو کۆمەڵانی خەڵکی وڵاتە کۆلۆنییەکان. بۆ ئاسانکاریش شێوازی پیدگینیان پیادەکرد. زۆری نەبرد زمانی ئینگلیزی جێگای بە فرەنسی لێژکرد، لە سەدەی بیست و یەکەمدا، زمانی ئینگلیزی بێ رکەبەری، بۆتە زمانی هاوبەشی نێونەتەوەیی لەسەر زەوی. زمانی فرەنسی لە ناو پێگەی سەختی خۆیشی کە فرەنسایە، کەوتۆتە بەر پەلاماری ئینگلیزی، کە چی فرەنسییەکان هێشتا خەون بە سەدەی هەژدەیەمەوە دەبینن. بۆ ئەو مەبەستەش لە چەندان بەرە لە شەڕدان بۆ پاراستنی سەنگەرەکانی زمانی فرەنسی، لەسەر ئاستی ناوچەیی و نێونەتەوەییدا فرەنسییەکان بۆ هەرکار و بڕیارێك ئامادەن ڤیتۆ بەکار بێنن ئەگەر زمانی فرەنسی وەك ئینگلیزی سەودای لەگەڵ نەکرێت، تەنانەت رێگا نادەن کەسێك ببێ بە سکرتێری نەتەوە یەگکرتوەکان گەر نەتوانێ بە فرەنسی بدوێت، حکومەتی فرەنسا رێکخراوێکی پان و بەرینی بەناوی (وڵاتانی فرانکفۆنی) دامەزراندوە و پارەیەکی زۆر لەو وڵاتانە خەرج دەکات کە رێگا دەدەن زمانی فرەنسی تێدا بخوێندرێت. ئەو رێکخراوەیە هەموو ئەو وڵاتانەی لە خۆ گرتووە کە رۆژێ لە رۆژان کۆلۆنی فرەنسییەکان بوون، دامەزراوە

فرەنسییەکان، لە قەیران و کێشەی زمانی دوو وڵاتدا خۆیان تێوە گلاندوە کە جێی خۆیەتی لێرەدا باسیان بکەین.

بەلجیکا:

ئەوخاکە بچووکەی کە ئەمڕۆ دەوڵەتی بەلجیکای لەسەرە، سەرەتا دوو گەلی هاوسێی خاوەن دوو زمانی جیا، بەڵام هاو مەزهەبی تێدا دەژیا. فلامانەکان (فلاندەرەکان) کە بەزاراوەیەکی باشووری هۆڵەندی دەدوێن لە باکوور و، ڤالۆنەکانیش کە ژمارەیان کەمترە لە خوارو بە زاراوەیەکی فرەنسی دەدوێن. لە سەدەکانی رابردو، کاتێ کە گەلانی باکووری ئەوروپا مەزهەبیان لە کاتۆلیکەوە بۆ پرۆتیستانت گۆڕی، شەڕی ئاینی لە نێوان دوو مەزهەبەکە هەڵگیرسا. فلامانە هۆڵەندیەکان پرۆتیستانتتیان وەرنەگرت بە پێچەوانەی زۆرینەی هاوزمانەکانیان لە هۆڵەندە. ڤالۆنەکانی هاوسێی باشووریان کە کاتۆلیك بوون کەوتنە پشتگیری فلامانەکان. دوای چەندان ئالوگۆڕی بەسەر ناوچەکەدا، لە کۆتایدا ئەوروپییەکان لە ساڵی ١٨٣٠زاینی پەژیراندیان کە بەلجیکا سەربەخۆ بێت. ئەو سەردەمە زمانی فرەنسی لە چڵەپۆپە بوو. هەموو ئەوروپییەك خەونی بەوە دەدیت بەو زمانەی چینی سەرەوە بدوێت. ئەمە وای کرد بێ هیچ گرفتێك زمانی فرەنسی ببێ بە زمانی دیوانی بەلجیك، سەرەڕای ئەوەش کە فلامانەکان زۆرینە بوون. برۆکسلی پایتەخت دەکەوێتە ناو خاکی فلامانەکان، بەڵام چونکە ناوەندی دەسەڵات و ئۆرگانەکان بوو، ژمارەیەکی زۆر ڤالۆن لە برۆکسل نیشتەجێبوون. زۆر لە فلامانەکانیش لە پرۆسەیەکی دوور و درێژدا زمانیان بووە فرەنسی، بەم جۆرە کاتێك بینرا کە زۆرینەی خەڵکی برۆکسل فرەنسی زمانن. لە گەرمەی شەری یەکەمی جیهاندا، فلامانەکان کەوتنە داواکردنی یەکسانی زمان. ئەمە کاتێك بوو کە هاووڵاتیان مافی دەنگدانیان پێدرا. لە ساڵانی سی بە گۆڕینی دەستوور، هەردوو زمانی هۆڵەندی و فرەنسی بە یەکسان داندران، هەروەها سەرجەم وڵاتەکە بەسەر شارەوانی تاك زمان دابەشکرا. هەر شارەوانەیەك بۆی هەبوو سنووری خۆی دەستکاری بکات، ئەگەر گۆڕان بەسەر زمانی ناوچەکانی دەوروبەریدا هات. ئەو کات هێشتا زمانی فرەنسی لای خەڵك پایەی بەرزتر بوو. زۆر لە فلامانەکان زمانی خۆیان دەگۆڕی و ناوچەکەیان دەخستە سەر شارەوانییە فرەنسی زمانەکان. هاوکات بە هۆی دامەزراندنی

پیشەسازیی قورس لە کەنارەکانی دەریا، هەندێکیان دەوڵەمەند بوون و چینی ناوەند و دەوڵەمەندی فلامان کەوتنە بەرگری کردن لە زمانی خۆیان. لە ساڵانی شەستەوە دەستووریان گۆڕی و چیتر هەر شارەوانییەك بیەوێت ناتوانێت سنووری خۆی فراوانتر بکات. هاوکات شارەوانی برۆکسل بە شارێکی دوو زمانەی یەکسان داندرا لە کاتێکدا ٨٥٪ ی دانیشتوانی شارەکە بە فەرنسی دەدوێن. فەرنسییەکان کەوتنە دەربڕینی نارەزایی. کێشەی زمان تا دێت و ئالۆزتر دەبێت. هەموو جارێکیش بە گۆڕینی دەستوور و ئالۆزکردنی پرۆسەکە رووبەرووی کێشەکە دەبنەوە. بە گوێرەی دوا دەسکاریکردنی دەستوور دەبێت لە هەر حکومەتێکدا وەزیرانی فەرەنسی زمان، ژمارەیان وەکو وەزیرانی هۆڵەندی زمان بێت. تا ئێستاش لە شارەوانییەکانی سەر سنووری نێوان هەردوو نەتەوە، کێشەی جۆراوجۆر دروست دەبێت. بێ باوەڕی لە نێوان هەردوو نەتەوە وایکرد کە لە ساڵانی حەفتاوە، هەموو پارتە سیاسیە گرنگەکان پشت لە ئایدیۆلۆجیا بکەن و ببن بە دوو بەش: پارتی هۆڵەندی زمان و پارتی فەرەنسی زمان، هەموو دامودەزگاو دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانی وڵاتیش دۆڵێکی قوڵی زمان لێکیان جیا دەکاتەوە، بەرەنجامی ئەم پرۆسەیە بەوە گەیشتوە کە بەلجیکیای بچووك بۆتە وڵاتێکی فیدراڵی و دەسەڵاتی ناوەندیش تا دێ کزتر دەبێت. لە بەلجیکیای ئەمڕۆدا ٥٧٪ ی خەڵك فلامانیی هۆڵەندین. ٤٧٪ ڤالۆنی فەرەنسین، کە نزیکەی ١٥٪یان لە برۆکسل دەژین، هەروەها ١٪ هاووڵاتیانیش زمانیان ئەڵمانییە.

کەنەدا:

فەرەنسییەکان پێش ئینگلیزەکان کۆڵۆنیان لە کەنەدای ئەمڕۆ دامەزراند. دواتر ئینگلیزەکان تێدایدا زاڵبوون. ئینگلیزەکان هەر لە ساڵی ١٧٧٤زاینیدا گەرەنتیان بە فەرەنسی زمانانی کەنەدا دا کە زمانیان بە دیوانی دەمێنێتەوە و بۆیان هەیە لە فێرکردن و راپەراندنی کاری دەوڵەتیدا بەکاریبێنن. ئەمڕۆ لە٦٠٪ی خەڵکی کەنەدا زمانیان ئینگلیزیە، فەرەنسی زمانیش ٢٧٪ ی دانیشتوان پێکدێنن فەرەنسییەکان زۆر بە توندی دەستیان بە زمانەکەیانەوە گرتووە و دەیپارێزن، بەڵام زمانی ئینگلیزی بە خێرایی بوو بە زمانی بازاڕ و ئابووری. بەهۆی ئەوەی کەنەدا هاوسێی وڵاتێکی بەهێزی وەك وڵاتە یەکگرتووەکانە، دەزگاکانی راگەیاندنی ئەمەریکا هاندەرێکی گەورەن بۆ پاڵپشتی کردنی

زمـانی ئینگلیـزی. کەنـەدا سـاڵانە پەنابـەر و کۆچـکردویەکی زۆر وەردەگـرێ، نزیکـەی هەموو ئەوانە زمـانی ئینگلیـزی هەڵدەبـژێرن بـۆ فێرکـردن. ئـەم پەرەسـەندنە، کەنەدیـە فرەنسییەکان دەترسێنێ. ئێستا فرەنسی زمانەکان تەنیا لە کیوبیك زۆرینـەن، هـەوڵێکی رامیاری چڕ هەیە بۆ ئەوەی کیوبیك ببێ بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ. حکومەتی ناوەندی بـە گوێرەی دەستوور سەودای وەك یەك لەگەڵ هەردوو زمانی ئینگلیزی و فرەنـسی دەکـات. هەموو راگەیانـدنێکی دیـوانی(رەسمـی) بـە هـەردوو زمـان بـڵاو دەکرێتـەوە. ئەنـدامانی فرەنسی زمانی پەرلەمان، بە فرەنسی دەدوێن. دادگای ناوەندی دوو زمانەیە و تـادوایی. کەچی هەموو ئەوانە دڵنیـایی بـە فرەنـسی زمانـان نابەخـشێ. زمـانی ئینگلیـزی، بـەو فەرهەنگە جیهانییەی کە هەیەتی هەموو کەسێك بۆخۆی کێش دەکات، بۆیە ئەمڕۆ بـێ یان سبەی فرەنسی پاشەکشە دەکات.

زمانی پیرۆز. . . زمانی خودا

هەندێ زمانی تا ئێستا زیندو و هەندێکیتری مردووش، وەکو نەریت بە ئاین و دەقی پیرۆزی ئاینییەوە بەستراونەتەوە. پەیوەندیەکی توند وتۆڵ و پتەو لە نێوان زمانی عیـبری و ئاینی جولەکەییدا هەیە. بە هەمان شێوەش زمانی عەرەبی، زمانی ئـاینی ئیـسلامە. ئاینی هیندۆسیش گرێدراوی دەقە پیرۆزەکانی زمانی سانسکرێتیە. هەندێ ئاین هەن بـە هیچ زمانێکی پیرۆزەوە گرێ نەدراون لەوانە دەتوانین ئاینی بودایی ناو بەرین.

هەروەها پەیوەندی نێوان ئاینی مەسیحی و زمـانیش بـەو شـێوەیەی سـەرەوە نییـە. زمانێك نییە راستەوخۆ پەیوەندی لەگەڵ ئاینی مەسیحی دروسـت بکـات. بـەڵام هەنـدێ مەزهەب و رێچکە و کڵێسا، لە رێی دەقی نزا و ئەنجامدانی رێ و رەسمی ئـاینی، خۆیـان بە زمانێکی تایبەتی کڵێسایی گرێـداوە، هـەر وەك کڵێـسای رۆمـی کاتۆلیـك کـە رێ و رەسمەکانی بە لاتینی ئەنجام دەدات.

ئەو زمانە ئاینییانەی کە ئەمڕۆ لای ئێمە ناسراون ئەمانەن:

سانـسکرێت: زمـانی پـیرۆزی ئـاینی هیندۆسـیە. دەقـەکانی سانـسکرێتی کـۆنترین دەقێکی زمانە هیندۆئەوروپییەکانە کەتا ئێستا پارێزراو بێت. ئـەلفوبێی سانـسکریتی، کە پێی دەگوترێت (دەڤاناگاری) زۆر سیستێمی نووسینی لە خوارو رۆژهەڵاتی کیشوەری

ئاسیادا لێوەرگیراوە. سانسکرێتی بۆتە کوانویەکی بە پیت بۆ گەشە پێدانی زمانی هیندیی مۆدێرن.

یۆنانی یان گریکی: زمانی گریکی جگە لەوەی هەڵگری پەیامێکی شارستانی کۆنینەیە و زمانی زۆرێك لە فەیلەسوفانی پێش مێژووە، دیسان بە زمانی ئینجیل دادەنرێت، هەر بۆیەشە لە لایەن تیۆلۆجەکانی سەرجەم رێچکەو رێباز و کڵێسا مەسیحیەکان، پێگەیەکی تایبەتی هەیە. هەر ٢٠٠ ساڵ پێش زاین تەورات (یان سەردەمی کۆن) بۆ زمانی گریکی وەرگێڕدراوە، کە ئەو کات زیندوترین زمانی سەر زەوی بوو. ئەو وەرگێڕاوەی تەورات (سیپتواجینتا septua ginta) وەکو ئینجیل یان سەردەمی نوێ وابوو بۆ مەسیحیە بەراییەکان، تا دواتر هەر بە گریکی سەردەمی نوێشی خرایە سەر.

عیبری: عیبری زمانی ئاینی جولەکەیە. زمانی عیبری چەند سەد ساڵێك پێش زاین کەوتە بەر گوشاری توندی زمانی ئارامی. سەردەمێك وای لێهات کە پێغەمبەرانی گەلی جولەکە پەیامە خوداییەکانی خۆیان بە ئارامی دەنووسییەوە، هەر بۆیە عیبری تەنیا لە چەند دەقێکی کۆنی تەورات و تەلمود پارێزراوبوون ئەو دەقە کۆنانە چیتر خەڵك تێیان نەدەگەیشتن. تەنیاحاخامەکان بە خوێندن فێردەکران و بۆ رێورەسمی ئاینی سوودیان لێ وەردەگرت.

جولەکەکانی رۆژهەڵات زمانی زگماکیان بۆ ئارامی گۆڕابوو. خودی عیسای مەسیح کە لە بنەماڵەیەکی ناسراوی جولەکە بوو لە ناسیرە، بە زمانی ئارامی دەدوا. جولەکەکانی ئەوروپاش بە زمانی یدیش دەدوان کە تێکەڵاوێك بوو لە ئەڵمانی و پۆڵۆنی. دوای هەوڵێکی زۆر زانایانی جولەکە دووبارە زمانی عیبریی مۆدێرنیان بە پشتبەستن بە عیبریی کۆن، زیندوو کردەوە. ئەو زمانە لە ساڵی ١٩٤٨وە زمانی دیوانیی ئیسرائیلە. ئێستاش هەوڵ بەردەوامە تا زمانەکە لە دەقە عیبریەکانی تەورات نزیکتر بخرێتەوە.

لاتینی: زمانی لاتینی، زمانی بنەڕەتی هەموو زمانە رۆمانییەکانی ئەم سەردەمەیە وەك فرەنسی، ئیسپانی، ئیتاڵی، پورتوگالی و رۆمانی. کاتێ کە ئیمپراتۆریای رۆم

دوولەت بوو، لەتە رۆژهەلاتەکەی یان بیزەنتە هەر لە سەر زمانی گریکی مانەوە. لە رۆم، زمانەکە لەگەلّ پیتە لاتینییە لە یۆنانی وەرگرتووەکەی، هاوشانی یەکتر بلاوبوونەوە و پەرەیان سەند. نزیکەی سالّی ۲۰۰ی دوای زاین ئینجیل کرا بە لاتینی. لە کۆتایی سالّی(۳۰۰)ی زاینیدا ئینجیلی ڤولگاتە vulgata وەرگێردرایە سەر زمانی لاتینی. ئەو ئینجیلەی کە تا ئێستاش کلێسای رۆمی کاتۆلیك پێرەوی لێ دەکات. ئەو زمانە لاتینییەی کە ئەمرۆ لە سێرمۆنییەکانی کلێسا بەکار دێت شێوازێکە لە لاتینی سەدەکانی ناوەراست. زمانی لاتینی، بە ئینجیلە پیرۆزەکەیەوە، ببووە سیمبولێکی دەسەلاتی رەهای کلێسا و ڤاتیکان. مارتن لۆتەر لە سالّی ۱۵۱۷ زاینی جلّەوی نارازیان (پرۆتیستانتت)ی گرت و لە دژی فێرکارییەکانی کلێسا، ئینجیلی بۆ سەر زمانی ئەلّمانی وەرگێرا. بە دەرکەوتنی کلێسای پرۆتیستانتتی، زمانی لاتینی بەشێکی زۆری پێگە پیرۆزەکەی لە دەست دا و توشی پاشەکشە بوو، بە لەدەستدانی پاوانی ئینجیل تەنیا بە لاتینی، ئیدی ئەو زمانە لە دەمی مەرگ نزیك بووەوە. خودی زمانی لاتینی، ئەمرۆ بۆتە گەورەترین سەرچاوە بۆ نزیکەی گشت زمانە ئەوروپییەکان.

عەرەبی: وەك دەزانین عەرەبی زمانی کتێبی پیرۆزی ئیسلام، قورئانە. بە گوێرەی لێکدانەوەی ئیسلام، وشەکانی ناو قورئان زمانی خودان و پیرۆزن، بۆیە هەر وەرگێرانێکی قورئان تەنیا وەرگێرانەو جێگای قورئان ناگرێتەوە. پیرۆزراگرتنی زمانی قورئان، هاندەرێکی بەهێز بوو بۆ بلاوبوونەوەی زمانی عەرەبی لە رۆژئاوای ئاسیا و باکووری ئەفریقا. زمانی عەرەبی لە نێوان سەدەکانی حەوتەم و دوازدەیەمدا، لە چلّەپۆپەی گەشانەوەیدا بوو. بە پیرۆزبوونی زمانی عەرەبی، وەك شمشێرێکی دوو سەرەبوو. لە سەرێکەوە بووە راگرتن و پاراستنی زمانەکە، کە لە لایەن هەزاران باوەرداری عەرەبیزمان و گەلانی تر، خزمەتی دەکرا. کەچی ئەمرۆ زمانە کلاسیکییەکە بۆتە رێگر لە رێگای داهێنانی بەرزدا. ئەو زمانە عەرەبییە مۆدێرنەی ئەمرۆ، کە زۆر لە زمانی قورئان دەچێت، زمانی رۆژانەی هیچ گەل و تاقم و دەستە و کەسێك نییە، هەر ولاتەو شێوەزاری لە عەرەبی وەرگیراوی خۆی هەیە. عەرەبی چیتر زمانی رۆژانەی کەس نییە، هەر بۆیەشە عەرەبی زمانان، لە زمان و داهێناندا هەژارن، زمانی عەرەبی ئەمرۆ زۆر لە زمانی لاتینی دوێنێ دەچێت کە بۆ چەندان زمانی تر ورد بووەوە. زاراوە

جیاجیاكان، جگە لەوەی زمـانی رۆژانـەی خـەڵكن لـە زۆر بـواری داهێنانیـشدا برەویـان پێدراوە وەك لـە بوارەكـانی هونـەری گـۆرانی، شـانۆ و سـینەما، كەچـی پـیرۆزی زمانـە كلاسیكییەكە و شمشێری ئاین، وای كردووە هێشتا عەرەبەكان نەوێرن دەسـتبەرداری بـن بە قازانجی زمانی رۆژانەی خەڵكی هەر وڵاتێك.

سلاڤی یان سلاڤی كڵێسا: جـۆرە شـێوازێكی كـۆنی زمـانی ئـەمڕۆی بولگارییـە. لـە كۆتایی دەسەڵاتی بێزەنتیەكاندا، چەندان دەقی ئاینیی پێ نووسراوەتەوە. ئەو دەقانـە لـە سێرمۆنییەكانی ناو كڵێسای ئەرتەدۆكسی سلاڤیدا سـوودیان لێـوەردەگیرێ زمانەكـە بـە ئەلفەبێتـی كیریلی دەنووسرێت كە لە بنەڕەتدا لە گریكی وەرگیراوە.

جگە لەو زمانانەی سەرەوە كە هەنـدێكیان تـا ئێـستاش بـە شـێوەیەك لـە شـێوەكان زیندوون و هەندێكیشیان پتر وەكو دەقی پیرۆزی ئاینی پارێزراون، چـەندان زمـانی كـۆنی تریش رۆڵی ئاینییان هەبووە. یەكێ لەو زمانە كۆنانەی كە بۆ سێرمۆنیی ئـاینی سـوودی لێوەرگیراوە زمانی سـۆمەرییەكان بـوو. دوای نـەمانی دەسـەڵاتی سـۆمەریان بـە سـەدان ساڵیش، زمانی سـۆمەری لای بابلیـەكان بـۆ سـێرمۆنیی ئـاینی بـەكار دەهـات، زمـانی ئـارامیش لـە قۆناغێكـدا وەكـو زمـانی ئـاینی سـوودی لێـوەردەگیرا. لـە سـەرەتای سەرهەڵدانی ئاینی مەسیحیش ئارامی زمانی ئەو ئاینە بوو، كە پێی دەگـوترا سـریانی. **پرشتینا** دەقێكی هەرە كۆنی ئینجیلە بـە سـریانی. بـە هـۆی لێكترازانـی كڵێـسایی لـە سەدەكانی سێیەم و چوارەمی زاینیـدا، ناوەنـدی ئـاینی مەسـیحی لـە رۆژهەڵاتـەوە بـۆ رۆژئاوا گوێزرایەوە، زمانی ئارامیش بایەخی ئاینی كـەم بـووەوە تـا هـاتنی عـەرەب بـۆ ناوچەكە. دوای باڵادەستبوونی عەرەبی، ئارامی تەنیا وەكـو چـەند زاراوەیـەكی پـەرش و بڵاو لە ناوچەكەدا ماوەتەوە.

زمان هەڵگری رازو نهێنییەكانی مێژوو

زمانزانان و لێكۆڵانی زمان، هەر زوو هەستیان بـە خزمایـەتی و لێكـچوونی هەنـدێ زمـان كـرد. ئـەم لێكـچوونە لـە زۆر كۆنـەوە سـەرنجی مرۆڤـی بۆخـۆی راكێـشاوە. لـە سەردەمی كۆندا، گەلان بە گوێرەی زمان كرابوون بە نەوەی جۆراو جۆری كوڕەكانی نـوح.

ناوە ئاینییەکانی ڕەگەزی مرۆڤ ئەمەندە بە فراوانی بڵاببووەوە کە تا ئێستاش کەم و زۆر لە نووسیندا بەکار دەبرێن وەك (سامیەکان) و (ئاریەکان) و هتد.

زمانزانان ئەمڕۆ لە جیاتی ئەم پۆلێن کردنە ئاینییە، پۆلێن کردنی زمانەوانی و ناوی جیۆگرافی بە پەسەند دەزانن.

زمانزانان تەنیا لە ڕووی لێکدانەوەی وشە و لێکچوونی وشەکانی چەند زمانێك زۆر ڕاستی مێژوویيان بۆ ڕوون بۆتەوە کە سەختە بەڵگەی مادی مێژوویی یان دۆزراوەی ئەرکیۆلۆجی بەم بەرەنجامە سەرسوورهێنەرە بگات. بۆ نموونە لە ڕێگای زمانەوە دەتوانین وەسفی باری کۆمەڵایەتی گەلانی هیندۆئەورووپی بکەین بەر لە جیابوونەوەیان لە یەکتری. هەروەها لە ڕێگای زمانەوە دەتوانین وەسفێکی جیۆگرافی نیشتمانی هاوبەشی گەلانی هیندۆئەورووپی بکەین. هەموو زمانە هیندۆئەورووپییەکان وشەی لێکچوویان بۆ باوك و دایك و کچ و برا هەیە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەو گەلانە کاتێك کە پێکەوە دەژیان، خێزانیان هەبووە. هەروەها دەرگا و نهۆم و هەندێ پێکهاتەی تری ماڵ لە هەموو زمانەکاندا لێك دەچن و ئەوەمان پێدەڵێن کە ئەو میللەتانە لە خانو دەژیان و ڕەوەند نەبوون. دیسان ناوی کۆمەڵێك گیانەوەر و ڕوەکی لەیەکچوو وەسفێکی جیۆگرافی نیشتمانی هاوبەشی گەلانی هیندۆئەورووپیمان بۆ دەنەخشێنێ. گا و چەقەل و ڕێوی و گورگ و پشیلە (کتك) و شور و هتد لە زۆربەی زمانەکان لە یەکتری دەچن بەڵام هەر گروپێکی زمان ناوێکی تایبەت بەخۆی بۆ ماسی هەیە. لێکۆڵینەوەی وردو سەرنج ڕاکێش لەو بوارانەدا هەیە.

هەندێ جار مێژووی میللەتێك لەناو ڕستەیەکی کورتدا شاردراوەتەوە، بە شێوەی قسەی نەستەق یان پەندی پێشینان، نموونەیەکی باش بۆ ئەمە بنەچەی گەلی مەجەر یان هەنگاریە، لە یەکێ لە شەڕەکانی گەلی هەنگاری لەگەڵ پەلامارەدەرانی تورکدا، هەنگاریەکان دەشکێن. سەربازێکی بریندار لە ڕێگای گەڕانەوەی، لادەداتە دێرێك بۆ پشودان، قەشەی دێرەکە بەزەیی پیادێتەوە و دڵی دەداتەوە، سەربازەکەش بە پەندێکی پێشینان وەڵامی دەداتەوە کە دەڵێ: (براکانمان لە ڕۆژهەڵات دێن و فریامان دەکەون) قەشە زۆرجاری تر ئەم پەندەی بەر گوێ کەوتبوو، بەڵام ئەمجارە یەکەم جار بوو بیری لێبکاتەوە کە ئاخۆ بۆ ئێمەی هەنگاری لەکاتی تەنگانەدا ئەم قسەیە دەکەین! زۆری نەبرد قەشە تورەکەی هەڵگرت و ڕووی لە ڕۆژهەڵات کرد بەڵکو ئەو برایانەی بدۆزێتەوە.

با بێینه سەر سەرەنجامی گەشتەکەی، دوای چەند ساڵێك لە باکووری دەریای خەزەر و لە وڵاتی بەشکیریای سەر بە فیدرالی رووسیا، بە خەڵکی چەند دێیەك دەگات کە بە زمانی هەنگاری دەدوان. قەشە سەری سوورما کە ناوی هەندێ روبار و شاخ و شاری بەشکیریا هەمان ئەو ناوانەن کە لە هەنگاریا هەن. ئێستا لای مێژوونووسان ئاشکرایە کە هەنگاریەکان لە ئاسیاوە بۆ وڵاتی ئێستایان کۆچیان کردووە. هەر لە رێگای زمانەوە بۆیان دەرکەوتووە بە چ رێگایەك و بەناو چ وڵاتێکیشدا تێپەڕیون، زۆری ژمارەی وشەی هەندێ زمان، ئەوە روون دەکاتەوە کە بە رێگاوە لەناو ئەو وڵاتەدا زۆرتر گیرساونەتەوە.

زمانناسانی کوردستان کاری زۆریان لەپێشە، تا لە رێگای زمانەوە هەندێ رازی مێژوویی وڵاتەکەمان ئاشکرا بکەن. یەکێ لەوانە بوونی پەڵەی دابراوی شێوە زاری هەورامی لە هەندێ شوێنی دوورە دەستی کوردستانە. لە ناوچەی ئاکرێ چەندان تیرە بە شێوەزارێکی نزیك هەورامی دەدوێن. زاری شەبەکەکانی نزیك موسڵ، جۆرێکە لە زاری هەورامی، زازاکانی باکوور، کە ئەوانیش بەیەکەوە لە یەکەیەکی جیۆگرافیدا ناژین، هەر لە بنەچەوە بە زاری هەورامی دەدوێن، بە رەچاوکردنی کاریگەری زار و زمانەکانی دەوروبەر لەسەریان. خەڵکی ناوچەی سێگردکانی سەر بە شاری تەق تەق (زێدی شاعیری ناسراو حاجی قادری کۆیی) تا ئێستاش بە زاراوەی کرماشانی دەدوێن. کوردانی خۆراسان و زاراوەی بە بنەچە کرمانجیی ئەوان سەرنجی ژمارەیەك مێژوونووسی راکێشاوە. لای خێڵی رەوەندی هەرکی تێبینی بوونی هەندێ وشەم کردووە کە لەگەڵ زمانی رووسی هاوبەشن، هەرکیەکان لە جیاتی (کێ؟) دەڵێن (کتۆ kto) کە بە زمانی رووسی هەمان وشە بە هەمان واتا بەکار دێت. هەر هەرکیەکان بە پەتاتە دەڵێن کرتۆفە کە دیسان لە رووسی وەرگیراوە. دەکرێ لە رێی سەرنجدانی وردتری زاراوەی هەرکیەکان، بزانین ئەوان کەی و لە چ رێگایەکەوە هاتوونەتە کوردستان؟ چ جۆرە تێکەڵاویەکیان لەگەڵ رووسەکان هەبووە و؟ لە کوێ؟

زمان، سەرەداوی زۆر رووداوی سەرنج راکێشی مێژوویمان، لە مێژووی هەرە پێشووی مرۆڤایەتی لە دەست دەنێ. هەندێ وشەی مێژوویی لە زمان هەن کە بۆ سەردەمەکانی سۆمەری، بابلی، میدی، ساسانی و گرێکی دەگەڕێنەوە. ئێمەی میراتگری ئەو شارستانییە کۆنانە، هەندێ لە وشە باوەکانی ئەو سەردەمانە تا ئێستاش بەکار دێنن. وشەی کۆن، زۆر جار لە بەرگێکی تازە و بۆ مەبەستێکی نەختێ جیا بەکار دێت و

کەمێك لە واتا بنەرەتیەکەی دوور دەکەوێتەوە. زمانزانان دەتوانن رەگ و واتاو بنەرەت و بنەچەی ئەم وشانە بدۆزنەوە و دەرگای مێژوویەکی تازەو نادیارمان بۆ بکەنەوە.

وشە وەرگرتن لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر

دیاردەی وشە لە زمانێکی تر وەرگرتن، بە ئەندازەی کۆنی زمان، کۆنە.

بە دەگمەن توشی زمانێکی دابڕاو دەبینەوە کە پەیوەندی لەگەڵ زمانانی تر نەبووبێت و نەبێت. تەنانەت خەڵکانی دورگە دابڕاوەکانیش هاموشۆی دورگەی ترو کۆمەڵگای تریان کردووە. هاموشۆو بازرگانی و تێکەڵاوی لە راو بەیەکتر گەیشتن، ئەو هۆکارە سەرەتاییانەن کە دوو زمان وشەیان پێ لەیەکتر وەرگرتووە. کە داهێنانێك یان دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی، لە کۆمەڵگایەك دێتە کایەوە، ئەوا زمان بە شێوەیەکی خۆکرد ناوو فرمان بۆ داهێنانەکە و دیاردەکە دەدۆزێتەوە. بە گواستنەوەو لەبەرگرتنەوەی دیاردەو داهێنانەکە، زۆرجار وشە بۆ بەکارهاتووەکەش لە زمانێکی تر وەردەگیرێ.

دەسەلات و ولات بەرێوەبردن، هەمیشە پێویستی بە زمانێکی تەواو پەرەسەندو و گونجاو هەیە، تا هەموو پێویستیەکانی راپەڕاندنی کاروباری خەڵك و بەرێوەبردنی دامودەزگاکانی پێ دەربڕدرێت. کاتێ کە خێڵێکی نیمچە کۆچەر، سوود لە بۆشایی دەسەلات و نەبوونی هێز وەردەگرێت و دەکەوێتە لوتکەی دەسەلات، زوو بۆی دەردەکەوێت کە زمانەکەی لە ئاست ئەو ئەرکە قورسەدا دەستە وەستانە. مێژوو نیشانمان دەدات کە خێڵ کێشەی زمانەوانی لەم جۆرەیان بە رێگا هەرە ئاسانەکە چارەسەر کردووە، واتا هێشتنەوە و پەیرەوکردن و بەکارهێنانی زمانی پێش خۆیان. عەرەبەکان کە ولاتی ساسانیان گرت، ناچاربوون تا سەردەمی عەبدول مەلیکی کوری مەروان دەفتەری تۆماری باج و خەراج و بڕیارەکانیان هەر بە فەهلەوی بنووسن، چونکە زمانی عەرەبی، هێشتا لە ئاستی ئەرکەکانی بەرێوەبردن و ئاراستەکردنی دامودەزگای دەوڵەت نەبوو. کە تورکەکانیش دەستیان بەسەر رۆژهەلاتی ناوەڕاست گرت، رووبەرووی هەمان کێشە بوونەوە، ئەوانیش راستەوخۆ رویان لە زمانی فارسی نا تا لە رێگای ئەو زمانەوە، بتوانن کاروباری ولات بەرێوەبەرن. تورکانی سونە دوای ٤٥٠ ساڵێك ئینجا توانیان، زمانی تورکی بە هەزاران وشەی پێویست لە فارسی و عەرەبی متوربە بکەن و بەکاربێنن. کەچی تورکانی شیعە هەرگیز ئەمەیان بۆنەکراو لە بریتیدا ئەوان باوەشیان

بۆ زمانی فارسی کردەوە. یان دەکرێ بڵێین زمانی فارسی توانی وەڵامدەرەوەی پێویستی بەڕێوەبردنی دەوڵەتەکەیان بێت لە ئێران.

لێکۆڵینەوە لە وەرگرتنی وشەو بەدواداچوونی ئەو گۆڕانکارییە زمانەوانیانەی بەسەر وشەی وەرگرتودا دێت، ئێستا زانستێکی سەربەخۆیە و لە ژمارەیەك کۆلێژی زمانەوانی، خاوەنی وانەو ڕێچکەی خوێندنی تایبەت بە خۆیەتی، ئەو وشانەی کە دەشێن بێنە یان بهێندرێنە ناو زمانێکی تر و جێگای خۆشیان لە ناو ئەو زمانەدا بکەنەوە، هەموو جۆرە وشەیەك نین.

لێکۆڵەران سەرنجیان داوە کە (ناو Substantiv) لە پێشەوەی ئەو دەستە وشانەیە کە لە زمانێکەوە بە ئاسانی بۆ زمانانی تر دەچێت و جێگاشی هەروا بە ئاسانی دەبێتەوە، ناوەڕۆکی بابەت و شتیش لە دوای ناو، بە پلەی دووەم دێن. ئامرازەکانی پەیوەندی، پێشگر و پاشگر، یان ئەوانەی پێی دەڵێن وشە چالاکەکانی ناو زمان، نزیکەی هەرگیز وەرناگیرێن و نایەنە ناو زمانێکی تازە. (زمانی فارسی لەم ڕێسایە بەدەرە. گەر سەیری جۆری وشە عەرەبییەکانی ناوی بکەین چونکە عەرەبی هەر لە بنەڕەتدا، لە دروستکردنی زمانی فارسیی مۆدێرندا) بەشدار بووە.

وشەی دەگمەن و کەم بەکارهاتوو تایبەتمەند، پتر لە زمانی تر وەردەگیرێن، تا بە وشەی ئاسایی دەگات. ئەو وشانەی مرۆڤ بۆ پڕکردنەوەی پێویستی ڕۆژانەی و چالاکیەکانی، بەکاریان دێنێ، کەمتر لە زمانانی تر وەرگیراون. بەم جۆرە وشانە دەگوترێ وشەی ئەمباری بنچینەیی زمان. بەشەکانی لەشی مرۆڤ، ئەندامانی خێزان و پەیوەندییە خێزانییەکانیش، دەکەونە خانەی وشەی ئەمبارکراوی بنچینەیی، کە بە دەگمەن لە زمانانی تر وەردەگیرێن. زۆربەی هەرە زۆری فرمانە چالاکەکان، کە لە ژیانی ڕۆژانەدا بەکار دێن، داهێنانی زمانی خۆماڵین و وەرنەگیراون.

پرۆفیسۆر Martin Haspelmath لە ئینستیتوتی Max Planck لە شاری لایپزیگ، سەرپەرشتی پرۆژەیەکی نێو نەتەوەیی دەکات، کە چل زمانی دنیای لەخۆ گرتووە، بۆ دیاریکردنی جۆر و ژمارەو ڕێژەی وشەی وەرگرتو لەو زمانانە. هاسپێلمات دەڵێ، لە سەدا حەفتای ئەو وشانەی، کە دیاردە تازەو مۆدێرنەکان باس دەکەن، وەرگیراون. لە دوای دیاردەی نوێ، ئاین و ئایدۆلۆجیا، گەورەترین ڕێژەی وشەی وەرگیراو پێکدێنن کە سەرجەم چل و سێ لە سەدی وشەکانی ئەم بوارە وەرگیراون.

له دوای ئەمان، ئەم وشانە دێن کە پەیوەندیان بە خانوبەرە و ماڵەوە هەیە. ئینجا جل و بەرگ و دوای ئەوەش خۆرازاندنەوە و خۆماکیاژکردن.

بە پێی لیستێکی ئەم ئامۆژگایە، کە هێشتا بەرەنجامەکانی کۆتایی نین، ڕێژەی وشەی وەرگیراو لە هەندێ زماندا بەم جۆرەن: -

زمانی قەرەجەکانی سلۆڤاك: لە سەدا ٦٠

زمانی هاوای: لەسەدا ٥٩

زمانی ڕۆمانی: لە سەدا ٤٠

زمانی ئینگلیزی: لە سەدا ٣٩

زمانی ژاپۆنی: لە سەدا ٢٩

زمانی هۆڵەندی: لە سەدا ١٩

زمانی کریۆلی سیشیلی: لە سەدا ٨

زمانی مەندەرین (چین): لە سەدا ١

هەر زمانێك بە گوێرەی توانا و پێویستی خۆی وشە وەردەگرێت زمانی چینی لەهەر زمانێك کەمتر وشەی لە زمانانی تر وەرگرتووە چونکە بۆ هەر دیاردە و ناوێك، برگە هێمای خۆماڵی خۆی بۆ دادەندرێ، کە بۆ هەر شەش زمان یان زاراوەکە یەك چەشنە، بەڵام خوێندنەوەیان جیایە.

زۆر جار نووسەرانی کورد و نووسەرانی کوردینووس، وای لێکدەدەنەوە کە زمانی پاراوە ئەو زمانەیە کە وشەی بێگانەی تێدانییە، یاخود لە وشەی بێگانە پاك کراوەتەوە. لە ڕاستیدا زمانی زیندو، باکی لە وەرگرتنی وشەی پێویست نییە بۆ پرکردنەوەی ئەو کەلێنانەی کە لەئەنجامی داهێنانی نوێ و دیاردەی نوێوە دێنە کایەوە. ئەمەش هەروا بە هەرەمەکی مەرجی و شەوەرگرتن و بێ پێوانە نابێت. بەڵکو دوای گونجاندنییەتی لەگەڵ شێوەی گۆکردن و شێوازی ڕێنووس و نووسینی زمانە وەرگرەکە.

زمانی کوردی وشەگەلێکی یەکجار زۆری لە زمانانی جۆراو جۆرو لە ژێر هەلومەرجی جیاجیادا وەرگرتووە. ئێمە هەر بۆ نموونە لە کۆتایی ئەم بابەتەدا هەندێ وشەی وەرگیراوی تەنیا دوو پیتی (1) و (2)مان ریز کردووە، تا ئاست و جۆر ورادەی وشەی وەرگیراوی ناو زمانی کوردی تێبگەین. سەرەڕای ئەو هەموو وشانەش کە لە زمانی ترەوە وەرمان گرتووە، ئێستا خەڵك واهەست دەکەن زمانی کوردی یەکێ لە

زمانە هەرە پاك و پاراو و پەتی و شیرنەكانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستە، لە راستیشدا وایە. زۆربەی هەرە زۆری ئەو وشە بێگانانەی كە هێندراونەتە ناو زمانی كوردی، لەگەلّ شێوازی گۆكردنی زمانی كوردی گونجێندراون و زمانەكەیان دەولّەمەند كردووە.

لە پرۆسەیەكی مێژووییدا زمانی عەرەبی و توركی، كاریگەریان بەسەر زمانی كوردییەوە جێهێشتوە. ئەگەر كاریگەری عەرەبی لەسەر هەردوو زمانی توركی و كوردی هەلّبسەنگێنین، بە خێرایی بەو بەرەنجامە دەگەین كە عەرەبی سێبەرێكی قورسی بەسەر زمانی توركیەوە جێهێشتووە، سەرەڕای ئەوەش كە ئێمە نزیكەی ٥٠٠ سالّ بەر لە هاتن و جێگیربوونی تورك لە توركیای ئێستا، لە ژێر دەسەلاتی عەرەباندا بووین، دوای ئەوەش بە پێچەوانەی توركان، ئێمە لە باشوور و رۆژئاوا هاوسێی عەرەبین. دەكرێ ئەمە بۆ چەند هۆیەكی گرنگ بگێڕینەوە:

یەكەم: دەسەلاتێكی حوكمڕانی بەهێزو ناوەندی لە كوردستان دروست نەبووە. دەسەلاتی ناوەندی بۆ راپەڕاندنی كاروباری رۆژانەی، پێویستی بە هەزاران وشەو زاراوەی تایبەتی هەیە لە بوارە زۆر و جۆراو جۆرەكانی: سوپا و لەشكر، خزمەتگوزاری، كاری دیپلوماسی و پەیوەندی بەستن، رێوڕەسمی دیوانی و پێشوازی لێكردن و پێشوازی كردن، داهات و باج و سوود، بازرگانی، وتووێژو دانووستان، یاسا و ماف و ئەرك و سزا، رێكخستنی ژیانی كۆمەلایەتی و باری كەسی، لایەنەكانی تری ئاینی و هونەری و وێژەیی و هتد. . .

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو گۆڤار ورۆژنامانەی كە لە ماوەی تەمەنی كورتی (حكومەتی كوردستانی جنوبی) بە رابەری (مەلیك مەحمودی یەكەم) دەرچوون، ئینجا بۆمان دەردەكەوێ، كە ئەگەر ئەو پرۆسەیەی دەسەلاتە درێژەی هەبا، زمانی كوردی بۆ چ ئاقارێك هەنگاوی دەهاوێشت.

دووەم: تۆپۆگرافی ناوەوەی كوردستان، بە هۆی شاخی بەرز و دۆلّی قولّ و بەفرو سەرما و سۆلّە، هەروەها نەبوونی رێگاوبانی گونجاو، هەرگیز لەبار نەبووە تا داگیركەران بتوانن، تێدایدا نیشتەجێ بن، بە پێچەوانەی دەشتەكانمان، كە هەمیشە بوونەتە نشینگەی داگیركەران. ئەمە وایكردووە كە خەلّكی كوردستانی ناوەوە، داب و نەریتی زمان و فەرهەنگەكەی، نەكەوێتە بەر هەرەشەی نەمان و گۆڕان. ئەمەش بۆتە هۆی ئەوەی كە ئێمە خاوەن فۆلكلۆرێكی بێ ئەندازە دەولّەمەند بین.

سێیەم: بزوتنـەوەی نەتەوایـەتیی کـوردی، کـە لـە سـاڵانی سـی سـەدەی بیـستەم، بوژایەوە، کەوتەخۆ تا زمان و داب و نەریت و کولتووری کوردی بپارێزێ و بنووسـێتەوە. فۆلکلۆری کوردی لە لادێکان، کەرەستەیەکی یەکجار بە نرخ بوو بـۆ ئـەو نوێکرنەوەیـەی زمان. زۆر بە ئاسانی تواندرا لە جیاتی وشە وەرگیراوەکان، جێگرێکی لە زمـانی سـادەی خەڵك بۆ بدۆزرێتەوە. ئەمانە هەموو وایان کرد کە ئێمە ئەمڕۆ ببین بە خاوەنی زمانێکی تا رادەیەکی باشی پەتی. بە داخەوە ئەم نوێکردنەوەیە، لە بواری نووسـینەوەی رێزمانـدا سەرکەوتوو نەبوو، ریزمانی کوردی لەژێر کاریگەری رێزمانی کۆن و کلاسیکی عـەرەبیـدا نووسـراوەتەوە، بۆیـە نەتوانیویـەتی بـبێ بـە دەسـتوورێکی گـشتی بـۆ زمانەکـە و نەتێگەیشتنیشی بۆ خوێنەر ئاسانە. ئەمڕۆ، دەسەڵاتی کوردی، بـە رەنـج و مانـدووبوون تەنیا دوو نەوەی پێش ئێـستا، خـاوەنی زمـانێکی بەرێوەبەرایـەتی، تـا رادەیـەکی بـاش گەشە کردووە. بەڵام هێشتا زمانی کوردی، نەگەیشتۆتە ئەو ئاستەی، تـا وەڵامـدەرەوەی هــەموو پێویــستیەکانی دەســەڵات و بــەرێوەبردن بێــت. ئێــستاش کاربەدەســتان و یاســادانەران، بەناچـاری پـەنا بـۆ زمــانی عـەرەبی دەبـەن، تـابتوانن دەربڕینـەکانیان، ئەوپەڕی وردەکاریی یاسایی تێـدابێت، بەتایبـەت لـە بوارەکـانی: دەسـتووری، یاسـایی، شەرعی، باری کەسی، موڵکداری و زۆر بواری تری کاروباری رۆژانە.

لە دەزگاکانی راگەیاندنیشدا، توشی کێشەی زمان و دەربـڕین دەبـین. ئەوانـەی قـسە دەکەن، ئەو زمانە پەتیە بەکارناهێنن کەراهاتوون پێی بنووسن. دیارە ئەمانـە هـەمووی کێـشەی گـەورەنین و نابنـە پەکخـستنی زمــان. بـەڵکو دەکـرێ بـە وشـیارانە ئـەم کەمووکوڕیانە بەشێوازی جیاجیای وەك داتاشین، وەرگرتن و دۆزینەوە چارەسەر بکرێن.

زمانە پاراوو پاکەکەی ئێمەش، وەك هەرزمانێکی زینـدوو چـالاکی ئـەم چـەرخە، بـۆ پڕکردنەوەی پێویستیەکانی خۆی، بەدرێژایی رەوتی گەشەکردنی، ژمارەیەکی زۆر وشـەی خوازراوی کورداندووە. وشە وەرگیراوەکانی زمانی کـوردی، بـەپێی گونجانـدنی رێزمـانی، یان شێوەی کوردیانەی گۆکردن، یاخود بە تێپەڕبوونی کـات گۆڕانیـان بەسـەردا هـاتووە. یاخود جاری وا هەیە وشەی خوازراو کتومـت وەرگـیراوە و پێویـستی بـە هـیچ گۆڕانێـك نەبووە، زۆرجار وشەی خوازراو لە زمانی کوردیدا، بەهۆی پێشگر یان پاشـگرێکەوە یـان پێشگرو پاشگرەوە، بەرگێکی کوردی بە بەرداکراوە وەك وشـەکانی: **نـەفام، خنکـان، بـە هـیچ کلـۆجێ، ئـامۆزا، دمەشـە، زارۆك، زێـدەبوویی، رازی کـردن، زێـتر، زێـدەرۆیی،**

هەوڵدان، خزمەتکار، مڵکدار، ئەدەب سز، دەماغ سز، قوتابی، بێتام، تانە، کتێبخانە و سەدان و سەدان وشەی تریش.

هەروەها سەدان ناوی بێگانـەش، لـەناو زمـانی کوردیـدا جێگـای خۆیـان کردۆتـەوە. زۆربەی ناوە بێگانەکان ئاینین. هەندێ لە ناوە ئاینییەکان لە ئاینی جولەکەیی وەرگـیراون بەڵام لە رێگای ئاینی ئیسلامەوە کەتونەتە ناو کوردان. بێگومان بە هۆی هاوسـێیەتی و دەسەڵاتی وڵاتانی داگیرکەریشەوە، ناوێکی زۆری بێگانەمان بـۆ هـاتووە، نموونـەی نـاوی باوی بێگانە بە بەرگی کوردییەوە، ئەمانەن: **هۆمەر، ئاودەڵ، وەتمـان، ئەحمـەد، بابـەکر، بایز، خدر، عەولا، عەبۆ، ئیبۆ، عەزۆ، هەمین، فاتم، عەیشێ، ئایش، خەجێ، حەپسە** و زۆری تریش. بۆ ئەوەی لە ئاست و رادەی وشـەی بێگانـە لـەناو زمـانی کـوردی بگـەین، دەکرێ لە سەیری هەندێ لەو وشانە بکەین کە پیتەکانی (ئـ و ش و ك) دەست پێدەکەن.

ئـ	ئـ	ش	ش	ك	ك
ئەپارتمان	ئەدەب	شاسی	شەیتان	کاسە	کیلۆمەتر
ئەکادیمی	ئەرپەل	شاعیر	شێخ	کارت	کیلۆگرام
ئادەمیزاد	ئەزیەت	شانس	شەرەف	کارتۆن	کیلۆوات
ئادار	ئەقل	شانۆ	شوم	کارەبا	کیمیا و
ئارەقە	ئەکتەر	شایەد	شـــعروزۆری	کاسبی	زۆری تریش
ئارەق	ئەلبوم	شخارتە: شقارتە	تریشش	کافور	
ئارشیف	ئەلحەد	شرنقە		کەکاو	
ئازیز	ئەلفوبێ	شریت		کالۆری	
ئاژانس	ئەلەتریك	شفرە		کامل	
ئاشق	ئەلەکترۆن	شك		کانونی یەکەم	
ئاغا	ئەڵقە	شکات		کانونی دووەم	
ئافات	ئەلەمنیۆم	شۆستە		کتێب	
ئافرەت	ئەنجومەن	شۆك		کرێم	
ئافەت	ئەنزیم	شۆکۆلات		کفر	
ئاقل	ئەنسکلۆپیدیا	شەمپانزی		کفن	
ئالیوم	ئەنفلۆنزا	شۆرت		کلۆر	
ئاڵتون	ئەیلول	شوفێر		کۆمۆنیزم	
ئایەت	ئیلهام	شوبات		کۆمیتە	
ئۆپۆزسیۆن	ئیمپراتۆری	شەبقە		کلێسە و	

ئۆتۆماتیك	ئیمپریالیزم	شەترەنج		کەنیسە	
ئۆتۆمبێل	ئیمزا	شەراب		کۆنگرە	
ئۆردوگا	ئیملا	شەربەت		کورتاژ	
ئۆرگان	ئێزگە	شەفت		کۆمپیالە	
ئۆکسجین	ئێستگە و	شەکر		کوپ	
ئۆقیانووس	زۆری تریش	شەکردان		کەتەلۆگ	
ئۆکۆردیۆن		شەکرە		کەفیل	
ئۆلۆمپی		شەمەنەفەر		کەمان	
ئوتو		شەوق		کێبڵ	
ئەتك		شەهید		کیس	
ئەتۆم				کیلۆ	

خزمایەتی لە نێوان زمانانداا

ئەو زمانانەی کە خزمایەتیان لەگەل یەکتری هەیە و وا دادەنرێت کە بنەڕەتیان یەکە، یەك خێزانی زمان پێك دێنن، خێزانە زمانیش بەش بەحاڵی خۆی بۆدەستەو بندەستە پۆلێن دەکرێن. لە هەندێك باردا دیاری کردنی خزمایەتی لە نێوان دەستە زمانێکدا زۆر ئاسانە. وەکو دەستە زمانی رۆمانی (لاتینی) یان دەستە زمانی سلاڤی. لە باری تریشدا ئەم دیاری کردنە زۆر گرانترە، جاری وادەبێ کە لێکۆڵی جیاجیا بە بەرەنجامی جیاجیا دەگەن. دۆزینەوەی تازە جاری وابووە بۆتە هۆی هەڵوەشانەوەی بیردۆزەیەکی کۆن لەسەر خێزانە زمانێك یان دەستە زمانێك یاخود زمانێکی تایبەت.

هەموو لێکچوونێکی نێوان زمانان، واتای خزمایەتی و هاوڕەگی ناگەیەنێ. ئەگەر زمانێك بەشێك لە عەمباری وشەکانی خۆی لەزمانێکی ترەوە وەرگرتبێت، ئەوە بەو واتایە نییە کە ئەو دوو زمانە خزمایەتیەکیان لە نێواندا هەیە. لاسایی دەنگی وشە، یان ئەوەی لە زماندا پێی دەگوترێ (ONOMATOPOETI) دەکرێ لە دوو زماندا زۆر لە یەك بچن، بێئەوەی ئەو دوو زمانە خزمایەتیان لە نێواندا هەبێت. زۆر لە لێکۆڵەوانی زمان لایان وایە وشەی، ماما، مۆم، مامی، مامە و کە لە زۆر زماندا بۆ دایك بەکار دێت، لە گڕوگاڵی منداڵی ساوا وەرگیراوە. بە گوێرەی بیردۆزەیەك، دەبێ هەموو زمانەکانی مرۆڤ لە بنەڕەتدا لەیەك زمان هاتبن. بەڵام ئێمە ناتوانین لەوە دڵنیابین کە

کەی ئەو مرۆڤـە پێش مێژووە بەو پیرە زمانە دواوە. هەروەها ناشزانین ئەو زمانـە کۆنـە لە یەك شوێنی سـەر زەوی، یـان لـە چـەند شـوێنێکی جیـاواز و لـە یـەك کاتـدا قـسەی پێکراوە. ئەگەر رۆژێك لە رۆژان زمانێکی هاوبەشیشان هەبوویێت، ئـەوا بـە دڵنیاییـەوە دەڵێم سەلماندنی. .

خێزانە زمانە ناسراوەکانی ئەمرۆ لە سەر گۆی زەوی ئەمانەی خوارەوەن:

زمانە هیندۆئەوروپییەکان: گەورەترین و بەربڵاوترین خێزانە زمان لە سەر رووی زەوی زمانـە هیندۆئەوروپییەکانـە. زمـانی کـوردی، هـەر وەك زۆر لـە زمانـەکانی ئـەوروپا و بەشێکی رۆژئاواو خوارووی ئاسیا (باکووری هیندستان، پاکستان، ئەفغانـستان، ئێـران و هتد) سەر بەو خێزانـەن. هەنـدێ لـە زمانـە هیندۆئەوروپییـەکان بەتایبـەت ئینگلیـزی، فرەنـسی، ئیـسپانی و پورتوگـالی، زوتـر و لـە رێگـای دەسـەڵاتی هەنـدێ وڵاتـی کۆلۆنیالیستی ئەوروپییەوە، لە دەرەوەی ناوچـەی بنـەڕەتی خۆیانـدا، زۆر بـەفراوانی بـڵاو بوونەتەوە: ئێستا زمانە هیندۆئەوروپییـەکان لـە لایـەن رەگـەزی جـۆراو جـۆرەوە وەکـو زمانی زگماك بە کاردێت. ئـەم خێزانـە زمانەیـە باشـترین بەڵگەیـە کـە زمـان و رەگـەز دووشتی لێکجیاوازن و نابێ تێکەڵ بکرێن.

خێزانی زمانە هیندۆئەوروپییەکان. ناسراوترین خێزانـی زمـانن، لـە هـەموو خێزانـە زمانەکانی تریش پـتر لێکۆڵینـەوەی لەسـەر کـراوە. زۆربـەی زمانـە هیندۆئەوروپییـەکان ماوەیەکی یەکجار درێژە پێیان دەنووسرێ. هەندێ لـەو زمانانـە خـاوەنی دەقـی وێـژەیی ئەوتۆن کە بۆ سەردەمانێکی مێژوویی زۆر کۆن دەگەڕێنەوە. هەروەك هینـدی کلاسـیکی یان سانسکریتی، گرێکی، لاتینی و فارسی.

چینی. زمانێکی داخراو: خێزانی (سـینۆ تیبێتـی) لـە رووی ژمـارەی ئـەو کەسـانەی قسەی پێدەکەن، دووەمین خێزانە زمانی گەورەی زەوییە. لێکۆڵـەران، زمـانی چینیـشیان لەگەڵ ئەو خێزانە زمانەدا پـۆلێن کردبـوو. راسـتر ئەوەیـە کـە خێزانـی (سـینۆ تیبێتـی) خێزانە زمانێکی زەبەلاحن (سوپەر خێزان) کە نەتواندراوە پەیوەندی خزمایەتی لە نێـوان زمانەکانی ناویدا، بسەلمێندرێت. گونجاو ترە کـە زمـانی مـەزنی چینی وەکـو زمـانێکی دابـڕاو و داخـراو چـاوی لێ بکرێـت. بەمـەش لـە خێزانـی زمانـەکانی (تـای)و خێزانـی (تیبێتە- بورمایی) جیادەبێتەوە. لێکۆڵـەوان تـا ئێـستا بـۆ یـان دەرکـەوتووە جگـە لـە زمانی چینی، چەند زمانێکی تریش هەن کە سەر بە هیچ خێزانە زمان یـان دەسـتەیەکی

زمان نین. له زمانه دابڕاوه ناسراوه‌كان: ژاپۆنی، كۆریایی له ڕۆژهـه‌ڵاتی ئاسـیا، باسـكی له ئه‌وروپا.

خێزانی زمانه ئه‌فرۆ ئاسیاییه‌كان

لـه كـۆنترین ده‌سـته زمانێـك كـه شـوێنه‌واری نووسـراوی لـه دوای خـۆی بۆمـان جێهێشتبێ، زمانه سامیه‌كانن. نووسـراوه‌ی كـۆنی ئه‌كـه‌دی پـارێزراوه كـه بـۆ هـه‌زاره‌ی سێیه‌می پێش زاین ده‌گه‌ڕێنه‌وه. فه‌ینیكیه‌كان شێوازێكی نووسـینیان داهێنـا كـه دواتـر بوو به بناغه بۆ زۆربه‌ی ئه‌لفوبێی سیستێمی نووسین. هه‌ندێ له زمانـه‌كانی ئـه‌م خێزانـه ڕۆڵی مێژوویی به‌رچاویان هه‌بووه. زمانی ته‌ورات واتا عیـبری، وه‌كـو زمـانێكی ئـاینی، درێژه‌ی به كاروانی خۆی دا، تاسه‌دساڵێك پێش ئێستا نویێ كرایه‌وه و بوو بـه زمـانێكی مۆدێرنی خوێندن و نووسین زمانـی ئـارامـی، له‌سه‌رده‌می عیـسای مه‌سـیحدا، و پـێش ئه‌وه‌ش، ببوو به زمانی لێكتێگه‌یشتنی گشتی له هه‌موو ڕۆژهه‌ڵاتی ناوه‌ڕاستدا. زمانی عه‌ره‌بی، ئه‌مڕۆ گه‌وره‌ترین زمانی ئه‌و خێزانه‌یه. له ڕێگای شێوه‌زاری عـه‌ره‌بی دورگـه‌ی ماڵته، ئـه‌م زمانـه لـه ئـه‌وروپاش شـوێنی خـۆی كردۆتـه‌وه. لـه وڵاتـی ئـه‌تیوپیا چـه‌ند زمانێكی ئه‌م خێزانه قسه‌یان پێده‌كرێ كه گرنگترینیان زمانی (ئه‌مهه‌ریه).

لێكۆڵـه‌ران، نزیكـه‌ی زوو هه‌نـدێ نیـشانه‌یان دی كـه په‌یوه‌نـدی و خزمایـه‌تیی دیـار ده‌رده‌خا له نێوان ئه‌و زمانانه‌ی كـه پێیـان ده‌گـوترێ زمانـه سـامیه‌كان، له‌گـه‌ڵ هه‌نـدێ زمانی تر، به تایبه‌ت ئه‌و زمانانه‌ی كه له باكووری ئـه‌فریقا بـه‌كاردێن، و زمـانی كـۆنی میسریه‌كان. به‌م جۆره زمانه‌كانی بـاكووری ئـه‌فریقا كـه جـاران پێیـان ده‌گـوترا (زمانـه حامیـه‌كان) و ئێـستا واز لـه بـه‌كارهێنانی ئـه‌و نـاو لێنانـه ئاینییـه هێنـدراوه. له‌گـه‌ڵ زمانه‌كانی تـر كـه بـه سـامی ده‌ناسـرێن خرانـه خێزانـه زمانێـك. ئـه‌و زمانانـه ئـه‌مڕۆ خێزانێكی گه‌وره‌ی زمانی ئه‌فرۆ ئاسـیایی پێـك دێـنن كـه جگـه لـه زمانـه سـامیه‌كان، زمانی ئه‌مازیغی (به‌ربه‌ری)، چادی، كوشیتی، زمانی كۆنینه‌ی میسری و زمانی ئـاینی قیبتی، له خۆ ده‌گرێ.

ئه‌وراسیا: ئۆقیانووس، كۆمه‌ڵێك خێزانه زمان له ژێر ئه‌م ناوه‌دا كۆ كراونه‌تـه‌وه كـه په‌یوه‌ندی نزیكی نێوان خێزانه‌كانیان نه‌سه‌لمێندراوه یاخود، سه‌ر به خێزانی لێـك جیـان و ته‌نیا هه‌ڵكه‌وتی جیۆگرافی، له ژێر یه‌ك ناونیشان كۆی كردوونه‌تـه‌وه. یـه‌كێ لـه خێزانـه

گەورەکانی ئەم دەستەیە، زمانەکانی (ئالتای)ن. شێوەزارە جۆراو جۆرە تورکیەکانی ناوەڕاستی ئاسیا و تورکیای ئەمڕۆ گەورەترین بەشی ئەم خێزانە پێك دێنن، خێزانی ئوورالیش دەکرێن بە دوو دەستە (فینی - ئۆگری) زمانەکان و دەستەی بچکۆڵەی (سامۆییێدی) کە تەنیا ٢٥٠٠٠ هەزار کەس لە سێبیریا قسەی پێدەکەن، زمانە زۆر ناسراوەکانی دەستەی (فینی - ئۆگری) بریتین لە زمانەکانی فینلەندی، ئێستی، سامی و هەنگاری. هەندێ جار تێرمی (ئورال ئالتای) بەکار دێت بۆ هەردوو خێزانە زمانەکە، کەچی تا ئێستاش لێکۆڵەوان نە یانتوانیوە پەیوەندی خزمایەتی لە نێوان خێزانەکانی ئورال و ئالتا بسەلمێنن.

زمانە دراڤیدیەکان: کە پتر لە خوارووی هیندستان قسەیان پێدەکرێ، چوار زمان لە خۆی دەگرێ. تامیلی زۆر تر ناسراوە. لە باشووری رۆژلاتی ئاسیا و دورگەکانی ئۆقیانووس (ئوسیان)دا خێزانی (مالایۆ - پۆلینێزی) گرنگترین خێزانە زمانە. خێزانەکە دوو چلی لێدەبێتەوە، چلی ئیندۆنیزی (مالایزی) و چلی پۆلینێزی (ماوری، تاهیتی و هتد).

زۆر جار ئەو زمانانە، بە زمانەکانی مێلانیزی و میکرۆنیزی دەریالوشی ئارامیشەوە، لە یەك خێزانی زەبەلاح کۆ دەکرێنەوە بە ناوی زمانەکانی (ئەوسترۆنێیزی).

ئەفریقا: خوار بیابانی گەورە: جاران هەموو زمانە جۆراو جۆرەکانی ئەفریقای رەش، بەسەر دوو خێزاندا دابەش کرابوون: زمانەکانی (بانتو) کە ٦٠٠ زمانی دەگرتە خۆی. زمانەکانی (سوودان)یش کە هەموو ئەو زمانانەی تری تێدا ئاخنرابوون. ئێستا جۆرە دابەشکردنێکی تر باوە کە پتر پشت بە گریمانە دەبەستێ و نەسەلمێندراوە: زمانەکانی نیجەر– کۆنگۆ کە ئەم زمانانەش لە خۆ دەگرێت (بانتو، ماندێ و زمانەکانی رۆژئاوای ئەتلانت و هیتریش). هەروەها زمانەکانی (نیل - سەحرا). خێزانێکی لە یەکچوو لە خوارووی ئەفریقا هەیە لە زمانەکانی (خۆی = هۆتێنتۆت، سان = بوشمان). هەر لە بەشی خوارووی بیابانی گەورەی ئەفریقا هەندێ زمان قسەیان پێدەکرێت کە سەر بە خێزانی زمانەکانی ئەفرۆ ئاسیان وەك زمانی (هاوسا). لە دورگەی مەدەگاشکەری کەناری رۆژلاتی ئەفریقا بە (مالاگاشی) قسە دەکرێت کە سەر بە خێزانی(مالایۆ - پۆلینێزی)یە

جیهانی نویٚ خێڵە ئیندیانەکان: (هیندە سوورەکان) ئێستا بە پتر لە ١٠٠ زمان قسە دەکەن کە بە سەر هەرسیٚ ناوچەی باکوور، ناوەڕاست و باشووری دوو کیشوەری ئەمریکادا بلاٚون. گەورەترین زمان لە ئەمریکای خوار و زمانی (کیچوا)یە کە زمانی گەلی مێژوویی (ئینکا)یە. دوای ئەمە گوارانی دێت. زمانە ئیندیانەکانی جیهانی نویٚ بەسەر ژمارەیەکی زۆر خێزانە زمان دابەشکراون. بەلاٚم هۆکاری پۆلێن کردنیان وەك یەك نییە.

خەڵکی بومی و بنەڕەتی ئوستراليا بە ١٥٠ زمان قسە دەکەن. دوور نییە هێشتا پتریش بێت. زۆربەی ئەو زمانانە خزمایەتیان لەگەڵ یەکتری هەیە. هەمان شتیش راستە بۆ ئەو ٧٠٠ زمانەی پاپوان کە لە دورگەی گینیای نویٚ قسەیان پێدەکرێت.

لە کۆتاییدا دەبیٚ ئەوە بڵێم کە دەکریٚ زمان لە سەر بنچینەی تری جیا لە خزمایەتی پۆلێن بکرێت. بۆ نموونە لە سەر چۆنییەتی دەربرین یان هەندیٚ بابەتی رێزمانی. جاری وایە هۆکاری جیۆگرافی دەبێتە هۆی پۆلێن کردنی زمانانی شوێنێك، یاخود هۆکاری ئێتنی و رەگەزی، وەك لە پۆلێنکردنی زمانی هیندە سوورەکاندا دەیبینین. کاتیٚ کە لێکۆڵەوان ناتوانن بە تەواوی خزمایەتی کۆمەڵە زمانێك بسەلمێنن، ئەو کاتە پەنا بۆئەو هۆکارانەی سەرەوە دەبەن.

خێزانی زمانە هیندۆئەوروپییەکان: تا ئەمرۆ ئەم دە دەستە زمانە پۆلێن کراون:

زمانە جێرمانییەکان: (زمانەکان بە گوێرەی ژمارەی ئەو خەڵکانەی قسەی پێدەکەن ریزبەند کراون) ئینگلیزی، ئەڵمانی، دانمارگی، نەرویجی.

ئەفریقان (شێوەزارێکی هۆڵەندیە، سپی پێستەکانی خواروی ئەفریقا پێی دەدوێن)

دانمارکی

نەرویجی

ئەڵمانی خوارو (سوت دۆچ، جاران لە خاکی چیك دەژیان، دواتر لە شەڕی دووەمی جیهانیدا دەرکران)

سکۆتی

لوکسەمبورگی

فریسیس (دورگەیەکی سەر بریتانیایە)

ئیسلێندی

یدیشل (زمانی جولەکەکانی ئەوروپایە، لە ئەڵمانی دەچێ لە ژێر کارلێکەری پۆلۆنیدا)

ڤێری (دورگە رەنگاو رەنگەکان، سەر بە دانمارکە لەو پەڕی دەریای باکوور)

زمانە رۆمانییەکان (لاتینی)

ئیسپانی

پورتوگالی

فرەنسی

ئیتاڵی

رۆمانی

کەتەلانی

مۆڵداڤی (زاراوەیەکی رۆمانییە)

ئۆسیتی

گالیسی

ساردی

رێتۆ رۆمانی

کۆرسیکی

زمانەکانی کێلتی

والێسی

بریتۆنی

سکۆتی گێلی

ئیریش (ئیرلەندە)

مانکس

زمانە بالتیکیەکان

لیتاوی

لێتی

زمانە ئەرمەنییەکان

ئەرمەنی

زمانە ئێرانییەکان

فارسی و دەری

کوردی

پەشتۆنی

تاجیکی (زاراوەیەکی فارسیە)

بەلوچی

ئۆسێتی و هیتریش

زمانە سلاڤیەکان

رووسی

ئۆکراینی

پۆلۆنی

سێربۆ — کرواتی

چیکی

بیلە رووسی

بولگاری

سلۆڤاکی

سلۆڤێنی

مەکەدۆنی

زمانە هیندیەکان

هیندی

بەنگالی

پەنجابی

بیهاری

ماراتی

ئوردو (شێوازێکی هیندیە)

گوجاراتی

راجاسانی

ئۆریا

سینگهالی

ئاسامی

سیندهی

رۆمانی (زمانی قەرەجەکان)

مالدیڤی و هیتریش

زمانە گرێکیەکان

گرێکی (یۆنانی)

زمانە ئەلبانییەکان

ئەلبانی

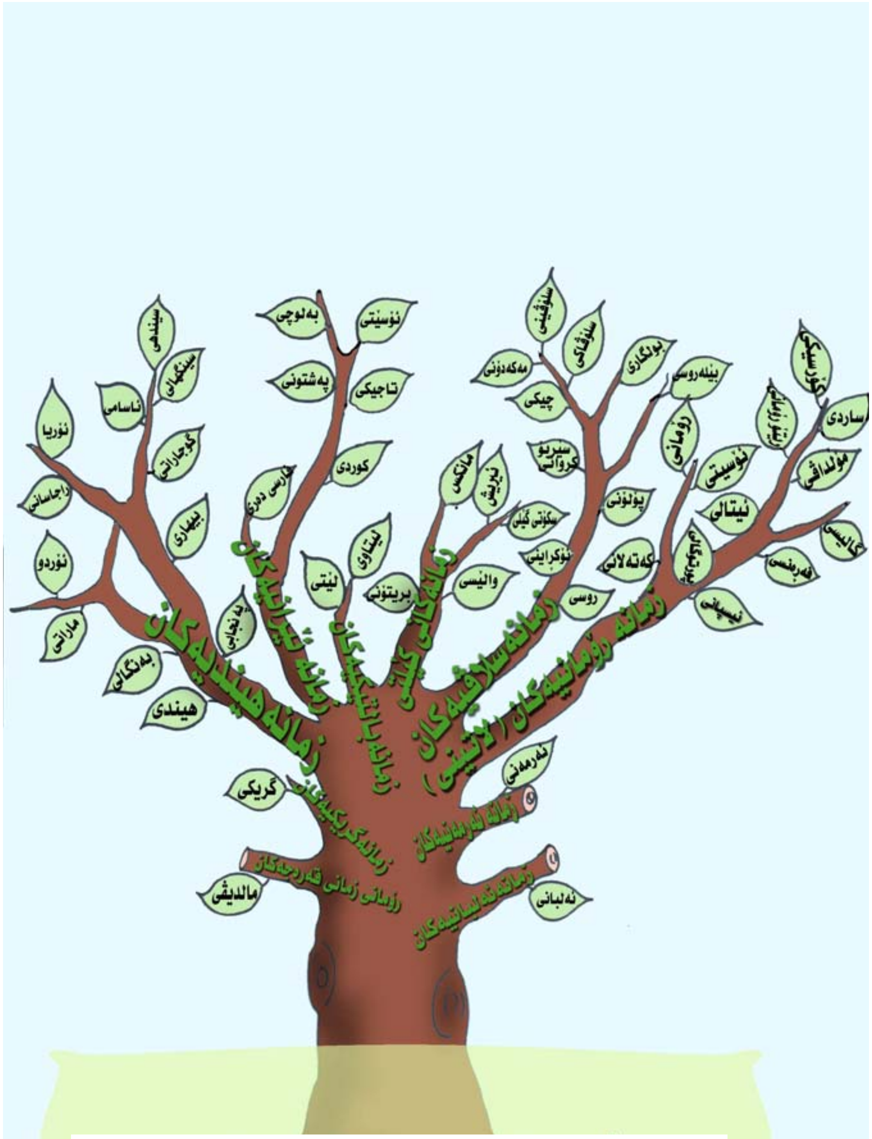

خێزانی زمانە هیندۆ ئەوروپییەکان

زمانی ئیمپراتۆریا

له مێژووی ناسراوی مرۆڤایەتیدا، چەندان ئیمپراتۆریا هاتوونەتە کایەوە. زۆر لەو ئیمپراتۆریانە. رووبەرێکی گەورەی زەویان دەستبەسەرداگرتووە. لە ناو سنووری ئیمپراتۆریاکاندا، میللەتانی جۆراو جۆر و زمانی جۆراو جۆر هەبووە.

هەڵسوکەوتی ئیمپراتۆریاکان لەگەڵ زماندا، جێگای سەرنج و لێکۆڵینەوەی هەندێ لە زمانناسان بووە. ئەگەر بێتو ئیمپراتۆریاکانی مێژوو، لە رووی زمانەوە پۆلێن بکەین، ئەوا دەتوانین بەسەر دوو دەستەدا دابەشیان بکەین:

١-ئیمپراتۆریای خاوەن پەیامی زمان.

٢-ئیمراتۆریای بێخاوەن پەیامی زمان.

له مێژوودا ژمارەیەك ئیمپراتۆریا هەن کە هەڵگری پەیامی زمانێکی دیاریکراو بوون. دەتوانین هێما بۆ ئیمپراتۆریای گرێك بکەین لە سەردەمی هێلینیدا. واتا لە سەردەمی ئەسکەندەری گەورە (٣٣٧ – ٣٢٣، پ ز) و نەختێك دوای ئەوەش. گرێکەکان، بۆ هەر کوێیەك چووبن و دەستیان بە سەر هەر وڵاتێکدا گرتبێت، ئەوا هەوڵیان داوە، زمان و دابوونەریتی گرێکی لەو شوێنە تازانەدا بچەسپێنن. بە هۆی ئەوەی کە گرێکەکان ئەو سەردەمە، شارستانییێکی پێشەنگ و پێشکەوتویان هەبوو، زمانەکەشیان کە هەڵگری ئەو فەرهەنگە پێشکەوتووە بوو، جێبایەخی خەڵکانی تر بوو. زمانی گرێکی دوای لە ناو چوونی دەسەڵاتی گرێکەکانیش، لە نرخی فەرهەنگی کەم نەبووەوە و زۆر ژیا. کە ئیمپراتۆریای رۆم دامەزرا، زمانی گرێکی. سەرچاوەیەکی گرنگی زانین بوو بۆیان. رۆمەکان هەر زوو خۆیان کرد بە خاوەنی ئەو فەرهەنگە دێرینە. دوای لەتبوونی ئیمپراتۆریای رۆم بۆ دوو لەتی رۆژهەڵات و رۆژئاوا (٢٩٣ زایینی). بەشی رۆژهەڵاتی ئیمپراتۆریاکە کە بە (رۆمی بێزەنت) دەناسرێ، زمانی گرێکی وەکو زمانی دیوانی دەسەڵات و ئاین، هێشتەوە. دوای روخانی ئیمپراتۆریای رۆمی بێزەنتی، لەسەر دەستی تورکانی عوسمانیدا (١٤٥٣ زاینی)، زمانی گرێکی، وەکو زمانی، ئاین، لای ئەرتەدۆکسەکان مایەوە.

ئیمپراتۆریای چینیش بە پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی، کەوتە بڵاوکردنەوەی شێوەزاراوەکانی چینی لە سنووره تازەکانیدا. زمانی چینی، لە ماوەیەکی کورتدا، بوو بە زمانی خەڵکانێکی زۆری ناو ئیمپراتۆریای چین.

ئیمپراتۆریـای ئیـسلامییه یـەك لـە دوای یەکـەکان، لـە نێـو ئـەو دەسـەڵاتانەن کـە هەڵگری شێلگیری پەیامی بڵاوکردنـەوەی زمـان بـوون. زمـانی عـەرەبی، لەگـەڵ سـەرە شمشێرو سمی ئەسپی عەرەبەکان و پەیامی ئاینیی ئەواندا بووە، بۆ هەر کوێیەك چووبن. لە ماوەیەکی کورتدا زمـانی عـەرەبی لـە ناوچـەیەکی پانوبـەرین بڵابـووەوە. دەسـەڵاتی تێکـەڵاوی بەربـەر— عـەرەبی — ئیـسلامی لـە ئەنـدەلوس، سـەرەڕای ژمـارەی کـەمی عەرەبیش لەوێ، لەو نیوە دورگەیەدا توانیان بەسەرکەوتویی زمانی عەرەبی بچەسپێنن. لـە بەشـەکانی دیکـەی ئـەم بابەتـەدا باسـی ئیمپراتۆریـا تازەکانمـان کـرد کـە پـتر بـە کۆلۆنیالیزم دەناسرێنەوە. لە ڕێگای کۆلۆنیالیزمـەوە، زمـانی ئیمپراتۆریـای، ئیـسپانی، ئینگلیزی و فرەنسی، هەموو سنوورێکی جیۆگرافی پێشتر ناسراو و نەناسراویان بەزانـد. تەنیا رووسەکان، نەیانتوانی لەم بوارەدا سەرکەوتنی بەرچاو بـە دەسـت بێـنن. هاوکـات لەگـەڵ ئـەو ئیمپراتۆریانـەی کـە خـاوەنی پـەیامی زمـان بـوون، هەمیـشە دەسـەڵات و ئیمپراتۆریای تریش هەبوون، لەبـەر هۆکـاری جیـاواز، زمـانی خۆیـان نەکردۆتـە زمـانی دیوانی بەڕێوەبردن یان لانی کـەم لـە قۆنـاغی بـەرایی دەسـەڵاتیاندا خـاوەنی زمـانێکی دیوانی بێگانە بوون.

ئیمپراتۆریای بابل لە سەرەتاوە زمانی سۆمەریان بەکارهێنا. زمـانی سـۆمەری وەك زمانی ئاین و بەڕێوەبردن، رەگی لـە مێژینـەی هـەبوو، هـەر بۆیەشـە لـە پەرسـتگاکانی بابلدا هەر بەکار دەهات.

دیـسان ئاشـووریەکان، نـەك هـەر نـەیانتوانی زمـانی خۆیـان بکـەن بـە زمـانی ئیمپراتۆریاکەیان بەڵکو خۆشیان شەیدای زمانی ئارامی بـوون، ئـارامی کـە لـە جیـاتی هێما بەپیت دەنووسـرا، نووسـین و بـەکاربردنی زۆر ئاسـان بـوو، هـەر بۆیەشـە جێـی بـە هەموو زمانە زگماکەکانی رۆژهـەڵاتی ناوەڕاسـت لـەق کردبـوو، زمـانی ئـارامی، دوای نەمانی ئاشووریەکان، لە ناوچەکەدا هەرمایەوە. ئارامی شـان بەشـانی گرێکـی، زمـانی دیـوانی دەسـەڵات بـوو لـە سـەردەمی پارتەکانـدا (٢٤٧ — ٢٢٤ پ ز) هـەروەها ساسانییەکانیش هەرگیز لە بیریان نەدەکرد، شتە گرنگـەکانیان بـە ئـارامی لـە سـینگی کێواندا تۆرماربکەن. لە ئیمپراتۆریا هاوچەرخەکاندا، تورکی عوسمـانی باشـترین نموونـەن لەسەر پشتگوێ خـستنی زمـانی زگمـاك. عوسمانییـەکان کـە دەسـەڵاتیان لـە ناوچـەکە دامەزراند (١٣٠٠) زایینی کەوتنە نێوان دوو تاتە زمانی زۆر بەرز. زمانی عەرەبی، کە

زمانی پیرۆزی قورئان بوو، هەروەها زمانی فارسی کە زمانی ئەدەب و نووسین بوو. دەسەڵاتدارانی عوسمانی، پشتیان لە زمانە لاوازو نەناسراوەکەی خۆیان کرد. سەیر دەکەین تا سەرەتای ١٨٠٠ زاینیش، هەموو بەڵگەنامەکانی عوسمانی بە زمانی فارسی نووسراون. زمانی عەرەبیش زمانی وتاردان و فتوای ئاینی و نووسینی دەقە ئاینییەکان بوو.

زمان و دەوڵەت

نزیکەی لای هەموو کەس بۆتە شتێکی چاوەڕوانکراو کە دەوڵەت (هەردەوڵەتێك) خاوەنی زمانی دیوانی خۆیەتی. لە راستیدا دیاردەی زمانی دیوانی دەوڵەت، لە سەردەمی تاوسەندنی بزوتنەوەی نەتەوایەتی و دروستبوونی سنووری نەتەوەیی، لە سەدەکانی ١٧، ١٨ زاینی، لە ئەوروپا هاتە کایەوە. پێش ئەو کاتە، زمان ئەو رۆڵە ناوەندیە گرنگەی نەبوو. ئێستاش دەوڵەت زۆرن کە خاوەنی پتر لە زمانێکی دیوانین. لە دەوڵەتی خوارووی ئەفریقادا یازدە زمانی دیوانی دانیان پیانراوە. نموونەی تری لەمجۆرە زۆرن. ئەگەر چاو بە مێژوودا بخشێنین، دەبینین میللەتان و دەوڵەتانی زۆر هەبوون، کە دەستەبەرداری زمانی زگماکی خۆیان بوون بەقازانجی زمانێکی تر. دیارە هۆکاری جیاوازو جۆراو جۆریش بۆ هەر بارێك لەو بارانە هەبووە. ئارامیەکانی بیابانی شام لە ماوەیەکی پێوانەییدا، بە قازانجی عەرەبی، دەستەبەرداری زمانی ئارامی بوون، قیبتیەکانی میسر، تەنیا لە سێرمۆنییە ئاینییەکانیاندا، زمانی زگماك بەکاردێنن و هەروەها، باری لەمجۆرە لەم سەردەمەشماندا هەیە. زۆرینەی خەڵکی ولاتی مەغریب لەگەلی ئەمازیغی (بەربەر) بەلام وەکو نەریت، هەمیشە زمانی ئاین کە زمانی عەرەبیە، زمانی فێربوون وخوێندن و دیوانی بووە. ئایرلەندییەکان، چیتر بە زمانی زگماکی خۆیان (ئیریش) پابەندنین و بە گشتی بە قازانجی زمانی ئینگلیزی. دەستەبەرداری بوون. فلامانەکانی بەلجیکا بۆ ماوەی پتر لە ٢٠٠ ساڵ فەرەنسیان وەکو زمانی دیوانی هەڵبژارد، تا لە دوای شەڕی یەکەمی جیهانیدا پەشیمان بوونەوە.

پەیوەندی نێوان زمان و دەوڵەت لە سێ سەدەی رابردوودا پەیوەندیەکی هەمە لایەنەو ئاڵۆز بووە. دەوڵەت بۆ داسەپاندنی دەسەلات و بەگەڕخستنی ئامرازەکانی، پێویستی بە زمانی لێکتر گەیشتنی گشتی هەبوو. لە زۆربەی جاراندا، زاراوەی ئەو شوێنەی ناوەندی

دەسەلاتی تێدا چڕ بۆتەوە، ئەو رۆڵەی پێدەدرا. دەسەلات بە هەموو ئامرازەکانی خۆی پشتگیری لە زمانی دیوانی (خۆی) دەکرد و زۆر جاریش بە بەکارهێنانی زۆر و شێوازی تری نادروست دەکەوتە داسەپاندنی. رۆڵی زمان و زاراوەکانی تر کە لە ناو سنوردا قسەیان پێدەکرا، فەرامۆش دەکران و دەسڕانەوە. لە زۆر لەو ولاتانەی کە لای ئێمە بە ولاتی یەك زمانە ناسراون، تا ئێستاش چەندان زمان قسەیان پێدەکرێ هەروەك لە فەرەنساو ئیسپانیاو بریتانیای مەزن و سوید و تاد. . . ئەو زمانانەی لە سنووری دەوڵەتێکدا نەکران بە زمانی دیوانی، بە زمانی کەمینەکان ناو دەبرێن، زمانی بێ دەوڵەت، بێ کۆمەك و پاڵپشت و پشتگیری دەهێڵرێنەوە. هاوکات زمانی دیوانی، بە کۆمەکی دەزگاکانی دەوڵەت و هەندێ جاریش بە زۆری دادەسەپێندرێ و تەنگ بە زمانی بێ دەوڵەت هەڵدەچنێ و لە مەیدان وەدەری دەنێ. زمانی کوردی بە گشتی لە بارێکی نزیك لەمجۆرەی سەرەوە خۆی دەبینێتەوە.

بە دوو زمانە کردنی هاوولاتیانی دەوڵەتێك، دیاردەیەکی زۆر لە مێژ نییە. هەر لە کۆنەوە مرۆڤ پێویستی بە فێربوونی زمانێکی بێگانە بووە بۆ مەبەستی جۆراو جۆر. زۆر جار سێرمۆنیی ئاینی لە پەرستگاکاندا بە زمانێکی بێگانە بووە وەك عەرەبی بۆ موسڵمانان و لاتینی بۆ کاتۆلیکان، مەندائی (ئارامیی رۆژهەلات) بۆ سابیئە مەندائیەکان و تاد. . . هەروەها بازرگانی، کاری وەرگێڕی، کاری دیپلوماسی و نوێنەرایەتی کەچی لەم سەردەمەدا بە دووزمانەکردنی خەڵك نزیکەی لە هەموو شوێنێکدا بۆتە ئامانجێکی دەوڵەت. زۆر دەوڵەت زمانی ئینگلیزی وەکو زمانی دووەمی فێرکردن هەڵدەبژێرن بە هۆی بەرفراوانی ئەو زمانە و بەکارهێنانی بەربلاوی لە بوارەکانی زانستی، رامیاری و بازرگانیدا. لە سوید، دەوڵەت بودجەیەکی یەکجار زۆری تەرخانکردووە بۆ فێرکردنی زمانی ئینگلیزی. ئێستا دەکرێ بڵێین کە هاوولاتی سویدی دوو زمانەن چونکە بەشی هەرە زۆری خەڵکی، جگە لە زمانی زگماك، زمانی ئینگلیزیش دەزانن.

لە پەیوەندی نێوان دەوڵەت و زماندا، رووبەرووی روداوی سەرنجڕاکێشیش دەبینەوە، بۆ نموونە هەندێ جار زمانێك، بە دروست بوونی دەوڵەتی نەتەوەیی، ستاتوسی زمان وەردەگرێ. نەرویج نموونەیەکی دیاری ئەو دیاردەیەیە. تاسەدەی هەژدەیەم زمانێك لە گۆڕێ نەبوو بە ناوی زمانی نەرویجی. زاراوەکانی نەرویج، کە زۆر لە زمانی سویدی

نزیکن، بە بەشێکی زمانی دانمارکی دادەندران. نەرویجیش بەشێك بوو لە وڵاتی دانمارك. دیارە زمانی سویدیش تا سەدەی ١٣ زاینی هەر بە دانمارکی دەژمێردرا. لە شەڕی واترلو لەگەڵ ناپلیۆندا، دانمارکیەکان دایانە پاڵ فرەنسا. فرەنسییەکان شکان. دانمارك سزا دراو نەرویجی لێکرایەوەو خرایە سەر سوید. سویدیەکان ئەمەیان ناو لێنا یەکیەتیی سویدو نەرویج. بزوتنەوەی سەربەخۆیی و نەتەوەیی نەرویجی، ئا لەو کاتانەدا سەری هەڵدا. لە پاڵ خەبات بۆ سەربەخۆیی، کاری رۆشنبیرییش پەرەی سەند. ژمارەیەك نەرویجی لایان وابوو، زمانی شاری ئوسلۆ و شارەکانی تری باشوور، پاك نییە و پڕیەتی لە وشە سویدی و دانمارکی. بۆیە رویان لەو گوندە ماسیگرە دابڕاوانە کرد کە بە پەرتو بڵاوی لە باکوور بوون. دوای کارێکی زۆر، توانیان زمانێکی پوخت کۆبکەنەوە. دواتر کەوتنە کردنەوەی خوێندنگا بە زمانی پەتی، کەچی خەڵکی شارە گەورەکانی باشوور، ئامادە نەبوون دەستبەرداری ئەو زمانە بن کە پێی راهاتبوون و پێیان دەخوێند. نەرویجیەکان دوای ئەوەی لە سوید جیابوونەوە (١٩٠٣ زاینی) توشی راستیەکی تاڵ هاتن. لە لایەکەوە دەوڵەتی تازە خاوەن زمانە و نابن بە دەوڵەتی بێزمان، لە لاکەی تریشەوە، لایەنگرانی تازەو کۆن لەسەر هەڵویستی خۆیان سوورن. ئەمڕۆ لە نەرویج دوو زمانی دیوانی هەیە. زمانی (نەرویجی نویێ) و (زمانی نووسین، یان بوك مۆڵ). کۆمارە تازەکانی ناو یەکێتیی سۆڤیەتی پێشوو، جۆرێکی تر لە پەیوەندی نێوان دەوڵەت و زمانمان نیشان دەدەن. زمانی رووسی لە سەردەمی دەسەڵاتی قەیسەریەوە بە شێنەیی و دواتر لە سەردەمی کۆمۆنیستەکان (١٩١٧– ١٩٩١) زاینی، باشتر پلانی بۆ داڕێژرا، توانیبووی بنکۆڵی زمانی زگماکی کۆمارەکان بکات. لە هەر چواردە کۆمارەکەی تر جگە لە رووسیا دەبوو بە دیوانی بە زمانی رووسی بگوترێ زمانی زگماکی یان نیشتیمانیی دووەم (فتارۆی رادنۆی یازیك) بەڵام ئەوەی من دیم رێك پێچەوانە بوو، رووسی لە هەموو شوێنێکدا وەکو زمانی لێکترتێگەیشتن کاری پێدەکرا. سیستەمی خویندنیش پشکی شێری بە رووسی بوو. لە شانزە ساڵی رابردوودا هەموو کۆمارەکان زۆر بەشێنەیی خەریکی بوژاندنەوەی زمانی زگماکن تا دووبارە ببێتەوە بە زمانی دەوڵەت.

لەو خوێندنگا ئامادەییەی شاری ستۆکهۆڵم کە من وانەی تێدادەڵێمەوە، هەموو ساڵ ژمارەیەك خوێنکاری کۆمارەکانی پێشوی یەکێتیی سۆڤیەت هێشتا وەردەگیرێن، کە لە دوای روخانی یەکێتیی سۆڤیەتەوە چوونەتەبەر خۆێندن. کەچی بە زمانی رووسی

دەدوێن و فەرهەنگی زمـانی سـویدی — رووسـی بـەکاردێنن سـێ هۆکـاری زۆر گـرینگ بوژاندنەوەی زمانی زگماکی سست کردووە یەکەمیان هەژاریی زۆربەی ئەو ولاَتانەیـە کـە ناتوانن بودجەی پێویست بۆ گۆڕینی کتێبەکانی خوێندن دابـین بکـەن. رووسـەکانیش بـۆ رێگری لەمە، بەردەوامن لە چاپکردن و نـاردنی بـەخۆڕایی کتـێبی خوێنـدن بـە زمـانی رووسی بۆیان. دووەم زمانی رووسـی رەگـی قـوڵتر لـەوە داکوتـاوە کـە پێـشبینی دەکـرا. زۆربەی خەڵك ئەوەندە بە رووسی ئاشنان بەلایانەوە ئاسان نییە بگەڕێنەوە سەر زمانێکی تر. سێیەم بوونی ژمارەیەکی زۆری رووس لەو کۆمارانە کە وەکو هەوێنی زینـدوراگرتنی رووسی، کار دەکەن و زۆر چالاکیشن. لە ولاَتەکانی بەڵتیکـدا، رووسـەکان بـۆ پاراسـتنی ستاتوسـی زمـانی رووسـی، تـاڕادەی خـوێن رژانـدنیش چـوونە پـێش. دیـارە دەوڵـەتی رووسیاش، لە هەموو ئاستەکان و بە هەموو شێوەیەکی ئابووری، دیبلۆماسی و تـاڕادەی هەڕەشەش پشتگیریان لە هاوولاَتیانی رووسی ئەو کۆمارانە کردو هێشتاش دەیکەن .

لە زۆربەی ولاَتانی تازە پێگەیشتودا بـە تایبـەت لـە خـواروی ئەمـەریکا و ئـەفریقیا (باشووری بیابانی گەورە) کێشەی زمان لەوە ئالۆزتربوو تا (دەوڵەت) بە قـازانجی زمانـە زگماکـەکان چارەسـەری بکـات، بۆیـە زمـانی کۆلۆنیـالیزم کـراوە بـە زمـانی دەوڵـەت و دامودەزگاکانی بەڕێوەبردن. دیارە بەم کارەیـان کێـشەکەیان چارەسـەر نـەکردووە، تـەنیا توانیویانە ئەم کێشە ناسکەی زمان و نەتەوە بۆ دوارۆژ هەڵبگرن بۆ ئـەوەی باشـتر لەمـە بگەین هیندستان وەك نموونە دەهێنینەوە. لە ولاَتی هیندستان سەدان زمانی جۆراو جـۆر هەن و (بەهارات) سـەرەڕای ئـەوەش کـە گـەورەترین زمانـەو خـاوەنی کـۆنترین بەڵگـەی نووسراوە لەناو خێزانە زمانەکانی هیندۆئەوروپییـدا کەچـی نـاکرێ بـە زۆر بسەپێندرێتە سەر ئەو کەسانەی بە زمانەکانی تر دەدوێن. هەرکەس شانازی بە زمانی خۆیەوە دەکـات چ بچووك بێت یاخود گەورە. جگە لەوە لە سەردەمی کۆلۆنیالیزمـدا. زمـانی ئینگلیـزی تاکــە زمــانی خوێنــدن و بــەڕێوەبردن بــوو. بۆیــە ئینگلیــزی دوای ســەربەخۆییش (١٩٤٧زاینی). پێگەی خـۆی پاراسـت. سـەرەڕای ئـەوەش تـەنیا دوو لەسـەدی خـەڵکی هیندستان زمانی ئینگلیزی دەزانن. ئەمەش ئەوە دەردەخات کـە زمـانی ئینگلیـزی زۆر لەوە دوورترە تاوەکو زمانی ئەلتەرناتیڤ جێگای خۆی کردبێتـەوە. بەمـەش دەردەکـەوێ کـە کێـشەی زمـان لـەو ولاَتـە چارەسـەر نـەکراوەو ئـەو رۆژەدێـت کـە ئـەم کێـشەیـە سەرهەڵبداتەوە.

له وڵاتانی تری خوار بیابانی گەورەی ئەفریقاش بارەکە لە جۆری باری هندستان دایە، تەنیا لە ئەمەریکای ناوەڕاست و خواروودا هەردوو زمانی ئیسپانی و پورتوگالی. توانیویانە بۆڕ بە زمانە خۆماڵیەکان بدەن و توشی پاشەکشەی مەرگباریان بکەن.

بە مردنی زمانێك کولتووریکی دەگمەنی مرۆڤایەتی دەمرێ. هەر زمانێك چ بچووك بێت یاخود گەورە. هەڵگری کولتووری تایبەت و ناوازەی ئاخێوەرانییەتی. ئەو کولتوورەی لەناواخنی زمانێکداخۆی دەنوێنێ، بەری هەوڵ وکۆشش و ئەزموون و شێوازی ژیانی هەزاران ساڵەو نەوە لە دوای نەوەی ئەو زمانەیە. هەرگیز ناکرێت، هەموو وردە کاریەکانی کولتوور و دابوونەریت و شێوە ژیانی قەتیسبووی ناو زمانێك وەکو خۆی رابگوازرێ و بپارێزرێ بەبێ پاراستن و زیندو هێشتنەوەی زمانەکە و بوونی هەمیشەیی ئاخێوەرانی. ژمارەیەکی یەکجار زۆر لەو شەش هەزار زمانەی کە ئەمڕۆ لە سەر زەوی ئێمە قسەیان پێدەکرێ، هەڕەشەی نەمان و لەناوچوونیان لەسەرە ئەو زمانانەی کە لە نیشتیمانی خۆیاندا بوونەتە زمانی کەمینەو چیتر وەڵامدەرەوەی پێویستیەکانی ئاخێوەرانی نین، ئاخێوەرانیشی نەوە لەدوای نەوە پشتی تێدەکەن وازی لێدێنن. زۆرجاران گەلانی باڵادەست و سەردەستە، لە جیاتی کۆمەك پێکردن و پاراستنی ئەو فەرهەنگ و زمانانە نەخشەی لەناوبردنیان دادەنێن..

ئەنترۆپۆلۆجەکان، مێژوونووسان و کۆمەڵناسان هەڵپەیانە و شەڕ لەگەڵ کات دەکەن تا بەشێك لە کولتووری زمانە هەڕەشەلێکراوەکان تۆماربکەن و بیانپارێزن.

بە لەناوچوونی هەر زمانێك، مرۆڤایەتی زیانێکی گەورەی لێدەکەوێت کە هەرگیز قەرەبوناکێتەوە. باچیرۆکێکی زیندوو زۆر تازەی سەرئەنجام تراجیدی زمانێکتان بۆ بگێڕمەوە. کاتێ کە خریکی نووسینی بەشەکانی ئەو کتێبەبووم، یان وردتر بڵێم رۆژی ٢١/ ی کانونی دووەمی ئەمساڵ ٢٠٠٨، جیهان زمانێکی تری تا ئەو رۆژە زیندوی لەدەست چوو ئەو رۆژە (ماریاسمیپ جۆنێس) لە تەمەنی ٨٩ساڵیدا کۆچی دوایی کرد ماریا دواکەسی سەرگۆی زەوی بوو کە دەیتوانی بە زمانی (ئێیاك) بدوێت. زمانی ئێیاك سەربە خێزانی زمانی (نا-دێنی)یەو یەکێ بوو لەو زمانە زۆرانەی کە خەڵکی بنەڕەتی و بومی ئالاسکا قسەیان پێدەکرد. ماریا هەرگیز بە پێویستی نەزانی تا منداڵەکانی خۆی فێری ئێیاك بکات، چونکە زمانەکە زۆر لەوە زوتر لە رووی کۆمەڵایەتیەوە پەکی خرابوو. ماریا لە کۆتایی تەمەنیدا زۆر زۆر پەشیمان بوەوەو هەوڵی زۆریدا تا زمانەکەی

بە زیندویی لە دوای مەرگی خۆی بەجێبهێڵێ. هەر بۆ ئەو مەبەستە فەرهەنگێکی بۆ زمانی ئێیاك نووسی لەگەڵ کتێبێکی تر لەسەر رێزمانی ئێیاك. ئەو دوویادگاریە تاقانەیەی ماریا ئێستا لە بەشی زمانەکانی زانکۆی ئالاسکا سوودیان لێوەردەگیرێ، بەڵام ئیدی ناکرێ وردەکاریەکانی فەرهەنگ و دابوونەریتی ئاخێوەرانی ئێیاك پێشانی کەس بدرێت. ئەو فەرهەنگە لەگەڵ تابوتی ماریا بە خاك سپێردرا.

II

گەشتێکی مێژوویی لەگەڵ زمان بە میسۆپۆتامیادا

سەرەتاکانی ساڵانی نەوەدو یەکەم رۆژی خوێندنی وانەی مێژووم بوو لە شاری ستۆکهۆلم ئێمە (٣٥) خوێندکار بووین. مامۆستاکە ویستی ئاستی شارەزاییمان لە مێژوو بزانێ، بۆیە پرسی کێ دەزانی مێژوو لە کەیەوە دەستی پێکردووە سەرەتا چەند وەلامێکی زۆر هەڵەی وەرگرت تا نۆرە گەیشە من و پێم وت مێژوو لەوکاتەوە دەستی پێکرد کە مرۆڤ فێربوو بنووسێ، یان کە مرۆڤ نووسینی داهێنا. هەرچی پێش ئەمە رویداوە پێی دەڵێن رووداوەکانی پێش مێژوو ئەو کاتە مامۆستاکە رووی لەمن کردو پێی وتم کەواتە لەوانەیە بشزانی مێژوو لە کوێ دەستی پێکرد؟ منیش وتم لە شوێنێکی نزیك ماڵەکەی من. پرسی ماڵی تۆ لە کوێیە؟ گوتم لە شارێکی میسۆپۆتامیا رووی لە خوێندکارەکان کردو وتی بەڵێ راست دەڵێ مێژوو لە نزیك ماڵی ئەوان دەستی پێکردووە. وەك دەزانین مێژوو بە تۆمارکردنی دەقی زمان دەستی پێکرد. بەڵگە نامە مێژوویەکان هێما بۆ شارستانییەتی سۆمەری دەکەن کە بەرلە (٥٥٠٠) ساڵ پێش ئێستا یەکەمین دەقی نووسراویان لە مێژووی مرۆڤایەتی تۆمار کردووە. تەمەنی نووسراوە ئیلامیەکانیش نەختێ دوایی نووسراوی سۆمەری دەستی پێکرد. داستانی گلگامێش کە (٤٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا بە سۆمەری تۆمار کراوە کۆنترین دەقێکی مێژوویە کە تا ئێستا مرۆڤ پەی پێ بردبێ. بایەخی داستانەکە هەر لە کۆنییەکەیەوە نایەت. بە پێزی ناوەڕۆکەکەیو شێوازی دارشتنەکەی هەزاران ساڵە مرۆڤ سەرسام دەکات. لە گۆشەو کەناری میسۆپۆتامیادا تا ئێستا چەندان دەقی ئەم داستانە بە زمانی سۆمەری یان وەرگێڕاوی داستانەکە بە ئەکەدی دۆزراوەتەوە. مێژووناسان پەتای ئەفلەوەنزای داستانی گلگامێشیان لە چەندان دەقی ناسراوی تری مێژوییدا دۆزیوەتەوە، لەو کتێبانەی کەراستەوخۆ یان ناراستەوخۆ شتیان لەم داستانە راگواستووە دەتوانین ناوی ئەم شاکارانە بەرین: هەرسێ کتێبە ئاسمانییەکان. تەورات و ئینجیل و قورائان، ئۆدیسا، ئیلیادە و هەزارو یەك شەوە. شارە سۆمەرییەکان (ئور، ئۆما، لەگەش، کیش و ئۆروك)، نزیکەی (١١٣٠) ساڵێك دوای داهێنانی نووسینیش بەسەربەخۆیی مانەوە. لە ئەنجامی

شەڕی نێوان شارە سۆمەرییەکان، بوار بۆ تیرەیەکی نیوەدورگەی عەرەب خۆش بوو تابێنە ناوچەکە. ئەکەدیەکان ساڵی (٢٣٧١) پێش زاین کۆتاییان بە سەربەخۆی شارە سۆمەرییەکان هێنا. بە فراوانبوونی دەسەڵاتی ئەکەدی و تیرەکانی تری نیوە دورگە، کە دواتر هاتنە ناوچەکە. زمانەکەشیان بەرەبەرە بڵاببووەوە. زمانی سۆمەری تا درەنگ وەکو زمانی وێژەو پەرستگە توانی شوێنی خۆی بپارێزێ. لە سەردەمی بوژانەوەی شاری بابلدا زمانی ئەکەدی گەیشتە چلەپۆپەی، لە ڕێگای تابلۆ قوڕینەکانەوە، بەشێك لە ژیانی فەرهەنگی و دابوونەریتی بابلییەکان بۆ مرۆڤایەتی روونبۆتەوە دەقە دەستووریەکەی حامورابی (١٧٩٣- ١٧٥١پ. ز)، ناسراوترین دەقێکی زمانی ئەکەدییە بۆمان ماوەتەوە. هاوکات لەگەڵ نیشتەجێبوونی ئەکەدییەکان لەو پەڕی باشووری میسۆپۆتامیادا، تیرە هیندۆئەوروپییەکان بە چەندان شەپۆل روویان لە باکووری مسیۆپۆتامیا کردو لەگەڵ گەل و هۆزە بومیەکانی وەك: (گۆتی، کاسی) تێکەڵاو بوون. شەپۆلەکانی هیتی و ماناو میتانی و ئالانەکان و هیتریش، زەمینەیان خۆش کرد بۆ دروستبوونی ئیمپراتۆریای میدی. بەداخەوە تا ئێستا تابلۆ و دەقی نووسراوی ئەوتۆ، کە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی میدیەکان بگەڕێتەوە، دەست نەکەوتوون. وەك دەزانرێ لە سەردەمی بوژانەوەی دەسەڵاتی میدیەکەندا و لە ناوەڕاستی سەدەی پێنجەمی پێش زاین زەردەشت بەخۆیی و پەیامە ئاینییەکەیەوە سەردەردێنێ. نووسراوی زەردەشت کە بە (ئاوێستا) ناسراوەو تا ئێستاش ٨٣٠٠٠ وشەی ماوەتەوە، بە زمانی ئەوکات نووسراوە. ئەگەر وایدابنێین کە ئیمپراتۆریای میدی ئاڵا هەڵگری ئاینی زەردەشتی بووە ئەوا بێ گومان ئەو دەسەڵاتە دەخرێتە ناو ئەو ئیمپراتۆریانەی کە خاوەن پەیامی زمان بوون.

چەندان ساڵ بەرلەوەی میدییەکان لە ساڵی (٦١٢پ. ز) شاری نەینەوا بگرن و دوا قەڵای زمانی ئەکەدی لە باکوور بڕوخێنن، زمانی ئارامی لەوێ جێگای بە زمانی ئەکەدی لەق کردبوو. ئارامییەکان کە نیشتەجێی مێرگەکانی بیابانی شام بوون، خەریکی بازرگانی بوون. پیشەکەیان، پێویستی بە داهێنانی شێوازێکی ئاسانی نووسین دەکرد. ئەمانە لە جیاتی هێمای مێخی ئاڵۆز، بۆ یەکەم جار زمانی خۆیان بەپیت نووسییەوە. ئەم کارە وەك شۆڕشێکی رۆشنبیریی گەورە لە هەموو رۆژهەڵاتەوە باوەشی بۆ کرایەوە. سەرکردەکانی لەشکر بینیان کە پەیامەکانیان چەندە کورتترە و پوختەتر و

خێراتر بە ناوچە دوورە دەستەکان دەگات. بازرگانانیش بە هەمان شێوە بە ئاسانی دەیانتوانی سات و سەودایان تۆمار بکەن. زۆری نەبرد ئارامی چووە ناو کۆشکی پاشا و ماڵی نووسەران و دیوەخانی پێغەمبەر و پیاوچاکانیش. هەمووان دەیان ویست تا ئەوپەڕی سوود لەو زمانەو شێوازە جادوکەریە بۆ نووسین وەربگرن. بەم جۆرە ئارامی لە سەدەی شەشەمەوە کۆتای بە رۆڵی زمانی ئەکەدی هێنا.

زمانی ئارامی لە ماوەیەکی کورتدا بوو بە زمانی لە یەکتر گەیشتنی گشتی لە هەموو رۆژهەڵاتدا، بەم جۆرە ئارامی یەکەمین زمانە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا وەکو زمانێکی نێو نەتەوەیی سوودی لێ وەرگیراوە. بایەخی زمانی ئارامی و رۆڵی ئەو زمانە، پتر لە ١٢٠٠ ساڵی خایاند. لە هەندێ قۆناغی کورت زمانەکە تووشی پاشەکشێی کاتی دەبوو. بۆ نموونە لە سەردەمی هێلینیدا، زمانی گریکی، لە بوارەکانی دیبلۆماتی و بازرگانیدا رۆڵی رێبەری کەوتەدەست، بەڵام گریکی نەیتوانی جیّ بە ئارامی لەق بکات و لە مەیدانی بەکارهێنان لای بات، تێبینی کراوە کە سەردارانی مادیش بە ئارامی نامەیان لەگەڵ یەکتر ئاڵوگۆڕ کردووە. هەخامەنشییان رێنووسێکی لە ئارامی وەرگیراویان لەگەڵ خۆیان بردە هیندستان. لە ساڵی ١٩٠٩ زاینیدا قەباڵەیەکی فرۆشتنی رەز، لە هەورامان دۆزراوەتەوە کە دانەیەکی بەرێنووسی ئارامی نووسراوەتەوە. لە سەردەمی ساسانیاندا زمانی ئارامی، زمانی رۆشنبیریی گشتی بوو. پاشای ساسانیان بەهرامی پێنجەم ٢٧١- ٢٧٥زاینی کاتێك کە لەگەڵ (مانی) داهێنەری ئاینی مانی دوا، هەردوو لا زمانی هاوبەشیان ئارامی بوو. گەرچی هیچ کامێکیان بە رەگەز ئارامی نەبوون. عیسای مەسیح لە ناسیرە جگە لە ئارامی، کە زمانی زگماکی بوو، بە هیچ زمانێکی تر نەدەدوا. بەهۆی بڵاوبوونەوەی خێرای ئاینی مەسیحی لە رۆژهەڵاتدا، زاراوەی سریانی زمانی ئارامی، هەرزوو بوو بە زمانی پیرۆزی ئەم ئاینە. یەکەم گورزی گوشندە کە بەر زمانی ئارامی کەوت لە سەدەی چوارەمی زاینی بوو. لەو سەدەیەدا کڵێسای مەسیحی توشی چەندان لێکترازان بوو. ئەمانە وایان کرد کە ناوەندی بڕیاردەری ئاینی لە رۆژهەڵاتەوە بۆ باشووری ئەورووپا (کوستەنتنییە و رۆم) بگوازرێتەوە. زمانی یۆنانی و زمانی لاتینیش لە جیاتی (سریانی، ئارامی) بوو بە زمانی پیرۆزی ئاینی. تەنیا مەسیحییەکانی رۆژهەڵات بوون کە هێشتا دەستیان بە ئارامییەوە گرتبوو. دواهەمین و کوشندەترین پاشەکشەی زمانی ئارامی و زاراوەکانی لە دوای سەدەی

حەوتەمەوە بوو. کاتێك کە زمـانی عـەرەبی تـەنگی پێهەڵـچنی. زمـانی عـەرەبی، کـە زمانی پیرۆزی ئاینی ئیسلام بوو، نەك هەرپاشەکشەی بـە زمـانی ئـارامی کـرد، بـەڵکو خستیە مەترسی لەناوچوونیشەوە. زاراوەکانی ئارامی تـا ئێـستاش لـە چـەند شـوێنێکی کوردستان و وڵاتانی دەوروبەر، بە شێوەیەکی بەرتەسك بەکاردێن. بەڵام پیتی عەرەبی لە ئارامی وەرگیراو، هێدی هێدی بوو بە رێنووسی چەندان زمان.

نەخشەی زمان لە میسۆپۆتامیا لە سەرەتای سەدەی شەشەمی زاینیدا، واتا بـەر لـە شەپۆلی کۆچی عەرەبان بۆ ناوچەکە، بۆمان دەردەخا کەنا سەقامگیرییەکی گەورەی پێوە دیـاربوو. ناوچـەکە هـەمووی لـەژێر رکێفـی ئیمپراتۆریـای ساسـانیدا بـوو. بـاکووری رۆژهەڵاتی میسۆپۆتامیا یان مەیدانی شەڕو شۆڕبوو لەگەڵ رۆمیان، یان دەستاو دەستی پێدەکرا. زمانی سەردەمی میدی و هەخامەنشی، هەروەکو زمانی ئەکەدی بە پـەلاماری ئەسکەندەری مەکدۆنی (٣٣١پ. ز) توشی پاشەکشەیەکی گورچکبڕ ببوو. ساسانییەکان سـاڵی ٢٢٦ زایـنی لەسـەرتەختی دەسـەڵاتی ناوچـەیەك دانیـشتن کـە لـە رووی زمـان و ئاینەوە بێسەروبەریەکی گەورەی پێوەدیار بوو. ٤١٦سـاڵ دەسـەڵات نـەیتوانی وڵاتێکـی خاوەن پەیامی یەك ئاین و یەك زمـان دروسـت بکـات. دانیـشتوانی هـەر هـەرێمێك بـە زاراوەی خۆیان دەدوان، کە هـەر بـەناوە جیۆگرافیەکـەی دەناسـرا دانیـشتوانی پـارس بـە پارسی، میدیا بە میدی، تەبەرستان بە تەبەری. سوغدستان بـە سـوغدی و بـەم شـێوەیە خوارزمی، تەخاری، سکای و هیتریش ناویان هاتووە. زمانی پایتـەخت (تەیـسەفون) کـە خەریك بوو وەکو زمانی دیوانی دەسەڵات خۆی بناسێنیٚ پێـی دەگـوترا (پەهلـەوی) یـان پالەوی و فەهلەوی، کە ئێـستاش ئێمـە بـۆ کـوردانی فـەیلی بـەکاری دەبـەین. شـێوازی نووسینیش هەروەکو زمان لە قەیرانی قۆڵدابوو. زمـانی نووسـینی هـەرە بـڵاوی ئـارامی زاراوەی سریانی بوو. زۆر جار خوێنەر دەبوو دەقێـك بێـدەنگ بـە ئـارامی بخوێنێتـەوە و دەمودەسـت ناوەڕۆکەکەشـی بـە پەهلـەوی بڵێتـەوە. بـەم شـێوەیە دەگـوترا (پەهلـەوی هوزوارەش). هەروەها (٢٥)پیت لە زمانی ئـارامی وەرگیرابـوو بـۆ نووسـینی پەهلـەوی. هەرپیتێك چەند نیشانەیەکی بۆ داندرابوو. هەرنیشانەیەکیش ژمارەیەك دەنگـی هـەبوو. بەم جۆرە خوێنەر دەبوو نزیکەی ١٠٠٠دەنگـی ناسـیباوە تـابتوانیٚ دەقێـك بخوێنێتـەوە. شێوازی تریش هەبوون بەڵام جێی خۆیان نەگرتبوو وەکو شێوازی لـە ئـارامی وەرگـیراوی

(پازەنـد)، ڕێنووســی کـۆنی ئاوێـستایی و ئــەو ڕێنووســەی کــەمانی بــۆ نووســینی نووسراوەکانی خۆی بەکاری دێنان.

پاشاگەردانی هەر بواری زمانی نەگرتەوە. کیـسرا خەسـرەوی پـەرویز (٥٩٠-٦٢٨) زاینی، ساڵی ٦٠٣ زاینـی بـە هـەلی زانـی و پـەلاماری ئیمپراتۆریـای بێـزەنتی دا. ئـەم شەڕەی ساسانیان، بوو بە درێژترین و خوێناویترین شەڕی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا. تا مەرگی خەسرەو لە ساڵی (٦٢٨) زاینی، بـەردەوام بـوو. ئەمـە هـەمان شـەڕە کـە لـە سـەرەتای سوورەتی ئەلروم لە قورئاندا باسکراوە لـەم ٢٥سـاڵەی شـەڕدا، ساسـانییەکان نەپەرژانـە سەر هیچ شیرازەی کاروباری خۆیان و فەرمانڕەواییان تێکچوو. تەنیا لـە نێـوان (٦٢٨-٦٣٦) زاینیدا واتا لە هەشت ساڵدا یازدەکەس بوون بە فەرمانڕەوا (نۆپاشـاو دووشـاژن). ئەو سـاڵەی کـە عومـەری کـوڕی خـەتاب (٦٣٤-٦٤٤) زاینـی لەشـکری پێکـەوەنا بـۆ پـەلاماردانی ساسـانیان، واتـا سـاڵی (٦٣٤) زاینـی، پێـنچ شـاو شـاژن لـە تەیـسەفون ئاڵوگۆڕیان پێکرا. لەکاتی پەلاماری عەرەباندا یەزدگوردی سێیەم (٦٣٤-٦٤٢) زاینی، فەرمانڕەوای گرتەدەست کە لە دایکێکی کۆیلەی پێست ڕەش بوو.

زمـانی عـەرەبی بـە پێـدزەو خـشکەیی نەهێنـدرا ناوچـەکە، بـە ئاشـتیش باوەشـی بۆنەکرابوەوە. زمانەکە، دوای شەڕی خوێناوی، بەسەر ناوچـەکەدا داسـەپێندرا. ئەوانـەی داوای دادپەروەری و پرەنسیپی وەکیـەکیان دەکـرد، لـە لایـەن کاربەدەسـتانی عـەرەبـەوە ناونرابوون (شعوبی) و بە توندی سـەرکوت و بێـدەنگ دەکـران. ئەوانـەش کـە ملکەچـی دەسەڵاتی عـەرەب بوون، ناویان لێنرابوو (موالی).

زمانی عەرەبی لە ماوەیەکی بە هەموو پێوانەیەك کورتدا توانی دەشتی شام، میسرو بەشێکی زۆری باکووری ئـەفریقا بکـات بـە پێگـەی خـۆی، تەنانـەت لـە جیـاتی زمـانی ئارامی لە شام و قیبتی لە میسرو ئەمازیگی (بەربەری) لە بـاکووری ئـەفریقا، عـەرەبی توانی ببێ بە زمانی زگماکی زۆرینەی خەڵك. ئەوەی جێگای سەرنجە عەرەبی تەنیا لـە باشووری میسۆپۆتامیا خۆی داکوتا. ئەم زمانە هەرگیز نەیتوانی لە قوڵایی ئیمپراتـۆری پێشوی ساسانیدا، جێپێی خۆی قایم بکات.

زمانی پارسی، زمانی بەرگری

چیرۆکی لەدایکبوونی زمانی فارسی، بەشێکی دانەبڕاوە لە چیرۆکی بەرگری لەخۆکردن دژی دەسەڵاتی هەناسە پڕوکێنی عەرەبان، لە سەدەکانی شەش و حەوت و هەشتی زایندا. نەتەوە پەرستانی (ئێرانی) گەلێك جار هەوڵیانداوە، کۆنی زمانی فارسی بسەلمێنن، بەڵام بە دۆزینەوەی دێڕێك لێرەو دێڕێك لەوێش، فارسی هەرگیز لەسەدەی هەشتی زایینی کۆنتر نییە. بۆ ئەوەی وردتر لە پرۆسەی پێکهاتنی زمانی فارسی بگەین. دەبێ نەختێ بۆ دواوە بگەڕێینەوە. پێش پەلاماری عەرەبان بۆ سەر وڵاتی ساسانی، هەروەکو لە بەشەکانی پێشوتر هێمامان بۆ کردووە. زمانێکی یەکگرتوو لە وڵات نەبوو. زمانی تیسفوونی پایتەخت (پەهلەوی) یان فەهلەوی بوو لە تیسفوونی جاران و بەغدای ئێستا بەکاری دەهات. هەرێمەکانی تریش هەریەکەو شێوەزاری خۆی هەبووە.

هەردوو هەرێمی ماد و پارس هەمیشە دوو شوێنی زۆر ستراتیج و گرنگی دەسەڵات بوو جگە لەمەش خانەدانی ساسانی لە کوردانی هەرێمی پارس بوون ئەگەر چی ئەمڕۆ ئیدی چیتر دانیشتوانی ئوستانی پارس یان (فارس) کوردنین، بەڵام مێژوو نووسانی زوو، لە باسی خەڵکی پارسدا بە کورد ناویان بردوون. (استخری) جیۆگرافیزانی گەورە، لە ساڵی (٣٤٠)ی کۆچی نووسیوویەتی (بنەماڵەی کورد لە پارس ئەوەندە زۆرن کە لە ژماردن نایەن). (ابن حوقل) لە ساڵی (٣٦٧)ی کۆچی نووسیوویەتی (کوردانی پارس لەسەر زەوی پارس پتر لە ١٠٠ تیرەن. من سی و هەندێکم ناو بردووە خەسرەوی، شاکانی، ستامیهری، ئازەرکانی بەنداد میهری، رامانی، میهرکی، شاهۆیی. . . .) تا دوایی. (مقدیسی) لە ساڵی (٣٧٥)ی کۆچی، لە کتێبی (احسن التقاسم فی معرفە الاقالیم)دا نووسیوویەتی (سی و سێ خێڵی کورد لە پارسن کە ٥٠٠ بنەماڵەن) (ابن بلخی) لە کتێبی (فارسنامە)دا نووسیوویەتی (شانو شەوکەتی لە شکری فارس کە هەیە لە کوردانەوەیە). (یاقوتی حەمەوی) لە سەدەی شەشەمی کۆچیدا، ناوی شاروچکەیەکی لە کتێبەکەی خۆیدا بە (کورد) تۆمار کردووە کە کەوتبووە ناوچەی بەیزای فارسەوە.

خوراسان، پەناگەی کوردانی پارس و لانکی زمانی پارسی

بەشی باشووری میسۆپۆتامیاو هەرێمی پارس، دوو شوێنی نزیك و هاوسنووری عەرەبستان بوون. تیرە عەرەبەکان، لەگەڵ یەکەم سەرکەوتنیان، کەوتنە خۆ بۆ

نیشتەجێبوونی یەکجاری لەو دوو هەرێمە بە پیتە. تازەهاتوان، جگە لەوەی ببوونە خاوەنی کەنیزەك و تالآنی ئەرِیشیان بەرکەوتبوو، هێشتا پێویستیان بە پارەی مفت هەبوو تا مشەخۆرانە بژین. کاربەدەستان کەوتنە روتاندنەوەی خەڵك. هەر بۆ نموونە خەڵکی شاری (دینەوەر یان ناچار کرد کە عەرەبی شاری تازە دروستکراوی کوفە بژیێنن. ناویشیان لە دینەوەر نا (ماە کوفە) یان (مادکوفە). بە هەمان شێوەش عەرەبی شاری تازە دروستکراوی بەسرا بە پارەی خەڵکی (نەهاوەند) دەژیان و بە شارەکەشیان دەگوت (ماە بەسرا). هانی خەڵکیشیان دەدا تا لە سەر ئاینی خۆیان بمێننەوە و نەبنە موسوڵمان تاکو (جزیە) یان لێبسەنن. تەنانەت (حەجاجی کوری یوسفی سەقەفی) کەوتە بە کارهێنانی زۆرو هەرِەشە، کاتێ کە خەڵکێکی زۆر لە ترسی (جزیە) دان بوونە موسوڵمان. کوردانی پارس جاران خۆیان بە بەشێك لە دەسەڵات دادەنا. وەك دەزانین خانەدانی ساسانی لە کوردانی ئەو هەرێمە بوون، ئەوان لە لایەکەوە دەسەڵاتیان لە دەست چووبوو، لە لاکەی ترەوە ژیان و خاك و بژێوی و ئاین و باوەرِیشیان کەوتبووە بەر مەترسی، هەر بۆیەشە خەڵکی ئەو هەرێمە لە هەموو یاخیبوون و هەڵمەت و راپەرینەکانی دەورو بەریاندا بەشداربوون.

بەرەنجامی ئەوانەش، زۆرتربوونی گوشار بوو لە سەر یان. وەك بەرەنجامی ئەمەش، خەڵکێکی زۆر سەری خۆی هەڵگرت. ناوچەی خوراسان لە ناوەندی دەسەڵاتی عەرەبان دوور بوو، بۆ یەشە دەسەڵاتیان لەوێ کزبوو.

بۆ سەلماندنی. باشتری ئەمە، دەتوانین لای هەندێ لە مێژوونووسانی کۆن، سۆراغی کوردانی پارس لە خوراسان و دەوروبەری بکەین. (ابن خلکان) لە کتێبی (وفیات ألاعیان)دا سەرنجی ئێمە بۆ ژمارەیەکی زۆری خێل و تیرەی کورد لە خوراسان رادەکێشێ، لە سەدەی دووەمی کۆچیدا. (ابن خلکان) بە زمانێکی روون دەنووسێ (ئەبو موسلیمی خوراسان لەو دەستانەیە و لەناو کوردان سەری هەڵداو راپەرِی. . .). وەك دەزاندرێ، ئەبو موسلیم ساڵی ٧٥٠ زاینی، لەسەر زێی بادینان پەلاماری لەشکری ئەمەویەکانی داو تێکیشکاندن و دوایی بە دەسەڵاتیان هێنا. لە کتێبی (مێژووی سیستان)، کە لە ساڵی (١٠٣٠) زاینی نووسراوە، هاتووە (بە هۆی زۆر بوونی کوردان لە سیستان، یعقوب لیث صفاری، میرێکی بە ناوی عبدالرحیم خارجی، بۆ رێکخستنی کارو باری ئەوان دامەزراند، ئەوانە کوردانی پارس بوون کە یارمەتی یەعقوبیان دا، لە

دژی دەستدرێژیەکانی خەلیفەی عەباسی). لە سەردەمی ئێستاشدا. نزیکەی (٢) ملیۆن کورد لە باکووری خوراسان (قوچان و شیروان) دەژین. هەندێ لە مێژوونووسانی هاوچەرخ، بوونی کوردانی خوراسان بۆ سەردەمی شا عەباسی سەفەوی (١٥٨٧-١٦٢٨) زاینی دەگێڕنەوە. هەندێکیان لایان وایە شا ئەم کوردانەی بۆ خوراسان راگواستووە. هەندێکی تریش لایان وایە کە ئەو کوردانە لایەنگرو جیرەخۆری شا بوون و بۆ پاراستنی سنووری باکووری خوراسان ناردراونەتە ئەوێ. ئەگەر بەڵگەش لە بەردەستدا بێت کە شا عەباس هەندێ هۆز و تیرەی کوردی بۆ خوراسان راگواستووە، ئەوا هێشتا هەڵەیەکی گەورەیە باوەڕبکەین مێژووی بوونی کوردان لە خوراسان، لە سەردەمی سەفەویەکانەوە دەست پێ دەکات. تەیموری لەنگ (١٣٧٠ — ١٤٠٥ زاینی) پتر لە ٢٠٠ ساڵ پێش شا عەباس و، ١٠٠ ساڵیش پێش دروستبوونی دەوڵەتی سەفەویەکان، بە شاری (قوچان) دا تێپەریوە. تەیمور لە بەهاری ساڵی (٧٧٩)ی کۆچی بۆ پەلاماری (سەبزەوار) بەناو قوچاندا تێدەپەڕێ. ئەو لە یادداشتەکەیدا نووسیویەتی. . . (من کاتێ گەیشتمە قوچان، پیاوانی ئەوێم دیت، باڵابەرزو پەیکەر توندو تۆڵ بوون. ئەوان هێشتا کەپەنکیان لە بەردابوو، چونکە هەوای بەهاران لە قوچان ساردە. هەریەکێ لەوان دارێکی لە دەست بوو. هەندێ جار گۆپاڵەکانیان دەخستە سەر شانیان. ئەوان وا پێنەدەچوو پەلاماری لەشکرەکەم بدەن)، بەڵام لە تێروانینیشیاندا بۆمان دیار بوو کە لێمان ناترسن. هەندێ لەوان چاویان کاڵ و مویان زەرد بوو **بە زمانێك دەدوان کە نە فارسی و نە عەرەبی بوو. دەرکەوت کە کوردن لە کوردستان کۆچیان کردووەو لە قوچان نیشتەجێبوون**. چونکە **پیاوانی کورد** بەهێزو بە توانا بوون، من هەندێکیانم بانگ کرد و بە هاوکاری دیلماچ قسەم لەگەڵ کردن و پرسیم ئایا حەزدەکەن بێنە ناو لەشکری من. ئەوان پرسیان تۆ کێی؟ گوتم من تەیمورم، سوڵتانی (ماوراء النهر)م و بەم زوانەش دەبمە سوڵتانی خوراسان. **کوردەکان گوتیان ئێمە نامانەوێ لە ژن و منداڵ و وڵاتی خۆمان دوور بکەوینەوە. . . .**).

گەر سەرنج بدەین دەبینین، کوردانی قوچان بە شوێنەکەیان دەڵێن (**وڵاتی خۆمان**) ئاخۆ مرۆڤ دەبێ چەند پشت لە شوێنێك بژیێ تا بە وڵات و نیشتیمانی خۆی بزانێ؟

بەم جۆرە، بە هۆی دوورە دەستی ناوچەی خوراسان، ناوچەکە دەبێتە مەکۆی ناڕازیان، جگە لە کوردانی پارس، خەڵکی تریش روو لەوێ دەکەن.

ئـەوەی لێـرەدا جێـی بایەخـە، نیـشتەجێبوونی ژمارەیـەکی زۆری عـەرەب بـوو لـە خوراسان، کە دواتر تێکەڵ بە ژیانی رۆشنبیری و رامیاریی ناوچەکە بوون. عەرەبەکان لە هەموو خوراسان دەبینران، بەڵام شاری (توس) مۆڵگەی سەرەکیان بوو. کـەمێ درەنگـتر لەو سەردەمەی کە جێ باسی ئێمەیە، تەیموری لـەنگ سـەرنجمان بـۆ بـوونی عـەرەب لـە خوراسان رادەکێشێ و دەنووسێ (. . کوڕی من شێخ عومـەر، کـە لەگـەڵ مـن هـاتبووە توس، دوای هاتنە ناوشار، چـونکە دیتبـووی کـە خـەڵك بـە زمـانی عـەرەبی دەدوێـن و هەمووشیان دەستاڕیان لە سەرە، وتی مەگەر ئێرە حیجازە کە خەڵك جامانـەی لـە سـەر ناوەو بە عەرەبی قسە دەکەن. . . (تا تەیمور بە کوڕەکەی دەڵێ): زمانی عەرەبی کە تـۆ لەم شارەدا گوێت لێدەبێ، لـە پاشماوەی سـەردەمی دەسـەڵاتی عەرەبانەوەیـە لـە سـەر خوراسان. لە توس تێکڕای خەڵك بە زمانی عەرەبی دەدوێن بەڵام هەڵبژاردەو زانایـان بـە فارسی قسە دەکەن).

تا ئەمڕۆش رەگەزی عەرەب لە شاری توس بوونی خۆی پاراستوە. (ئەسەدوڵڵا عەلەم) کە سەردەمێك وەزیری دەرباری دوا شای ئێران بوو، شێخی هـۆزێکی عـەرەبی توسـە. هەموو ئەو گەل و نەتەوەو تیرەو هۆزانەی روویان لە خوراسان کـرد بـوو، شـان بـە شـانی خەڵکی بومی ئەوێ، بەرچاویان روون بـوو. بـۆ روخـانی دەسـەڵاتی زاڵـی عـەرەبان (لـە هەندێ کاتدا دەسەڵاتی عەرەبی ئەمەوی)، خەباتیان دەکرد. لە هەنـدێ قۆناغـدا، جـاڕی سـەربەخۆیش دراوە وەك دروسـتکردنی حکومـەتی سـەفاریەکان لـە سیـستان لـە نێـوان ساڵانی (٨٦٨ تا ٩٠٨) زاینی و سـامانییەکان لـە ئەفغانـستانی ئـەمڕۆ و خوراسـان لـە نێوان ساڵانی (٨٧٤ تا ٩٩٩) زاینی.

ئا لەو سەردەمانەدا بوو کـە بزوتنـەوەی رۆشـنبیریش تـاوی سـەندو وەکـو چـەکێکی بەرگری هاتە مەیدانەوە. هەر ئەو کاتە، واتا لە سەدەی هەشتەمی زاینیدا، بۆ یەکـەمین جار نووسین بە خوارەزمی و دەری دەستی پێکرد. کوردانی پارس لەو پرۆسـە رامیـاری و رۆشـنبیرییەی خوراسـان، چـالاکانە بەشـداریان کـردو، هـەمووان بەیەکـەوە کەوتنـە گەشەپێدانی سەرەتای نووسین بە دەری. عـەرەبی خوراسـان، هـەر وەکـو کـوردانی پـارس چالاك بوون. زمانی دەری بە خێرایی فۆرمی خـۆی وەرگـرت. کـوردانی پـارس بـۆ هـەتا هەتایە جێپەنجەی خۆیان بەسەر زمانەکە هێشتەوە، چـونکە هـەر چـەندە ئـەو زمانـە لـە خوراسان پێك هات بەڵام بە ناوی زمانی پارس ناوبانگی دەرکرد. عـەرەبی خوراسـانیش،

بە تێکەڵاو کردنی هەزاران وشەی پێویست لە زمانی خۆیـان، بەشـداربوون لـە بنیاتنـانی زمانی بەرگری. ئەوانەی لایان وایە زمانی فارسی لە سەرەتاوە کاریگەری عەرەبی لەسەر نەبووە، هەڵەن. زمانی عـەرەبی، لـە رێگـای عـەرەبی خوراسـانەوە، هـەر لـە سـەرەتاوە بەشداربوو، لە بنیاتنانی زمانی فارسی، هـەر وەکـو چـۆن زمـانی کـوردیش، لـە رێگـای کوردانی نیشتەجێی خوراسان، لەو پرۆسەیە بەشدار بووە. بـەم جـۆرە زمـانی فارسـی بـە ئاوێتەکردنی عەرەبی، لەگەڵ زمانی دەری و خوارەزمی هاتە کایـەوە، بەمـەش دەتـوانین بڵێین کە زمانی مۆدێرنی فارسی، زمانێکی دەسکردەو پێکهاتە سەرەکیەکانی بـریتین لـە عەرەبی، دەری و خـوارەزمی. لـەم سەردەمەشـدا گـەلێك وشـە لـە زمانـە ئەوروپیـەکان خزێندراونەتە ناو زمانەکەوە، تا وەڵامدەرەوەی پێویستیەکانی رۆژانەی ئاخێوەرانی بێت.

زۆر گرنگە هێما بەوەش بکـەین کـە ١٢٠٠ سـاڵ پـێش ئێـستا، نەخـشەی ئـەتنی و ئاینی کوردستان و ئێران بەم جۆرەی ئێستا نەبووە. لە یەکچوون و تەبایی، بە تایبەت لە رووری ئاینییەوە، زۆر بەرچاو بووە. نزیکەی تێکـڕای خـەڵکی شـارەکانی ئێـران شـافعی مەزهەب بوون. حمداللەی مستوفی، لە کتێبـە بەناوبانگەکەیـدا (نزهـە القلـوب) دیـاری کردووە کە تەواوی شارە گەورەکانی وەك تەورێز و قەزوین و ئەسفەهان و شیراز، شـافعی مـەزهـەب بـوون. چـەند سـەد سـاڵێك درەنگتریـش، تـەبایی ئـایینی تێبینـی دەکـرێ. تەیمورلەنگ لەم بارەیەوە تێبینی کـردووەو نووسـیویەتی کـە (بـێ بۆنـە نـابێ گـەر بڵـێم ناوەندەکانی ئاینی شیعە بریتین لە خوراسان و رەی و کەنارەکانی دەریای ئابسکوون)، لە شوێنی تر شیعە نین مەگەر بە پەرش و بڵاوی). ئەو کەڵە نووسەرە گەورانەی بەرهـەمیان بە فارسی بۆمان جێهێشتوە وەك، سەعدی شیرازی، حافز و خەیام و نیزامـی گەنجـەوی و هتد. . هیچیان شیعەمەزهەب نەبوون.

زمانی فارسی زۆر زوو لە لایەن هەمـووانەوە باوەشی بۆ کرایەوە. زۆری نەبرد بـوو بـە زمانی نێونەتەوەیی لە رۆژهەڵاتداو تەنانـەت زمـانی رۆشـنبیریی گـشتیش بـوو هـەر لـە سنووری چین و هیندەوە تا ئاسیای بچووك. لە حوجرەکـانی کوردسـتاندا فارسـی بـوو بـە بەشێك لە سیستەمی فێرکردن. تا سەرەتای سـەدەی بیـستەمیش شـوێنەواری خوێنـدنی فارسی تێبینی دەکرا. فارسی توانی بە سـەرکەوتویی ئـەو رۆڵـە بگێـڕێ کـە بـۆی بـەدی هاتبوو. توانی هەڵکشانی زمانی عـەرەبی رابگرێـت، تەنانـەت لـە زۆرکاتـدا جێگایـشی بگرێتەوە.

شەپۆلە گەورەو یەك بە دوای یەکەکانی تورك، لە دوای (١٠٢٩) زاینی بۆ ناوچەکە، باری ئەتنی، زمانەوانی و ئاینی هەموو ناوچەکەی شێواند. هاتن و نیشتەجێبوونی تورکان لە کوردستان و ئێران و ئاسیای بچووك گەورەترین گۆڕان بوو لەو ناوچانە.

دوای ئەوەی شەپۆلی هۆزە تورکەکان، لە سەدەی دەیەم بۆ رۆژهەلاتی ناوەڕاست دەستی پێکرد، نەخشەی زمان لە ناوچەکە بۆ هەتا هەتایە گۆڕانی بەسەر داهات. شەپۆلی یەك لە دوای یەکی تورك نزیکەی (٥٠٠) ساڵی خایاند و هەموو ناوچە بە پیتەکانی ولاتی رۆم و کوردستان و ئازەربێجان و ئێران و زۆر شوێنی تریشی گرتەوە. سەلجوقی، غەز، تورکان، مەغۆل و دواتریش تەتەر هەموو ناوچەکەیان تەنی. هۆزە تورکەکان لە هەر کوێیەك نیشتەجێ دەبوون، بەیادی نیشتمانی کۆنیان، ناوی سەرجەم شارو دەشت و دێهات و شاخ و چیا و چۆم و رووبار و دار و بەرد و پەردویان دەگۆڕی. تورکان دوای میرنشینە جۆراو جۆرەکانی سەلجوقیان، چەندان دەوڵەتیان یەك لە دوای یەك لە ناوچەکە دامەزراند وەك: دەوڵەتی سەلجوقی گەورە (١٠٤٠ — ١١٦٣) زاینی. ئێلخانی (١٢٥٦ — ١٣٣٦) زاینی. جەلایەری (١٣٣٦ — ١٤١١) زاینی قەرە قۆینلۆ (١٣٨٠ — ١٤٦٨) زاینی. دەسەلاتی تەیموری لەنگ (١٣٧٠ — ١٤٠٥) زاینی ئاق قوینلو(١٤٠٣ - ١٥٠٨) زاینی دەوڵەتی عوسمانی (١٣٠٠ — ١٩٢٤) زاینی، دەوڵەتی سەفەوی (١٥٠٢ — ١٧٣٦) زاینی. دەوڵەتی ئەفشاری (١٧٢٦ — ١٧٤٩) زاینی. دەوڵەتی قاجاری (١٧٩٤ — ١٩٢٥) زاینی. کۆماری تورکیا (١٩٢٣) زاینی. جگە لە مانە لە گۆشە و کەناری کوردستاندا، چەندان میرنشینی تورکی هاتنە کایەوە وەك: میرنشینی ساجی لە ئەردەوێل (٨٧٩ — ٩٣٠) زاینی. دانشمەندی لە سیواس و مەلاتیە (١٠٧١ -١١٣٧) زاینی. سلدقی لە ئەرزەرۆم (١٠٧١ — ١٢٠١) زاینی. مەنکوچەك لە ئەرزنجان و کمخ (١٠٧١ — ١٢٢٨) زاینی. سەکمانی قوتبی لە ئەخلات (١١٠٠ — ١٢٠٧) زاینی، ئەرتەقی لە ماردین(١٠٠٨ — ١٤٠٨) زاینی توغان ئەرسەلان لە بارزین و بدلیس و دوین (١١٢١ — ١١٤٨) زاینی، ئەتابەکیە زەنگیەکان لە موسڵ و هەولێر (١١٢٧ — ١٢٦٢) زاینی، قارەمانی لە قۆنییە (١٢٥٦ — ١٤٨٣) زاینی، زیقادری لە ئەلبستان و مەرەش و مەلاتیە (١٣٣٩ — ١٥١٥)، زاینی بەنی رەمەزان لە مەلاتیە(١٣٧٨ — ١٦٠٨) زاینی، بەنی بورهانەدین لە سیواس (١٣٨١ — ١٣٩٨) زاینی شوێنەواری مۆڵگەی تورك تەنانەت لە شوێنە دوورە

دەستەکانیش هەستی پێدەکرێ. هەر بۆ نموونە ناوی بەشێك لە دێیەکانی دۆڵی جافەتی، ناوچەی سورداش، دواتر ناوچەی ئاغجەلەرو تا دوایی. تەنانەت شاخی (دابان)یش لە بنەڕەتدا ناوی شاخێکە کە تائێستاش لە سیبیریاو لە کلکەی خوارووی دەریاچەی بایکال بەو ناوە ماوە. شاخی هەیبەت سوڵتان، شوێنی کوێستانی تورکان بووەو زستانیشیان لە گوند یان بە زمانی خۆیان(کۆی) بردۆتە سەر کە ئەمڕۆ بۆتە شاری (کۆی)یە. کاتێ تورکەکان هاتنە ناوچەکە، زمانەکەیان زمانێکی زاری، بێ ئەلفوبێی، هەژاری، چەند هۆزێکی رەوەند بوو. هەر بۆیەشە کەوتنە ژێر کاریگەری زمانی فارسی. لە هەندێ شوێندا، توانیان خەڵکی بومی وەدەرنێن، یا خود ناچار بە ملکەچی و توانەوەیان بکەن، وەك لە ئازەربایجان و بە شێکی زۆری ئاسیای بچووك (تورکیا) دەیبینین. لە زۆر شوێنی تری کوردستانیشدا خۆیان لەناو خەڵکدا توانەوەو کۆمەڵێك ناویان بەیادگاری لێ بە جێماوە. یاخود هەندێ جێنشینگەی دوورو لێکدابڕاویان وەك دوورگە لێماوەتەوە. کاتێ کە دەسەڵاتی تورکان گەیشتبووە چلە بۆپەی خۆی لە سەدەی هەژدەیەمدا. بەشێکی گەورەی ئەوروپاو ئاسیاو ئەفریقیا یان لە ژێر دەسەڵات بوو، ئا لەو کاتەدا کەوتنە هەوڵی نووسینی زمانەکەیان. زمانی تورکی کە پێی نووسرا، وشە گەلێکی زۆری عەرەبی، فارسی و کوردی خزێندرایە ناو تا بتوانێ ئەرکەکانی بەجێ بگەیەنێت. ئەوکاتەی دەسەڵاتدارانی تورك وشیار بوونەوە، گەلانی ژێر دەستشیان وشیار ببوونەوە بۆیە، تورکی نەیتوانی ببێ بە زمانی دەسەڵات. گەورەترین گۆڕان کە بەسەر زمانی تورکیدا هات، ئەوا لە سەردەمی کۆماری تورکیادا بوو کاتێ کە بڕیاردرا زمانی تورکی بە پیتی لاتینی بنووسرێ و وشەی پێویستیشی لە زمانە ئەوروپییەکان وەربگرێ. بەم جۆرە زمانەکە هەم لە مێژووی دووسەد ساڵەی پێشوتری و هەم لە چوارچێوەی سروشتی خۆیشی دابڕێندرا، دوای ئەم گۆڕانکارییە کاریگەری تورکی بەسەر دەوروبەردا تا ئەوپەری، کزو لاواز و سنووردار بوو. ئەگەر پەرەسەندن و بڵاوبوونەوەی زمانی تورکی بەراورد بکەین بە رادەی بڵاوبوونەوەو نیشتەجێبوونی هۆزە تورکەکان خۆیان، ئەوا بە روونی بۆمان دەردەکەوێت کە لاوازی زمانی تورکی، هۆیەکی گرنگی پاشەکشێ و توانەوەو قەتیسبوونی تورکان بوو لە بەشێکی زۆری ئەو رووبەرەی کە تێدایدا بڵاوبوونەوە. هۆکارێکی تر، کە رۆڵی گرنگی هەبوو لە پاشەکشەو قەتیسبوونی زمانی تورکی، شەڕی ئاینی بوو لە نێوان تورك زمانەکان خۆیاندا. لە کۆتایی سەدەی ١٤ ی زاینی، کێشە و دووبەرەکی لە نێوان

تورکانی شییعه و تورکانی سوننه دەستی پێکرد. واتا لـه سـەردەمی دەسـەڵاتداریەکانی جەلایەری و قەرەقۆینلۆ، ئەم شەڕو کێشە مەزهەبیە سەدان ساڵی خایاند. لـه سـەردەمی تورکـانی سـەفەویی شـیعە مـەزهـەب و تورکـانی عوسمـانی سـوننی مـەزهەبـدا گەیـشتە چلەپۆپە. سەفەویەکان خۆیان بەلای زمانی فارسیدا یەکلایی کردەوە، بەمەش کاریگـەری زمانی تورکی لە ناوچەکانی ژێـر دەسـتیاندا سـنوودار بـوو. تـورکی سـوننەی عوسمـانی، درەنگانێك بوونە هەڵگری ناسنامەی نەتەوەیی تورکی و کەوتنە داسەپاندنی زمانەکەیان بەسەر گەلانی ژێر دەستیاندا، بەڵام لە بەختی ئەواندا، گەلانی، سنووری عوسمانیش وەك تورکـان وشـیار ببوونـەوە، بۆیـە سـەرکەوتنێکی بەرچـاویان بـە دەسـت نـەهێنا لـە بـە تورککردنی گەلانی تر. هاوکات مەزهەب گەلانی تورکی لە یـەکتر دابـڕی. هەڵکەوتـەی جیۆگرافی کوردستانیش وەکو پوازێك، درزی ئەو لێکدابڕانەی جیهانی تورکی بـەکراوەیی هێشتۆتەوە. دەبێ ئەوەش بزانین کە تورکەکان، لەگەڵێك شوێندا زاڵ بوون و مانـەوە وەك پێشتر هێمامان بۆ کرد. چیرۆکی زمانی کوردی لە میسۆپۆتامیا، هەندێ تایبەتمەنـدی خۆی هەیە. ئەو خاکەی ئەمڕۆ پێی دەڵێن کوردستان، بەر لە داهێنانی مێـژوو، جێگـای ژیانی کۆمەڵگای مرۆڤ بووە. ناوچەکە پێگەی یـەکێ لـە شارسـتانییە هـەرە کۆنەکانـە، تیرە و هۆزی هیندۆئەوروپی وەك میتـی،ماننـا، میتـانی، ئـالانی و میـدی و هـیتر لـە دەوروبەری ٢٠٠٠ ساڵ پێش زاین بە چەندان شەپۆل هاتنە ناوچـەکە و لەگـەڵ کۆمـەڵگا بومیەکان تێکەڵ بوون کە هەنـدێکیان کۆمـەڵگای ناسـراو بـوون وەك: گـۆتی، و کاسـی. زاراوە جیاجیاکـانی کـوردی لـە تێکـەڵبوونی زمـانی تـیرە هیندۆئەوروپییـەکان و زمانـە ناوچەییەکانی خەڵکی بنـەڕەت پێکهـات. یـەکێ لـە تایبەتمەندیـەکانی. زمـانی کـوردی ئەوەیە کە بە درێژایی تەمەنی زیاتر لە هەزار ساڵەی، هەرگیز نەبۆتە زمـانی سـتاندارد. لە چەند قۆناغێکی مێژوویدا، چەند زاراوەیەکی کوردی بەرەو ئەوە گەشەیان دەکرد تابن بە زمانی دیوانی و لە یەکترگەیشتنی گشتی. وەك لـە سـەردەمی ساسـانیاندا (٢٢٤ - ٦٤١) زاراوەی فەیلی یان پەهلەوی ئەو رۆڵەی بینی. لـە سـەدەی ١٥و نـەختێ زوتـریش زاراوەی گۆران بووە زمانی نووسین. گەشەی زاراوەی گۆران هاوکات بوو لەگەڵ بوژانەوەی بزوتنـەوەی ئـاینی یارسـان (کاکـەیی). دواتـریش لـە هـەرەتی پەرەسـەندنی میرنـشینی ئەردەڵاندا، ئـەو زاراوەیـە پـەرەی سـەند هاوکـات لەگـەڵ گـۆرانی، لـەو پـەڕی بـاکووری کوردسـتانیش، زاراوەی کرمـانجی پێینووسـراو بلاوبـووەوە. کرمـانجی تـا ئاسـتێکی بـاش

گەشەی کردو بۆ یەکەمین جاریش رۆژنامەیەکی کوردی بەو زاراوەیە دەرچوو (١٨٩٨) زاینی. کرمانجی لەسەر دەستی کاربەدەستانی کۆماری تورکیا لە دوای (١٩٢٥) زاینی گورزی کوشندەی بەرکەوت. لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەیەم، زاراوەی کوردی سلێمانی — موکریانی، لە دەرباری میرنشینی باباندا بوژایەوە. ئەم زاراوەیە تا ئێستا لە هەر زاراوەیەکی پێشتری کوردی پتر گەشەی سەندوەو پێی نووسراوە. دەکرێ بڵێین کە هەموو مەرجەکانی زمانی ستانداردی دابین کردووە. تایبەتمەندییێکی تری زاراوە کوردییەکان، کەمی کاریگەری زمانانی بێگانەیە لە سەریان. بەشی زۆری ئەم کەمی کاریگەرییە، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لە کوردستاندا دەسەڵاتێکی ناوەندی بە هێز نەبوو. تا پێویستی بە زمانێکی گەشەسەندوی بەڕێوەبەرایەتی هەبێ. هەروەها زمانی کوردی میراتگری راستەوخۆی فۆلکلۆری سەردەمانی کۆنی ساسانیان بوو، بە پێچەوانەی زمانی دەسکردی فارسی، کە چەند سەدەیەکی ویست تا بوو بە خاوەنی فۆلکلۆری ناوچەی جیا جیا. فۆلکلۆری دەوڵەمەندی کوردی لە شیعرو گۆرانی و پەندی پێشینان و قسەی نەستەق، وەك کوانویەك وابووە بۆ پاراستن و لە سەر پێ راگرتنی زمانی کوردی لە قۆناغە سەختەکاندا. واتا لە نێوان سەدەی پانزەیەم تاسەدەی بیستەم. ئەمە ئەو قۆناغەیە کە زمانی کوردی و بوونی نەتەوەیی کوردیش، کەوتبووە بەر هەڕەشەی هۆزە پەلامارەدەرەکانی تورك. هەر وەکو چۆن ئەو کەسەی ئەمڕۆ بە ئینگلیزی دەدوێ، لەگەڵ ئەو کەسەی کە (١٠٠٠) ساڵ پێش ئێستا بە ئینگلیزی دەدوا، بە دوو زمانی جیا دواون، ئاخێوەرانی زمانەکانی تریش، لە وانە کوردی، بەو گۆڕانە تێپەریون. خۆگۆڕینی زمانی کوردی لە زۆر زمانی تر خێراتر بووە. ئەگەر سەیری شیعری نووسراوی سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەمی هەموو زاراوەکانی کوردی بکەین، تەنانەت دەقی پەخشانی سەرەتای سەدەی بیستیش لەگەڵ نووسینی ئەمڕۆی کوردی بەراورد بکەین، دەگەینە ئەو راستیە کە نووسەرانی پێشوی کورد، هەر وەکو فارسی و تورکی نووسان، زمانەکەیان سیخناخ بوو بە وشەی بێگانە، کەچی ئەمڕۆ ئێمە بە کوردیەکی زۆر پەتی دەنووسین. پڕۆسەی گۆڕانی زمانی کوردی لەو هەشتا ساڵەی دواییدا، بە ئەندازەی پڕۆسەی گۆڕانی هەزار ساڵەی ئینگلیزی یان عەرەبیە. هەر بۆیەشە نەوەی نوێ. گەر عەرەبی، فارسی و تورکی نەزانێ. بە سەختی لە دەقەکانی سەدەی هەژدەیەم و نۆزدەیەم دەکات.

III

ئیتمۆلۆجیای هەندێ وشەی زمانی کوردی

ئیتمۆلۆجیا(Etymology)، یان لێکدانەوەی وشەو، دۆزینەوەی رەگی مێژوویی هەر وشەیەك، زانستێکی گەشە کردوو بەرفراوان و هەمەلایەنەیە. لە رێگای لێکدانەوەی وشەوە، زۆر راستی مێژوویمان بۆ روون دەبێتەوە کە رەنگە بە رێگاکانی تر کارێکی ئەستەم و نامەیسەر بێت.

میللەتان، لە رێگای دامودەزگای ئەکادیمی و زمانەوانییەوە، هەمیشە خەریکی لێکدانەوەو دۆزینەوەی واتاو بنەڕەتی، وشە بە وشەی زمانەکانی خۆیانن.

ئەکادیمیای سویدی، هەرچەند سالێك و جارێك، بە فەرهەنگی زمانی سویدیدا دەچێتەوە. ئەگەر هەڵەیەك لە لێکدانەوەکانی زووتریاندا بوبێت، ئەوا لە چاپی تازەدا، راستی دەکەنەوە. بۆچوونی تازە دەخەنە سەر لێکدانەوەکانی تر. هەر وشەیەك لە زمانی سویدیدا، چەند هەڵبگرێت، ئەمەندە لێکدانەوەی لەسەر دەکرێت. لە ماڵپەڕی ئەکادیمیای سویدیدا، بە دوای وشەی (یول، yul.) دەگەڕام، چونکە گومانم هەیە وشەکە لە (یەلدا)وە وەرگیرابێت. تەنیا لە سەر ئەم وشەیە ئەکادیمیا پتر لە ٦٠ لاپەڕەی فۆلسکاپ، نووسراوی هەیە.

زانستی لێکدانەوەی وشە لە زمانی کوردی، بە ئەندازەی پێویست بایەخی پێنەدراوە. دیارە نابێ هەوڵی تاکە کەسی هەردوو نووسەری گەورە: تۆفیق وەهبی و مەسعود محەمەد، لە بەرچاو نەگرین کە لێکۆڵینەوەیان لە سەر سەدان وشەی کوردی بۆ ئێمە جێهێشتووە، هەروەها دکتۆر جەمال رەشیدیش لە نووسینەکانیدا، لە گەلێك وشەی کۆڵیوەتەوە کە جێی بایەخی زۆرن. جگە لەمانە من تەنیا هەوڵی تاکو تەرام بینیوە.

ئەم وشانەی لێرە لێکۆڵینەوەیان لە سەر کراوە، دەبوو بە گوێرەی ریزبەندی پیتەکانی ئەلفوبێی کوردی، ریز بکرانایە، کەچی من وام نەکردو، هەندێ لە وشەکان جۆرە پەیوەندییەکیان لەگەڵ یەکتردا هەیە. بۆ ئەوەی ئەو پەیوەندیە لە کاتی خوێندنەوە لە

بەرچاو بێت، من ئەم وشانەم لە دوای یەك دانان. وشەکانی تر کە ماونەتەوە، بێ ڕەچاوکردنی هیچ سیستەمێك تێکهەڵکێشی ناو وشەکانی تر کراون.

بت/ لە زمانی کوردی، بەو پەیکەرە دادەندرێ کە لە شێوەی خودا یان یەکێ لە خوداکان، دروستکراوە و، لە هەندێ کۆمەڵگادا وەکو خودا سەیری دەکرێ و کرنوشی بۆ دەبردرێ.   وشەی بت لە زمانی کوردی، ڕەگی بۆ چەند هەزار ساڵێك دەگەڕێتەوە. بەر لە بڵاوبوونەوەی ئاینی میترایی (خۆرپەرستی) لە کوردستاندا، خەڵکی ئەو وڵاتە، ناوێکی تریان بۆ (خودا) هەبوو. وشەی (بت) پاشماوەی گۆڕاوی ئەو ناوەیە. کوردان، یان ڕاستر بڵێین ئەو، هۆز و تیرە هیندۆئەوروپییانەی کوردستان، کە دواتر لە پێکهێنانی ڕوخساری نەتەوەیی گەلی کورد بەشداربوون، هاوکات لەگەڵ ژمارەیەك گەل و تیرە و هۆزی تری هیندۆئەوروپی، بەر لە لێکبڵاوبوونەوەو کۆچکردنیان بۆ کوردستان، خودایان ناسیوە، ئەو هۆزانە، ناوێکی هاوبەشیان بۆ خودا هەبووە، کە پێی دەگوترا. بۆگ، بوغ یان بوغ. تا ئێستاش بە زمانە سلاڤیەکان (ڕووسی، پۆلۆنی، بولگاری، سربی و هتد) بە خودا دەگوترێت بۆگ. میترایی، سەرەڕای بڵاوبوونەوەی بەربڵاوی، کەچی نەیتوانی شوێن بە خودای کۆن (بوغ) لەق بکات، شوێنەواری بوغ تا ئێستاش بە شێوەی جۆراو جۆرو لە هەموو شوێنێکی کوردستان دەبینرێت دواتر هێما بۆ هەندێکیان دەکەین،* ئەم بەشە بەرکولێکی بچووکە لە کتێبێکی فراوانتر لەسەر ئیتمۆلۆجیا کە بەم زوانە دەردەچێت.

بۆ ئەوەی لە پرۆسەی گۆڕانی بوغ بگەین، دەبێ نەختێ بۆ دواوە بگەڕێینەوە. (ئەلبەیرونی) مێژوونووس لە (اثار الباقیة)دا نووسیویەتی کە خەڵکی ناوچەی (سەغەد) بە میهریان دەگوت (قەغکان)، هەروەها لە (خوارەزم) یش، (فیغ) یان پێدەگوت، قەغکان و فیغ کە تا هاتنی ئیسلامیش، بۆ خودای میتراییان (میهر) بەکار هاتوون، هەر هەمان بوغن. ساڵنامەی هەرە کۆنی ئاریایی بە مانگی (بغیادیش) دەستی پێدەکرد، کە هەمان مانگی (میهر)ی ئاوێستاییە. کاتێ ئاینی زەردەشتی بڵاوبووەوە، زەردەشتیان ویستیان خۆرپەرستان بۆلای ئاینی تازە ڕابکێشن، بۆیە ڕیزیان لە میهر یان میترا ناو ڕۆڵی ناو بژیکەریان پێدا لە نێوان ئاهورامەزادو ئەهریمەن. هاوکات ئەوان مۆری نا خوداییان لە هەموو خوداکانی تر داو، کردیانن بە ئەهریمەن و دێو و درنج. دوای سەرکەوتنی ئاینی تازە، ئیدی بوغ و لایەنگرانی، دەبوغزرێن و بە ڕیسوایی سەیر دەکرێن. ناوی خوداکەشیان بوغ، بۆ هەمیشە مۆری نا خودایی لێدەدرێت. بوغ بە

تێپەڕبوونی کات دەبێ بە، بوغت، بوت و **بت**. هەروەها دەبێتە خودایەکی، ناڕاست و ناڕەوا و نەشیاو بۆ پەرستن.

پاشماوەی بوغ لە زمانی کوردیدا، هەر بت نییە. بوغ یان خودای ئەو سەردەمیش، وەك خودای ئەم سەردەمە، پێویستی بە پەرستگا هەبووە، تا باوەڕداران، بۆ بەجێگەیاندنی دابونەریتی پەرستن، لێی کۆببنەوە، پەرستگاکانی بوغ یەکپارچە دارو درەخت و گوڵ و گوڵزارو سەوز بووە. کەواتە جێگای سەر سوورمان نییە، گەر ئێمە ئێستاش جێگایەکی ئاوا پڕ لە دارو درەخت و گوڵو گوڵزار و چیمەن ببینین، پێی بڵێین **(باغ)** کە لە (بوغ)ەوە هاتووە، ناوی هەندێ شوێنیش، ئەوە دەگەیەنن، کە دەبێ ئەو شوێنانە پەرستگای ناسراوی (بوغ) بووبن، وەك **(بەغداد)** کە لە (بوغ دادە) وە هاتووە. یان شاری **(بۆکان)** کە بریتی بووە لە **(بوغ + کان)**. دەتوانین چەندان ناوی تری لەمجۆرە لە گۆشەو کەناری کوردستان بدۆزینەوە وەك **(بۆگد)**. وشەی بۆگدار کە لە شێوەی بەغداد بۆمان ماوەتەوە، جاران وەکو ناوی تاکی کەسیش لە کوردستان بەکارهاتووە. بە گۆڕانی ئاین و پەیدابوونی کولتوور و زمانی تازە لە ناوچەکەدا، ناوەکەش بە هەمان واتا و بەو زمانە بەکارهاتووە، بە گونجاندنی لەگەڵ ئاینی تازە. بۆ نموونە هەمان ناوی بۆگداد بۆتە: خودابەخش، خوداداد و عطاالله والله وێردی، کە هەموو یان هاو واتان لەگەڵ بۆگداد. وشەی (غەفور)ی زمانی عەرەبیش لە (فیغ + فەر) وەرگیراوە کە دەکاتە فەڕی خودا و وەك پێشتر هێمامان بۆ کردو، تا سەردەمی (ئەلبەیرونی)یش (فیغ) لە جیاتی بۆگ یان ناوی خودا بەکارهاتووە. غەفور وەکو سیفاتی خودا، لە ئاینی ئیسلام شوێنی بۆتەوە.

بەختیار/ ناوێکی کوڕانەیە، بە واتای دڵخۆش، بەخت باش و لە ژیان سەرکەوتوو بەکاردێت، بەختیار بە یەکێ لە ناوە هەرە کۆنەکان دەژمێردرێ و تەمەنی لە چەند هەزار ساڵێك پترە. بەختیار لە دوو وشەی لێکدراو پێك دێت. بەشی یەکەمی ناوەکە بریتیە لە (بەخت) کە لە زمانی کوردیدا بە واتای (شانس) بە فراوانی بەکار دێت. وشەی بەخت، لە بنەڕەتدا ناوی خودای کۆن و دێرینی گەلانی ئاری (بوغ)ە کە بۆتە بوغت، بوخت و بەخت. پاشگری (یار)یش بە واتای یارمەتیدەر و کۆمەك دێت. بەم جۆرە بەختیار بە واتای خودای بوغ یار و یارمەتیدەرت بێت. یاخود بە واتا گۆڕاوەکەی بەکار دێت، کە بەخت و شانس یار و یارمەتیدەرت بێت.

فەڕ/ وشەی (فەڕ) بە واتای (پیرۆز) لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. ئەم وشەیە ڕەگی ئاینیی کۆنی هەیە لە زمانی سۆمەری (فەڕ) بەکار هاتووە.

لە دەق و دابوونەریتەکانی ئاینی زەردەشتیدا، بە چەند شێوەیەك، توشی وشەی (فەڕ) دەبین. گرنگترینیان دیاردەی (فەڕوەشی)یە، کە بوونەوەرێکی ئاسمانین و ڕۆڵی پاسەوانیان پێدراوە. وشەی فەڕوەشی لە زمانی کوردیدا بە هەڵە بۆ فریشتە بەکار دەبرێت.

فەڕوەشتە/ فەریشتە و دواتر بۆ فریشتە گۆڕاوە. لە ئاینی زەردەشتیدا فریشتە پێی دەگوترا (**فەڕ وەهر**) کە واتای (**فەڕهێن**) دەدات. وشەی (فەڕ) بەدرێژایی ڕۆژگار بۆتە بەشێك لە پێکهاتەی چەند ناوێك وەك (**فەڕاوەرت**) کە یەکێك بووە لە پاشا بەناوبانگەکانی دەوڵەتی ماد و باوکی پاشای بەناوبانگ (کەیخوسرەو)بوو. فەڕاوەرت واتای فەڕ ئاوەردە کە دەبێتە فەڕی هێنا، هەروەها ناوی فەرهاد لە فەڕ وەگیراوە و لە بنەڕتدا فەڕهات و فەڕ هاورت بووە تا بۆ فەرهاد گۆڕاوە.

مفەڕك/ مفەرك لە یادەوەری خەڵکدا، شتێکە لە کەسێکی پیرۆز و خوداپەرستەوە هاتووە، یان کەسێکی پیرۆز و خوداپەرست ئەو شتەی بەکارهێناوە و دەستی لێداوە، یاخود نزای لەسەر خوێندوە، شتی مفەڕك هێز و توانای کەسە پیرۆزەکەی هەیەو دەتوانێ یارمەتی هەڵگری شتە مفەڕکەکە بدات. وشەکە خۆی لە بنەڕەتدا لە (فەڕ)ەوە هاتووە کە پەیوەندی بە ئاین و باوەڕی زەردەشتیەوە هەیە مفەڕك بە شێوەی (مبارك) کەوتۆتە ناو زمانی عەرەبیش. هەروەها هەردوو وشەی (فەرزەند) و (فەرامورز)یش وەکو دوو وشەی سەربەخۆ دەخرێنە دوای (مفەڕك).

وشەی مێژوویی و ئاینی (فەڕ)، هێشتا چالاکانە، بە چەندان واتای جۆراو جۆری دی، لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. لەوانە (بەدفەڕ) کە کەسێکە فەڕو چاکەو پیرۆزی لێ بەدوورەو هەمیشە کاری خراپ دەکات، یان بەدکارە. هەروەها (بێفەڕ) کەسێکە کە بێسوود و بێکەڵکە. گومانی زۆرم هەیە کە وشەی (خێر) ی عەرەبیش لە بنەڕەتدا لە (فەڕ)ی زەردەشتی وەرگیرابێت، دواتر وەکو چەندان وشەی تری لەمجۆرە، بە بەرگێکی تازەی ئاینییەوە بۆ مان ناردرابێتەوە.

فەرزەند/ لە زمانی کوردیدا، بە واتای کوڕ یان نەوەی نێرینە بەکار دێت. وشەکە لە دوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە، بەم شێوەیە: فەڕ + زەند. زەند واتا باسك یان دەست.

بەم جۆرە وشەی فەرزەند بەسەر یەکەوە دەبێ بە (بازوی بەفەڕ) یان (دەستی بەرەکەت). ئەم دەربڕینە بۆ کۆمەڵگای لادێنشین دەگەڕێتەوە لە لادێ، لەبەر ئیش و کاری زۆر و قورس، پێویستی بە دەستی کاری زۆر هەبووە، بۆیە کاتێ کە بنەماڵەیەك یان خێزانێك، کوڕێکیان دەبوو، ئەوا دەستی فەڕو کار پتر دەبوو

فەراموزر/ فەراموزر، وەکو ناوی کەسی تاکی نێر، تا ئێستاش لە گەرمیان و هەندێ شوێنی خوارووی کوردستان باوە. وشەکە رەگی ناوی ئاینی هەیە و بۆ سەردەمی ئاینی زەردەشتی دەگەڕێتەوە. فەراموزر لە دوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە بەم جۆرە؟ فەڕ + هورمز کە واتاکەی (فەڕی خودا) دەگەیەنێ. یان هورمس یان ئاهورامزدا، ناوی خودا بووە لە ئاینی زەردەشتیدا. ئەم ناوە دوای بڵاوبوونەوە ی ئیسلام، بە شێوە ئیسلامیەکەشی بەکارهاتووە و هێشتاش هەربەکار دێت. شێوەی ئیسلامی ناوەکە بریتیە لە (خواکەرەم)

پەروەردەگار/ بە واتای (خودا) لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. ئەم وشەیە لە دابوونەریتی ئاینی زەردەشتیەوە بۆمان ماوەتەوە، جارانساڵێك بەسەر دوازدە مانگ دابەشکرابوو. هەرمانگێکیش سی رۆژ بوو. سەرجەم رۆژەکانی ساڵ دەبوو بە سێ سەدو شێست رۆژ. بۆ پڕکردنەوەی ساڵ (٥) رۆژ دەخرا سەر ساڵ ئەو پێنج رۆژە راستەوخۆ دەکەوتە پێش نەورۆز و پێی دەگوترا (پێنجە). خەڵك لەو باوەڕدا بوون کە لەو رۆژەدا گیانی مردوانیان (فەڕ رەوانان) سەردانی ماڵەکانی خۆیان دەکەن. لەو رۆژانەدا دەبوو هەموو ئەندامانی خێزان لەگەڵ یەك تەبا بان، دەنا گیانی مردوان سەردانی نەدەکردن. خەڵك بەو سەردانەیان دەگوت (فەڕ وەردەگان یان پەروەردەگان) کە واتای (فەڕ و پیرۆزی هێنەران دەگەیەنێ).

رۆح/ وشەی (رۆح) بەم شێوەیەی ئێستای، لە زمانی عەرەبیەوە هاتۆتە ناو زمانی کوردی. وشەکە عەرەبی نییەو ئەوانیش وەریان گرتووەو لەگەڵ گۆکردنی زمانی خۆیان گونجاندویانە. وشەکە لە فەهلەوی یان زمانی دیوانی ساسانیاندا هەبووە و ئێستاش بە (شێوەیەك) تەنیا لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە. رۆح لە (**رەو**)، یان بە شێوەی، کۆ، لە (**رەوان**) وەرگیراوە. رەوان لە جیاتی رۆح، لە بارێکی تەسکدا تا ئەمڕۆش لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. هەمووومان گوێمان لێبووە، لە پرسەی مردواندا دەگوترێ **گیانی**

رەوانــی بــە بەهەشــت شــاد بێــت یــان رۆحــی رەوانم. فارســەکان وشــەی رەوانیــان دووبارەخستۆتەوە ناو زمانی خۆیان بەڵام بە واتای (دەروون) بەکاری دێنن.

خۆر/ بە واتای رۆژ یان ئافتـاو یـان هـەتاو، لـە زمـانی کوردیـدا بـە کاردێـت. خـۆر هەمیشە سەرچاوەیەکی سەرسوورهێنەری روناکی و وزە بـووە بـۆ مرۆڤـ. دوای ئـەوەی هۆز و تـیرە هیندۆئەوروپییـەکان لـە وڵاتـی میـسۆپۆتامیا نیـشتەجێبوون، لای خـەڵکی بومی و بنـەڕەتی ناوچـەکە، جۆرێـك لـە ریـزی خوداییـان بـۆ خـۆر دیـت، هـەر وەك لـە شارستانییەتی سۆمەرییەکانیشدا، ئەمە دەبینرا. گەلانی هیندۆئـەوروپی پـێش ئەوکاتـە خـودای (بـوغ) یـان دەپەرسـت، وەك لـە سەرچـاوە کۆنـەکانی سـانکرێتی و لای گەلـە سلاڤەکان و پاشماوەی ناوی شوێناندا ماوە. بۆیە دەبێ خۆرپەرستی لە دوای کۆچکردنیان بـۆ کوردسـتان، فـۆرمی خـۆی وەرگرتبـێ. ئـاینی خۆرپەرسـتی بـەرە بـەرە بـەو هێمـای ریزلێنانە ناسرا کە بۆ خۆر بەکاردەهات لە شێوەی مثر، مهر — مسر- مثـرە، مـترە و میترایی کە بە واتای میهرەبان و دڵسۆز و بە بەزەیی دێت، وشەی خۆر هەروەکو شێوازی هەورامانی ئێستا، جاران پێی دەگوترا (**هۆر**). ناوی (**هۆرمز**) ی خودا، کە دواتـر پێـی دەگوترا (ئاهۆرامزدا) هەر هەمان ناوی هۆر یـان خـۆرە و لـە ئـاینی زەردەشـتیدا، بۆتـە ناوی خودای تاك و تەنیا، یان خودای رووناکی لە بەرامبەر ئەهریمەن کە خودای جیهـانی تاریکییە.

هـەتاو/ وشـەی هـەتاو، نـاوێکی تـری خـۆر یـان رۆژە. وشـەکە رەگـی بـۆ کـۆنترین شارستانییەتیی میسۆپۆتامیا دەگەڕێتەوە. خودای خۆر یان هەتاو لە ژێر ناوێکی نزیکی ئەوە، ناوی هاتووە سۆمەرییەکان بە هەتاویان دەگوت (تو). ئەگەر لـە هـەتاوەوە دەسـت پێبکەین و بۆ دواوە بگەڕێینەوە دەبینین بەم جۆرە بووە: هەتاو — تاو — تـاوس — تـاووز — دوموز تا تەموز کە هەتاو تێدایدا تین و تاوی دەگاتە ئەو پەڕ. وشـەی تـاو و تینـیش هەر لە هەتاو دروست کراون.

تـاوسان/ لە هەندێ ناوچـەی کوردسـتاندا، لـە جیـاتی وشـەی هـاوین کـە بـۆ وەرزی گەرمی ساڵ بەکار دێت، وشـەی تاوسـان بـەکار دێـت. وشـەکە لـە دوو وشـەی لێکـدراو پێکهـاتووە. **تـاو** کـە هـەتاوە یـان تـین و تـاوی خـۆرە + سـان کـە واتـای هـەڵهاتن و درەوشانەوەی خۆر دەگەیەنێ. سان بۆ بەهێزبوون و بە توانـابوونیش دێـت وەك گەرماکـە تـاوی سـەند. یـان ئاگرەکـە تـاوی سـەند. بارانەکـە بـەخوڕترە و تـاوی سـەندووە. بـۆ

درەوشانەوەش سەیر دەکەین لە ناوی (خوراسان) دیارە، کە لە سەردەمی ساسانییەکان، ئەو ناوەی لێندراوە، چونکە خۆر لەلای خۆرهەڵاتەوە دابیسێ و هەڵدێ، بەم جۆرە تاوسان واتا خۆر درەوشانەوە یان تینسەندنی خۆر. ئەمەش گەرمترین کەژی ساڵ دەگەیەنێ.

یەڵدا/ وەك باوە شەوی یەڵدا، درێژترین شەوی سەری ساڵە. ئەم شەوە دەکەوێتە نێوان هەردوو رۆژی ٢٠ و ٢١ی دیسێمبەری هەموو ساڵێك. ئەمەش ئەو کاتەیە کە هەردوو بورجی کارژۆڵە و کەوان لە یەکتری تێدەپەرن. لە دوای ئەمەوە چیتر شەو درێژ نابێت، بەڵکو دووبارە رۆژ، بەرە بەرە تیشکی زێڕینی لەسەر زەوی دەدرەوشێتەوە. میترابیە رۆژپەرستەکان، بە رێورەسمی تایبەت شەوی یەڵدایان بەرێ دەکرد، بۆ ئەوەی رۆژی ٢١/ ١٢ جەژن بگرن، چونکە لایان وابوو کە ئەو رۆژە، رۆژی لە دایکبوونی رۆژە. شەوی یەڵدا تا ئێستاش لە رۆژهەڵاتی کوردستان، یادی دەکرێتەوە و هەندێ دابوونەریتی تایبەت بە خۆی هەیە. شاعیرانی کلاسیکی کورد، لە شیعرەکانیاندا هێمایان بۆ ئەو شەوە کردووە کە جاران لە هەموو کوردستاندا یادی دەکرایەوە. وشەی (یەڵدا) لە زمانی ئارامیەوە وەرگیراوە کە بۆ ماوەیەکی درێژ زمانی لە یەکترگەیشتنی گشتی بووە لە رۆژلات. (یەڵدا) واتا لە دایکبوون. دیارە مەبەست لە لەدایکبوون و زیندوبوونەوە و درێژبوونەوەی رۆژە.

لە سەدەی سێیەمدا، مەسیحییەکان لەگەڵ میترابیەکاندا توشی ململانێیەکی ئایدیۆلۆجیی توند بوون. ململانێکە بە قازانجی باڵادەستی ئاینی مەسیحی کۆتایی هات، بەڵام مەسیحییەکان بۆ لە خۆ گرتنی میترابیەکان و بۆ خۆ راکێشانیان، یادی لە دایکبوونی رۆژیان کرد بە یادی لە دایکبوونی عیسای مەسیح، دیارە بە تێپەڕبوونی کات و دوای چەندان جار دەسکاریکردن و چاکترکردنی رۆژمێر، یادی لە دایکبوونی عیسا کەوتە ٢٥/ ١٢. مێژوونووسانی ئەوروپی لەم بارەیەوە بەڵگەیان زۆر کۆکردۆتەوە و چیتر ئەم تێکەڵکێشیە جێگای گومان نییە.

خەم/ بە واتای پەرێشانی و پەژارەو ئازار خواردنی کەسێك دەگەیەنێ، بە لە دەستدانی کەسێك، یان شتێکی زۆر گرنگ. خەم لە رەنگی (خم) وەرگیراوە. رەنگی خم، رەنگێکی مەیلەو رەشە، **خمچیان** لە هەندێ گژ و گیاو رەگی درەختی تایبەتی دەریدێنن بۆ رەنگکردنی جلو بەرگ. جاران ئەو کەسانەی پرسەیان رابگەیاندبایە، دەبوو جلو بەرگی خمکراو لە بەر بکەن. نەریتی جلوبەرگی رەش پۆشین، درێژەی هەمان نەریتی

جلوبەرگی خمکراوە. بۆیەشە ئەوەی جلوبەرگی خمکراوی لەبەر بوایە ئەوا خمبار بوو. دواتر وشەی خمبار بۆ خەمبار و خەم گۆڕاوە.

هەش/ ماددەیەکی خمسازیە. بۆ رەنگکردنی جلوبەرگ بەکار دێت. رەنگەکەی رەشە. قوڕی شلی رەشباو کە (**قوڕە شین**)ی پێدەڵێت، هەندێ جار بە هەش دەچوێندرێ. (**هەش بەسەر**) بە کەسێکی بێئاگا دەوترێ کە فێڵی لێکراوە بێ ئەوەی پێیزانیبێ. هەش بەسەر لە دەربڕینی (**قوڕ بەسەر**) جیایە. ئەمەی دواییان مەبەستە لە کەسێکی بێدەسەڵات کە ناتوانێ خۆی و بەرژەوەندیەکانی خۆی بپارێزێ و ستەمی لێدەکرێت.

شین/ هەڵواسین و پۆشین و هەڵگرتنی پارچەی شین، وەك نیشانەی خەمبارێتی و پرسە، نەریتێکی زۆر کۆنە. لە سەر دەمانێکدا، پیاوانی پرسەدار، دەبوو پەڕۆیەکی شین لە سەرشانیان قایم بکەن. ئێستا چیتر رەنگی شین ئەو رۆڵە ناگێڕێ، بەڵام وشەی شینگێڕان وەکو دەربڕینی خەمباری بۆ مردوان، تا ئێستاش لە زمانی کوردیدا بەکار دێت. لە سەدەی دەیەمدا، عەباسییەکان جولەکەو مەسیحییەکانیان ناچار دەکرد تا گەر لە ماڵ هاتنەدەرەوە جلی شین بپۆشن، لەلایەکەوە تا خەڵك بیانناسنەوە. لەلایەکەی تریش بۆ ئەوە بوو کە ئەوان لە ناو خەڵك دا سوکایەتیان پێبکرێت وا دەربخرێن کە هەمیشە پرسەدارن.

رەنگی شین/ لە زمانی کوردیدا، جۆرێك لە نادیاری و ناروونی لە ناولێنانی ئەو شتانە دەردەکەوێت، کەرەنگیان شینە ئەم نادیاریە هێشتا ئاڵۆزتر دەبێت، کاتێ هەردوو رەنگی **شین** و **سەوز** یان **کەسك** جێگۆڕکێیان پێدەکرێ، وەك دواتر باشتر روونی دەکەینەوە. بەشی هەرە زۆری خەڵك رەنگی (شین) بۆ رەنگەکە بەکار دێنن، کەچی خەڵکی خواروو و خوارووی رۆژهەڵاتی کوردستان بە شین دەڵێن **کەوە** یان **کەوی** لە شوێنەکانی تری کوردستان لە جیاتی کەوە، بە رەنگی خمی گیراوە دەگوترێت (**چویت**). هەروەها ئەسپێکی خم یان بۆررەنگ، پێی دەگوترێت ئەسپە **کەوێت**. دیارە کە کەوە و چویت و کەویت هەر رەنگی شینن.

لانی کەم لە بارێکدا، رەنگی شین لە هەندێ شوێنی کوردستاندا، لەگەڵ سەوز یان کەسك جێگا ئاڵۆگۆڕ دەکات. لە کشتوکاڵدا، گەر سەرنج بدەینە چاندن و رواندنی بەرهەم، ئەوا دوای ئەوەی بەرهەمەکە لە زەوی دێتە دەرەوە پێی دەڵێن (**سەوز**) بوو. دیارە کە رەنگی گەڵای تازە سەوزە. کەچی بۆ هەمان کار لە هەندێ ناوچەی تردا دەڵێن

(شین) بوو. ئاساییە کاتێ کە جوتیارێك دەڵێ: هێشتا دەغڵەکەم شین نەبووە، یان کوللە شینایی لە وڵات نەهێشت و زۆر نموونەی تر، من سەرچاوەیەکی دیارم لە بەردەستدا نییە تا بتوانم تێبگەم بۆچی رەنگی شین ئاوای لێ بەسەر دێت. ئەوەی سەرنجم رادەکێشێ وشەی (شین)ە لای هەندێ لەو هاوسێیانەمان کە زمانەکەیان سەر بە هەمان خێزانی هیندۆئەوروپییە، بە زمانی فارسی شین (کەبودی) پێدەگوترێ کە لە کەوەی کوردی دەچێ. بە زمانی ئەرمەنیش بە شین دەگوترێ (کاپویت) کە بەلای منەوە لە کەویت و چەویت نزیکە، بە زمانی رووسیش شین پێیدەگوترێ. (سینیی) شین لە کوردیدا بەواتای زل و زەبەلاحیش بەکارهاتووە وەك شینە شاهۆ شینە زەلام هتد. . .

ماجی/ ماگی/ وشەی ماجی لە زۆربەی زمانە ئەوروپییەکان، بە شێوەی ماجی، ماجیك یان ماگی هەیە. بۆ کەسانی جادوگەر، دەستسوك، پێشگۆزان و خەڵەتێنەر بەکار دێت. رەگی وشەکە بۆ ناوچەی ئێمەو ئاینی زەردەشتی دەگەڕێتەوە، بەپێی گێڕانەوەکانی ئینجیل، کاتێ کە عیسای مەسیح لە شاری (ناسرە) لە دایك بوو، سێ ماگ یان موغی زەردەشتی، لە وڵاتی ماد، لە رێگای خوێندنەوەی ئەستێرەو بورجەکانەوە، زانیان کە عیسای پێغەمبەر لە دایك بووە، لە هەندێ سەرچاوەدا لە جیاتی سێ، بوونەتە دوازدە. ئەو ماگانە کە بە (سێ ژیرەکە) ش ناسراون، بە دیارییەوە دێنە سەردانی عیسا و مژدە و باوەڕپێهێنانی خۆیانی پێڕادەگەیەنن. بەم جۆرە وشەی موغ یان موگ و ماگ لە رێگای بڵاوبوونەوەی ئاینی مەسیحی، دەکەوێتە ناو زمانەکانی تر. ماگیش بەو کەسە دەگوترێ کە هەندێ شت دەزانێ لە توانای مرۆڤی ئاسایی بەدەرە.

مەجوس/ وشەی مەجوس لە ئاینی ئیسلامدا، بەو کەسانە دەگوترێ کە گوایا ئاگرپەرستن. هەر چەند لە قورئاندا (مەجوس) لە پال ئاینی جولەکەو مەسیحی و سابیئە، وەکو ئاینێکی سەربەخۆ ناوی هاتووە. وشەکە لە (موغ) یان (ماگ)ی زەردەشتییەوە وەرگیراوە کە بە پیاوی ئاینیی زەردەشتی دەگوترا، گریکەکان پاشگری(وس) دەخەنە سەر ناو. وەك لە ناوەکانی عیسا (ئیسا) — ئیسوس و یونووس، موسیوس و هیتریش دەبینین. بەم جۆرە موغ یان موگ و ماگ پێیگوتراوە ماگوس. لە بەر نەبوونی پیتی(گ) لە زمانی عەرەبی و ئارامی، ماگوس بووە بە ماجوس و دواتریش مەجوس.

مزگەوت/ کە بە زمانی عەرەبی پێی دەڵێن (مسجد) لە دوو وشەی لێکدراو لە ئاینی زەردەشتی وەرگیراوە. بەم جۆرەپێکهاتووە. وشەی **مز** کورتکراوەی **مەز** یان **مەزدە** کە مەبەست لە خودایە **هورمز** یان **هورمەزد** یان **ئاهورامەزدا**. **گەو** یش جێ یان شوێنە. بەم جۆرە مزگەوت جێی پەرستنی مەزد یان هورمز بووە، کە چی ئەمڕۆ شوێنی هەرە ناسراوی خودا پەرستیە لە ئاینی ئیسلامدا.

مجێور/ **مجێور** بە خزمەتکاری مزگەوت دەگوترێ. وشەی **مجێور**یش، هەر وەك مزگەوت خۆی لە ئاینی زەردەشتیەوە بۆمان ماوەتەوە. پەرستگا یان مزگەوتی زەردەشتی موگ یان ماگی تێدابووە بۆ ئەنجامدانی ڕێورەسمی ئاینی. بۆ ئاگا لێبوون و پاك ڕاگرتنیش ماگ یارمەتیدەرێکی (**وار**) هەبووە کە پێی دەگوترا **ماگوار** یان **ماجوار** و دواتر لە سەر زمان سوکتر بۆتەوە و گۆڕاوە بۆ **مجێور**.

مەرگەسات/ بریتیە لە ژیانێکی پڕ لە کوێرەوەری و تاڵ و سەخت. بەشی یەکەمی وشەکە (مەرگ) بریتیە لە مردن. بۆ نموونە جوانە مەرگ، مردنی کە سێکە بە تەمەنی گەنجی و لاوی. مەرگەسات بە مردنێکی پڕئازاریش دەگوترێ. لام وایە وشەی مەرگەسات لە وشەیەکی تر وەرگیراوە کە لە سەردەمی دەسەڵاتی ساسانیاندا باو بووە. لەو سەردەمەدا، گەر بڕیاری مردنی کەسێك بدرایا، ئەوا دەگوترا کە ئەو کەسە (**مەرگەسان**) دەکرێت. ئایا مەرگەسان لە مەرگ ئاسانەوە هاتووە؟ یان وشەیەکی یاسایی ئەو کاتە بووە؟

پەرێز/ ئێستا بە شوێنی کۆکردنەوەی بەرهەمی چێندراو دەگوترێ، پەرێز جاران بەو شوێنە دەگوترا کە هەمیشە سەوز و پڕ لە دارو درەخت و گوڵ بووە. لە باوەڕی میتراییە ڕۆژ پەرستەکان، پەرێز ئەو بە هەشتە بوو کە مرۆڤی باوەڕدار بۆی هەبوو هەتا هەتایە بە نەمری تێدایدا بمێنێتەوە . ئاینی میترایی لە سەدەی یەکەمی زاینیدا، بە ئیمپراتۆریای ڕۆم بڵاوبووەوە لەگەڵ بڵاوبونەوەی میترایی، چەندان وشەی ئەو ئاینەش لە زمانەکانی ئەوروپادا جێگای خۆیان کردەوە وەك: کڵاوی میترا کە ڕێبەری ئاینی ئەرتەدۆکسی گرێکی لە سەری دەبەستێ. وشەی (پەرێز)یش بە شێوەی (**پەرە دیس**) بە واتای بە هەشت، لە زۆربەی زمانە ئەوروپییەکان بەکار دێت. عەرەبەکانیش هەمان وشەیان وەرگرتووە و بۆ بە هەشت بەکاری دێنن، بەو شێوەیەی کە لە قورئاندا هاتووە(**فیردەوس**). ئەوەی جێگای تێبینی ئێمەیە کە وشەی پەرێز لە

(ئاوێستا)دا بەکارهاتووە. شێوە ئاوێستایی وشەکە بریتی بووە لە (pridaus، پری داوس) کە واتاکەی (پردی هەتاو) دەگەیەنێ. ئەمەش ئەو پردەیە کە باوەڕداران بەسەریدا دەپەڕنەوە بۆ ناو بەهەشت. ئەم بیرۆکەیە دواتر کەوتە ناو سێ ئاینە ئاسمانییەکەش.

پەتیارە/ بریتیە لە کەسێکی بەرەڵڵا، کە ناتوانێ هیچ لێپرسراوییەك بخاتە سەر شانی خۆی. کەسێکی بێکار و تەوەزەل کە ناتوانێ بە شێوەیەکی رەوا خۆی بژیێنی. کەسێکی کارو کردار خراپ کە چاکەی لێناوەشێتەوە و لێی چاوەڕوان ناکرێ. وشەی پەتیارە لە ئاینی زەردەشتیەوە هاتووە و بەشێکە لە میتۆلۆجیای ئاینی زەردەشتی. بە گوێرەی دەقەکانی ئاینی زەردەشتی، پەتیارە بریتیە لە بەدی و خراپیەك کە ئەهریمەن لە تاریکیی بێبڕانەوە بەدیهێناوە.

نەیار/ واتا ناحەز. وشەکە پێچەوانەی یارە. وەك دیارە وشەی نەیار رەگی بۆ وشەیەکی کۆنتر دەگەڕێتەوە. کە لە سەردەمی ساسانیاندا بە واتای نەیار یان بێگانە بەکار دەهات. ساسانییەکان بە بێگانانیان دەگوت ئەناریاکۆی Anariakoi. هەندێ مێژوونووس وای بۆ دەچن کە ئەم وشەیەش کۆنتربێت و مەبەست جیاکردنەوەی هۆزە هیندۆئەوروپییەکان بێت لەگەڵ خەڵکی بومی و بنەڕەتدا. واتا بە خەڵکی ناوچەکە وتراوە نائاریان یان ئەناریا. ئەم وشە کۆنە بە شێوەی (**نەیار**) لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە.

نوشتە/ پارچە کاغەزێکی پێچراوەیە کە هەندێ نزاو پاڕانەوەی تێدادا نووسراوە. ئەو کەسانەی نوشتەکەیان بۆ نووسراوە. لە شوێنێکی جلوبەرگیان هەڵیدەواسن تا یارمەتیان بدات لە چاکبوونەوە یان بە مراز گەیشتن. نوشتە لە نوشتانەوەوە هاتووە. چونکە کاغەزەکە هەمیشە دەنوشتێندرێتەوە، واتا دەپێچرێتەوە. سەیر ئەوەیە کە وشەی(نووسین)یش هەر لە نوشتاندنەوە هاتووە. جاران نووسراوی گرنگ کە لە پاشاو کاربەدەستانەوە بۆ یەکتر دەنێردران، هەمیشە دەنوشتێندرانەوە. بەمەش کاری نووسین و کاری نوشتاندنەوەی نووسین، وەك یەك کار سەیری کراوە. نووسین سەرەتا نوشتن و نوشتە و نووستە بووە تا بۆتە نووستین و نووسین.

درهەم/ وشەی درهەم، بە جۆرێك لە دراو دەگوترێت کە لـە عێـراق و یۆنـان و چـەند وڵاتێکی تری رۆژهەڵات، بەکار دێت، درهەم پارەیەکی کـۆنی وڵاتـی ئێمەیـە. ناوەکـەی وشەیەکی لێکدراوە. بریتیە لە دوو وشەی **دەر** + **هەم** کە واتای (لەناو یەك) دەگەیـەنێ. جاران پارەی میتاڵ بۆ پتەوبوون لە دەرهەمکردن و تێکەڵاوکردن، یان خستنە ناو یـەکی دوو میتاڵ، دروست دەکرا. بەم جۆرە بـەو پارەیـە دەگـوترا دەرهـەم. وشـەی دەرهـەم بـە تێپەڕبوونی کات لەسـەر زار گـۆڕاوە و بۆتـە **درهـەم** — **درام** — **دراو**. گرێکـەکان، چ بـۆ بازرگانی، یاخود وەکو کرێگرتەی شەڕکەر، یاخود بە پـەلامارهێنان هاتوونەتـە وڵاتمـان. لەو تێکەڵاویەدا، گەلێك شت ئاڵوگۆڕکراوە، لە وانـە وشـەی درهـەم کـە بـەگرێکی بۆتـە (**دراخما**).

هەینی/ وشەی هەینی، ناوی دوا رۆژی حەوتەیە. وشەکە لە بنەڕەتـدا لـە شـێوەزاری فەهلەوی یان فەیلی، سەردەمی ساسانیاندا بەکار هاتووە. وشەکە لە سەردەمی خۆیدا بە شێوەی (ئادینە) گۆکراوە. دواتر بەم جۆرە لەسەر زار گۆڕانی بەسەر داهاتووە: **ئادینە** — **هادینە** — **هاینە** — **هەینی**. . فارسەکان لەم دوایە دووبارە هەوڵیانداوە کە وشەی ئادینە بخەنـە نـاو زمـانی نووسـینەکانیان، هـەروەك پێـشتر لـە بێئاگـایی و نـەبوونی دەزگـای ئـەکادیمی کوردیـدا، زۆر وشـەی تریـشیان بـۆ خۆیـان بـردووە، بـە تایبـەت لـە بـواری سەربازیدا. زۆر لەو وشە کۆنانە، بە کەمێ گۆڕانـەوە، تـا ئێـستاش لـە زمـانی کوردیـدا بەکار دەبرێن.

دەسـتوور/ بـە یاسـای بنـچینەیی دەوڵـەت دەگـوترێ. دەسـتوور سەرچـاوەی گـشت یاساکانە. وشەی دەستوور وشەیەکی ئاینی بووە. ئێمە وەکو زۆر وشـەی تـری ئـاینی لـە ئاینی زەردەشتیەوە بۆمان بە جێماوە. جـاران، کـە هێـشتا ئـاینی زەردەشـتی پێڕەوانـی زۆری هەبوو، ئـەوا لـە هـەر گونـدێك، رێبـەرێکی ئـاینی هـەبوو، تـا سەرپەرشـتی ئـەو رێورەسمە ئاینیانە بکات، کە لە ئاینـدا هـەبوون، هـەروەك مـەلای ئێـستا. بـەو رێبـەرە ئاینییە دەگوترا دەستوور. خەڵکی گونـد، دەبـوو بـۆ هـەر پـرس و پێـشهاتێك پـرس بـە دەستوور بکەن و بە گوێرەی بڕیار و رێنماییەکانی ئەو بجوڵێنـەوە. ئەگـەر کەسـێك ملـی نەدابا بەرکارێك ئەوا بە بیریان دەهێنایەوە کە ئەمە بڕیاری دەستوورە و کەس بۆی نییـە لێی دەربچێ. نەریتی دەستوور لە لادێ زەردەشـتیەکان تـا درەنگـانێکیش دوای ئیـسلام هەر مابوو. تەیموری لەنگ لە یادەوەریەکانی خۆیدا نووسیویەتی کە لە شـاری دارابگـەر

زۆر نەخۆش بووم، پیرەمێردێکی بە ساڵدا چویان هێنا لام بۆ دەرمانکردم و گوتیان ئەمە(دەستوور)ی مەجوسانە. ئێستا لە لادێکانی کوردستان، دەستوور واتا شتێك کە نابێ لێی لابدەی و نەیکەی.

دیان/ مەسیحیانی کوردستان، بە زۆر ناو دەناسرێنەوە. هەندێ لەو ناوانە لە خودی ئاینی مەسیحی کۆنترن وەك تەرسا یان گاور کە لە گەبری زەردەشتییەوە هاتووە. لە ناوچەکانی هەولێر، بە مەسیحیەکان دەڵێن دیان وەك دەزانین لە سەردەمی دەسەڵاتی پارتەکاندا، لە سەدەی دووەمی زاینی، میرنشینێکی نیوە سەربەخۆ لە هەولێر (ئەربیل) دەسەڵاتی هەبووە بە ناوی حەدیاب یان ئەدیاب و ئەدیابنە.

لەسەدەی دووەم و سێیەمی زاینیدا، ئاینی مەسیحی لە هەولێر، بە فراوانی پەرەی سەند. دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام و پاشەکشەی مەسیحی، کەمایەتیی مەسیحی ناوچەکە، وەك خەڵکی بنەڕەتی و خاوەنی میرنشینی **ئەدیابنە**، هەر بەو ناوەوە ناسران. ناوی ئەدیابنە بە تێپەڕبوونی کات لە سەرزار گۆڕانی بەسەر داهات بە شێوەی **ئەدیابنە** — **دیابنە** — **دیانە** — تا دواتر، وشەی **دیان**، بوو بە پێناسەی ئاینی نەتەوەیی، مەسیحیە ئارامیزمانەکانی ناو شاری هەولێر و دەوروبەری.

کەی/ وشەی کەی وەك نازناوی پاشایەتی، بۆ پاشاکانی ماد بەکار هاتووە. ئەمڕۆ کەی بە واتای پاشا، لە زمانی کوردیدا بەکار نایەت، بەڵام وشەکە بە لێکدراوی لەگەڵ وشەی تر، هێشتا لە زمانی کوردی بەکار دێت. کەی، لە بنەڕەتدا لە فرمانی (کردن)ەوە هاتووە، ئەوانەی کە کاریان دەکرد بۆ خەڵکەکەیان، ئەوا لەگەڵ بە ئەنجامدانی کار، دەسەڵاتیشیان پتر دەبوو بەسەر خەڵك، یان ڕێبەری خەڵکیان دەکرد. بەم جۆرە (کەی) لە (کردی)یەوە گۆڕاوە. هەمان فرمان لە هەندێ لە زمانە هیندۆئەوروپییەکانی تریش، وشەی پاشای لێدروست کراوە. لە زمانە سکەندیناڤیەکانی وەك سویدی فرمانی کان (kan) کە چاوگەکەی (کوننە kunna)یە بۆتە **کوننونگ** و دواتر **کونگ** کە واتای پاشایە، هەمان وشە لە ئینگلیزی بۆ **کینگ** گۆڕاوە.

کەی سەرا/ سەرا، ئەو کۆشك و باڵاخانەیە کە پاشا، یان (کەی) تێدایدا کاروباری وڵات رادەپەڕێنێ. لە کۆندا، لە جیاتی پاشا (کەی) بەکارهاتووە. لە جیاتی (کۆشك)یش (سەرا). بۆیەشە کۆشکی پاشا بۆتە کەیسەرا. کەیسەرا بە ئاسانی بۆتە وشەیەکی لێکدراو، تا وایلێهاتووە کە وشە لێکدراوەکە هەر بە واتای پاشا بەکار بێت، وەك لە

ناوی کیسراکانی ساسانیدا دەبینریێ. وشەکە لە ڕێگای ئاڵوگۆڕی کولتوورییەوە کەوتۆتە ناو زمانی گریکی. دواتریش زۆر لە زمانەکانی تر، وشەی کیسرایان بۆ پاشاکانیان بەکار هێناوە. بێگومان بەکەمیێ گۆڕان لە گۆکردن تا لەگەڵ هەر زمانێك بگونجێت. بەم شێوەیە کەیسەرا بۆتە: **کەیسەر، تسار، شەیسەریێ** و **قەیسەر**.

*‌**کابان/ کابان**، لە زمانی کوردیدا، ناوێکی ژنانەیە. ناوەکە وەکو سیفەتێك بۆ ژنان پتر ناسراوە. بە ژنێك دەگوتریێ کابان کە: بەڕێزە، خانومانە، ماڵداریکەرە، لێزان و شارەزایە، میواندۆستە. هەروەها کابان بە ژنێکیش دەگوتریێ کە لەماڵ بڕیاردەر و خاوەن دەسەڵات بێت.

وشەکە پەیوەندی بە بنەچەو خێزانەوە نییە. گرنگ نییە ژنێکی کابان، لە خێزانێکی دەوڵەمەند و شازادە بێت. وشەی کابان، بۆ سەردەمێکی مێژوویی کۆن و بەسەرچوو دەگەڕێتەوە. وشەکە لێکدراوە، بەشی یەکەمی وشەکە **(کا)** واتای **(کەی)** دەگەیەنیێ کە پاشایە. بڕگەی دووەمیش **(بان)** لە بنەڕەتدا **(بانو)** بووە کە واتای خانم یان ژنێکی ڕێزدارە. بەم جۆرە کابان لە سەرەتاوە **کەیبانو** بووە کە پاشا ژن یان شاژن دەگەیەنیێ. کەیبانو، بە نەمانی پاشایەتی، لە زمانی کوردیدا، واتا بنەڕتیەکەی لە دەست داوە، گۆکردنی وشەکەش لەسەر زار کەمیێ گۆڕانی بەسەرداهاتووە. بەڵام تا ئێستاش وەکو سیفەتێکی بەرزو باش بۆ ژنان بەکار دێت.

هەمان وشەی کەیبانو لە زمانە سکەندیناڤیەکان بە شێوەی کڤینە گۆ دەکرێت کە واتای(ژن)ە. (کوین)ی ئینگلیزیش کە بۆ شاژن بەکار دێت، لە کڤینەی سکەندیناڤیەوە وەرگیراوە و لە بنەڕەتدا ڕەگی گۆڕاوی وشەی کەیبانو یان کابانە.

تاڵان/ تاڵان، دەستبەرسەرداگرتن و زەوتکردن و بردنی شتێکە، لە لایەن کەسێك، یان کەسانێکەوە، بێئەوەی خاوەنی شتەکە بن. زۆر جار تاڵان، هاوشانە لەگەڵ هەڵکوتانە سەری چەکدارانە، کاری چەتەیی یان پەلاماری سەربازی. وشەی تاڵان لە بنەڕەتدا واتایەکی تری هەبووە. وشەکە بۆ سەردەمی دەسەڵاتی دارای یەکەمی هەخامەنشی (٥٥٢ – ٤٨٦ پ. ز) دەگەڕێتەوە. دارای یەکەم پێداچوونەوەی بە سیستەمی باج وەرگرتن کرد. بۆ وەرگرتنی باج لە وەرزێران، بڕیاردرا، باجەکە لە بەروبومی بەرهەم هێندراویان وەربگیرێت. بۆ ئەو مەبەستە پێوانەیەك داندرا بە ناوی (تاڵان) بۆ کێشانی بڕی بەرهەمی قرسێندراوی هەر وەرزێرێك کە وەك باج دەبوو بیدات. تاڵان کێشەکەی

نەختێ لە (٢٦) کیلۆگرامی ئێستا پتر بوو. دەستەی باجبەر، بە پارێزگاری کۆمەڵێك سەربازو گالیسکە، بەسەر دێکاندا دەسوورانەوە بۆ بە (تالان) پێوانی ئەو برە باجەی هەر وەرزێرێك، دەبوو بیدات. دیارە خەڵکی لادێکان خۆشیان لەم کارە نەهاتووە. بە شێوەی جۆراو جۆر یەکتریان لە هاتنی (تالان) ئاگادار کردۆتەوە، تا وەرزێرانی تر، ئەوەندەی دەکرێ، بەروبوم و داهاتیان تەقەت بکەن و وابکەن کە بەرچاو نەبێت. بەڵام (تالان) زۆر دڵڕەقانە و بێبەزەییانە، کەوتۆتە و ێزەیان. ئەمەش بۆتە بە نەمری و زیندویی مانەوەی وشەی (تالان) بۆ هەتا هەتایە لە زمانی کوردیدا.

زێ/ یان زاب ناوی کۆن و مێژوویی هەردوو رووبارە بەناوبانگەکەی باکوور و باشووری هەولێرە، زاب لە دوو وشەی لێکدراوی فەهلەوی پێکهاتووە: **(زە)** کە زۆر دەگەیەنێ لەگەڵ **(ئاب)** کە ئاوە. بەسەر یەکەوە دەبێتە ئاوی زۆر. زواب یان ئابزو، ناوی ئەفسوناویترین شوێن بووە لە ئاین و میتۆلۆجیای سۆمەریدا. (ئاب) لە زمانی سۆمەریدا بە واتای (ئاوێکی زۆر) یان (دەریالوش) لێکدراوەتەوە، وشەی (زو)ش گوایە (زرنگ و زیرەك)ی دەگەیاند. ئابزوی سۆمەری ئەو شوێنە ئەفسوناویەیە کە سۆمەرییەکانی لێوە هاتوون، هاوکات سەرچاوەی بنەڕەتی هەموو شتێکیشە. گومانی ئەوە هەیە (ئابزوی) سۆمەری هەمان (زێ ئاب) یان زێی مەبەستی ئێمە بێت، زێ لەژێر ناوی (سوف زابا) لە میتۆلۆجیای سابیئە مەندائیەکانیشدا، رۆڵێکی پیرۆزو تایبەتی پێدراوە، چونکە ئەو روبارە بواری پەرینەوەی بۆرەخساندون تابێنە وڵاتی میدیا.

گۆگەمێلا/ ناوی شوێنێکە کە شەڕگەی پێکدادانی گەورەترین دوو لەشکری زلهێزی دنیای کۆن بووە. ئەسکەندەری مەکەدۆنی، لە گۆگەمێلا، رووبەڕووی لەشکری دارای سێیەم بووەو سەرکەوت، ئەم شەڕە لە ساڵی (٣٣١ پ. ز) رووی دا. ئەسکەندەر بەو سەرکەوتنە، دەرگای هەموو رۆژهەڵاتی بۆ خرایە سەر گازەڕای پشت. شەڕەکە بە شەڕی (ئەربێلا) ناسراوە، چونکە هەولێر گەورەترین و گرنگترین شاری ستراتیژی بووە لە نزیك مەیدانی پێکدادانەکە. بنکە و بنەی داراش هەر لە هەولێر داکوترابوو. زۆر جار بیرم لە ناوی (گۆگەمێلا) دەکردەوە. تا ئێستا ئەرکیۆلۆجەکان مەیدانی ئەو شەڕە گەورە و یەکلایکەرەوە یان نەدۆزیوەتەوە. ناوی هەموو دێهات و شوێنەکانی دەوروبەری هەولێرم لەگەڵ گۆگەمێلا بەراوردکرد، نەگەیشتمە بەرەنجامێك. ماوەیەك بیرم بۆ گوندی شەبەك نشینی (گۆبجەمیل) چوو کە ئێستا بۆتە گەڕەکێکی بەری رۆژهەڵاتی شاری موسل. بۆ

نا، خۆ موسل ئەوکاتە وێرانە بووەو هەر هەولێر نزیکترین شاری گەورە بووە. لەم رۆژانەدا بە بەندی حەیرانێك یان لاواندنەوەیەکدا چومەوە کە ٢٨ساڵ پێش ئێستا لە دەمی دایکمم گوێ لێبوو. لەو بەندەدا نیوە دێرێك رایچەنیم (**لە پردی خازرێ، ئاوی گۆملێ**) بەڵێ ئاوی یان جۆی گۆمل لە نێوان (بەردەڕەش)و شاخی مەقلوب، لەسەر رێگای هەولێر — موسل هەڵکەوتووە، سەیرە، کە ناوەکە گۆڕانێکی ئەو تۆی بەسەردا نەهاتووە. تۆپۆگرافیای مەیدانی شەڕەکە و بوونی جۆگە ئاوێك لە نێوان هەردو لەشکر، هەمان تۆپۆگرافیای جۆی گۆملە. ناوی شەڕگاکەش لە جۆ گۆملەوە بە(گۆ گۆمل) و (گۆ گەمێل) تۆمار کراوە. پاشگری (ا) ی گرێکیش چۆتە سەر هەردوو ناوی (ئەربێلە) و (گۆ گەمێل) و هەردوو ناوەکە بوونەتە (ئەربێلا) و (گۆگەمێلا). ئێستا تەنیا ئەوە ماوە کە چەند پسپۆڕێکی ئەرکیۆلۆجی بچن و شوێنەواری ئەو شەرگە مێژووییە بدۆزنەوە. بێگومان پڕیەتی لە پەیکەرە ئێسك و شمشێری شکاو و کەلوپەلی ئەوکات.

کەپۆ/ لە هەندێ شوێنی کوردستان بۆ لوت بەکار دێت. وشەی کەپو یان کەپۆ لە دوو وشەی لێکدراو پێك هاتووە. (**کە**) کە لە **کێوەوە** وەرگیراوەو بەرە بەرە گۆڕاوە بۆ **کۆ** و **کە**. هەروەها وشەی **پو** یان **پۆ** کە واتای بەرزی و لوتکە دەگەیەنێ هەروەك لە (**تان و پۆ**)دا بەهەمان واتا بەکار دێت. هەردوو وشەکە بەیەکەوە کە + پۆ واتا لوتکەی کێو. وشەی **لوتیش** هەر لە لوتکە یان تەپۆلکەوە هاتووە.

کالە/ جۆرە پێڵاوێکی سوکی لە خوری دروستکراوە. هاوینان بە تایبەت خەڵکی لادێکان، لە پێیان دەکرد. دیارە وشەی کلاشیش هەر لە کالەوە هاتووە. لە دوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام، حاجیانی کوردستان هەمیشە لە رێگای ئورشەلیمی قودسەوە سەردانی حیجازیان دەکرد. ئەم نەریتە تا هەڵوەشانەوەی دەوڵەتی عوسمانیش هەر مابوو ماوەیەکی کورتی سەدەی دەیەم و یازدەمی لێدەربچێ، بە هۆی شەڕی خاچپەرستانەوە. دیارە شاری ئورشەلیم مەکۆی سەردان و مانەوەی حاجیانی ئەوروپییش بووە. لە رێگای ئەم تێکەڵاویەوە، هونەری کالە دروستکردن و لە پێکردن پەڕیوەتەوە ئەوروپا. حاجیانی ئەوروپی کە بەسواری یان پیادە بۆ ئورشەلیم دەهاتن، پێڵاوەکەیان لە خوری پەستراو، یان لباد دروست دەکرد و پێیان دەگوت **کالیك** یان بە لاتینی پێی دەگوترا **کالیگە**، Caliga.

خاپەرۆك/ بریتیە لە پاشماوەی یان بەرماوەی خراپ و بێکەڵکی شتێك. کاتێ کە گەنم یان ئارد لە بێژینگ دەدرێ، سەر بێژینگەکە یان کەپەکەکە، کە درشتەو ناچێتەخوارەوە، خاپەرۆکی پێ دەڵێن. کاتێ کە فرۆشیارێك میوە، یان شتی تر دەفرۆشێ و تەنیا کەمێکی پەسەند نەکراوی دەمێنێتەوە ئەوا خاپەرۆکی ماوەو نرخی دادەبەزێنێ.

وشەی خاپەرۆك بیرمان بۆ سەردەمێکی زۆر کۆن دەبووتەوە. سەردەمی ئیمپراتۆرە زلهێزەکانی ئاشووری، میتانی، میتی، بابلی و فیرعەونی. لەو سەردەمەدا لەشکرکێشی بە ئەسپ و گالیسکەو پیادە ئەنجام دەدرا. لەشکر بۆ هەر کوێیەك چووبا، پێویستی بە دابینکردنی خۆراك و ئالیك و دەستی کار هەبوو. بۆیە پێشقەرەوڵ بە هەر دێیەك یان ئاواییەك گەیشتبا ئەوا رایدەماڵی. خەڵك لە ترسان ماڵ و کاریان بەجێ دەهێشت و خۆیان دەشاردەوە. گرنگ نەبوو ئەو لەشکرە هاو زمان و خۆماڵیە، یان بێگانەیە، چونکە ئەمە، تەنیا شێوازو ئامرازێکی دابینکردنی پێویستی لەشکرکێشی بوو، بۆ هەموو لایەك. کۆمەڵە خەڵکێك پشتیان لە ژیانی نیشتەجێی و کشتوکاڵ کردو رویان لە بیابان نابوو، تا هەمیشە لە ژێر چەپۆکی لەشکرکێشی نەپلیشێنەوە. لە بەڵگەنامە ئاشووری و فیرعەونییەکاندا بە چاوێکی سوك سەیری ئەم خەڵکە کراوە و پێیان گوتراوە هاپیرۆ یان **خاپیرۆ**. هەندێ مێژوونووس وای بۆ دەچن کە مەبەست لە هاپیرۆ هەمان عیبریەکان یان ئیبراهیمیەکان و جولەکەکانی ئەمڕۆبن، بەهەر جۆرێك بێت خاپیرۆ بە خەڵکە بێکەڵکەکە گوتراوە، هەروەکو چۆن خاپەرۆکیش بە بەشە خراپ و بێکەڵکەکەی شت دەگوترێ.

چەرمەسەری/ هاوواتای کۆڵەمەرگیە. واتا ژیانێکی زۆر سەخت و تاڵ و ناخۆش. چەرمەسەری لە دوو وشەی لێکدراوی چەرم و سەر پێکهاتووە. گەلۆ دەبێ چەرمی سەر چ پەیوەندیەکی بە ژیانێکی تاڵ و ناخۆش و بە ئازارەوە هەبێت، بۆ وەڵامی ئەوە دەبێ لاپەڕەکانی مێژوو هەڵبدەینەوە، تا بزانین چەرمی سەری مرۆڤی ولاتی ئێمە چی پێکراوە تا ناخی مرۆڤ ئاوا بهەژێنێ و وشەکە بە نەمری و زیندویی بهێڵێتەوە. پاشاکانی ئیمپراتۆریای ئاشووری، لە زۆربەی ئەو بەڵگەنامانەی کە لێیان بە جێماوە شانازیان بە دڕندەیی و رەشەکوژی و بێبەزەیی خۆیانەوە کردووە. یەکێ لەو کارانەی کە لە تابلۆکانیان تۆماریان کردووە، بریتی بووە لە کەوڵکردنی چەرمی سەری دیلەکانیان بە زیندویی و لێگەڕانیان تا بەدەم ئازاری زۆرەوە گیانیان دەردەچوو. ئەمجۆرە ئازاردانە

ناخی مرۆڤی ئەو کاتی هەژاندووە، بۆیە وشەکە بە هەمان واتای خۆی لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە.

خەلات/ وشەی خەلات لە زمانی کوردیدا لە جیاتی پاداشتوەرگرتن بەکار دێت، لە بری کارێکی ناوازە یان رۆڵێکی گرنگ، یاخود سەرکەوتن و بردنەوە لە خول و کێبەرکێ و رکەبەرێیەکدا. وشەکە لە بنەڕەتدا لە زمانی عەرەبی وەگیراوە و پەیوەندیشی بە نەریتێکی سەدەکانی ناوەڕاستەوە هەیە. لە سەردەمی دەسەلاتی عەباسیەکاندا، دواتریش شاکانی ئێران و میرە کوردەکان، خەلاتکرادنی سەردارو سەرلەشکر و سەرۆکخێڵ و دەسەلاتدارانی ناوچەیی باو بوو، وەکو پاداشی ئەو کارو خزمەتانەی کە کردویانە. خەلات بریتی بوو لە بەخشینی دراو و زێر و ئەسپ. هەروەها دەرکردنی فرمانی دەسەلات پێدان و بەڕێوەبردنی ناوچەیەك. لەتەك ئەمانەدا، هەندێ کەس، وەکو رێزلێنانێکی پتر، خەلاتێکی سومبولی تایبەتیان لە خودی پاشاوە پێدەدرا کە بەم جۆرە بوو. پاشا کەواکەی بەری (کە ئەو رۆژە بە تایبەت بۆ بەخشین دەیپۆشێ) دادەکەنێ و لە رێورەسمێکی تایبەتیدا دەیخستە سەر شانی خەلات وەرگرەکە بەم کارە دەگوترا (خەلعەت) کە وەك دیارە وشەکە عەرەبیەو واتای (داکەندن)ی جلوبەرگ یان رووتبوونەوە دەگەیەنێ، لەبەر نەبوون و دەرنەبڕینی پیتی (ع) لە زمانی کوردیدا، بەم کارە دەگوترا (خەلات). بەم جۆرە وشەی خەلات بەرە بەرە لە جیاتی پاداش بەکار هات و برەوی پەیداکرد.

دایە/ هەردوو وشەی دایك و باوك، لە زۆربەی هەرە زۆری زمانە هیندۆئەورووپییەکان، رەگی هاوبەشیان هەیەو لەیەکتری دەچن، دایك، لە گەلێ لە زمانە نا هیندۆئەورووپییەکانیش شێوەی گۆکردنی، لە شێوەی گۆکردنی زمانە هیندۆئەورووپییەکان دەچێ. لێکۆڵەوانی زمان لایان وایە وشەی دایك بەو زمانانە، لە گڕوگاڵی منداڵی ساوا وەرگیراوە (ماماماما. . .) بۆیەشە بە دایك دەگوترێ، ماما، مامە، مۆمی، مۆم، یومە، ئومە و هیتر. . زۆر جار لە خۆم دەپرسی، بۆ ئێمەی کورد لەو رێسایە بە دەرین. باشە دایە لە چیەوە هاتووە؟ تۆ بڵێی بە زمانی میللەتێکی بنەڕەتی زاگرۆس وای پێگوترابێ و ئێمەش لەوانمان وەرگرتبێ؟. دوای تێپەڕ بوونی سالان، لە لایەکی هەرگیز چاوەڕواننەکراودا وەلامەکەم دەست کەوت. لە زمانی سویدی، کە هەروەکو کوردی سەربەخێزانی زمانە هیندۆئەورووپییەکانە، بە کرداری شیر پێدانی بە

چکە یان ساوا لە لایەن دایکەوە دەگوترێ (ئامما Amma). بەڵام ئەگەر گیانەوەرێك شیربە بەچکەکەی بدات، سویدیەکان پێی دەڵێن (دیە Dia). واتە وشەی (دیە) واتای شیر پێدان دەگەیەنێ. (دایە) ی کوردیش، وەکو چەندان وشەی تری، رەگھاوبەش لەگەڵ زمانە هاوخێزانەکانمان، لە هەمان فرمانی شیرپێدانی دایکەوە وەرگیراوە. سەیر دەکەین ئەگەر کەسێك شیر بە منداڵێکی ناتەنی (منداڵی خۆی نەبێ) بدات، ئەوا بە کوردی دیسان پێی دەگوترێ (دایان). دایانیش هەروەکو دایە لە فرمانی دیە واتا شیرپێدانەوە هاتووە. بەڵام ئێمە وشەی (مامان) مان هەیە. کە لەگەڵ وشە گشتگرە جیهانییەکەدا، هاو شێوەیە. وشەی (دایە) چ لە زمانی کوردی و، چ لە زمانی سویدیدا، فرمانی تری لێدروست کراوە. بە زمانی سویدی جگە لە فرمانی (دیە) وشەی (ge، یێ) هەیە کە واتای (بیدەیێ یان دان) دەگەیەنێ. (دیە) خۆی کاری شیردانە. بە هەمان شێوە. (دایە)ی کوردیش لە (دان) و شیرپێدانەوە هاتووە. واتا زمانی (دان) لەگەڵ (دایە) هاو رەگن. بۆ ئەوەی ئەمە باشتر بێتە بەرچاو، تێبینی قوتدانی پیتی (د) بکە لە بن زاراوەی ناوچەی بابان. بەم شێوەیە وشەی (دان) دەبێ بە (یان) یان وشەی (دای) دەبێ بە (یای) کە لە (یێ)ی سویدی نزیکتر بۆتەوە.

شیر پێدان لە زۆربەی زمانە هیندۆئەوروپییەکان هاوڕەگن. لە زمانی کەونارای سانسکرێتیدا بە شیردان دەگوترێ (دایایتێ Dhayate). لە زمانی کۆنی جێرمانی (دیان)ە کە لە رەگی فرمانی (دان)ەوە هاتووە بە واتای شیر(دان). بە زمانی ئیتاڵی (دێییێرن). بە رووسی (دویت) و سلۆڤێنی (دۆیتی) بۆ شیردان بەکار دێت.

دۆت/ لە هەندێ ناوچەی کوردستاندا بە واتای کچ بەکار دێت. دۆت لە هەندێ قسەی نەستەقی کوردی و پەندی پێشیناندا، وەك هاوواتای کچ بەکار هاتووە. دۆت لە زۆربەی زمانە هیندۆئەوروپییەکاندا دەربڕینێکی نزیك لە کوردیەکە هەیە. بۆ نموونە دوختەر بە فارسیی دۆوتەر بە ئینگلیزی و پوگاتێر بە گریکی. بە زمانی سانسکرێتی پێی دەگوترێ (دوهیتار). رەگی وشەکە لە (دۆوگ Dhugh)ە وە هاتووە بەواتای (دۆشین).

هەولێر/ هەولێر، ناوی هەرە باوی ئەمڕۆی، شاری مێژوویی ئەربیلە بە زمانی دانیشتوانی شارەکە و دوروبەری. ئەوەی جێگای سەرنجە، هەولێر، لە هیچ سەرچاوەیەکی مێژوویی کۆن، یان سەدەکانی ناوەڕاست و درەنگتریش نەبینراوە. هەموو ئەو

گەڕیدانەش کە بە هەولێردا ڕەت بوون، یان ناویان بردوە، هێمایەکیان بۆ وشەی هەولێر نەکردووە. کەچی بە پێچەوانەوە، ئەربیل وەکو ناوی شارەکە، لە سەرچاوەکانی پێش مێژوو و سەدەکانی ناوەڕاست دەبیندرێ. گەڕیدە و نووسەرانیش شارەکەیان بە (ئەربیل) ناسیوە. لە سەرچاوە مێژووییەکاندا ناوی ئەربیل بە چەند شێوەیەکی لێك نزیك هاتووە، وەك. **ئەربێللا، ئۆربێللا، ئەربل، ئێربیل** و **ئەربیل**. وشەی لێکدراوی (ئەربائیلۆ) درۆیەکی زەق و ساختەکاری سەرچاوە مێژووییە عەرەبیەکانی عێراقە، بۆ بەعەرەبی کردنی ناوی شارەکە و ناوچەکە، دەنا لە هیچ تابلۆیەك، یان دەقێکی مێژوویی کۆندا، چاومان بە (ئەربەعەئیلو) یان (ئەربائیلو) نەکەوتووە. ئێمە لێرەدا دەمانەوێ بزانین کە ئایا هەردوو وشەی ئەربیل و هەولێر واتایان چیە؟ و بە چ زمانێکن و سەرەتا چۆن گۆکراون؟. با لە سەرتاوە لە ئەربیلەوە دەست پێبکەین کە بەلای منەوە ناوە بنەڕەتیەکەی شارە. وشەی ئەربیل، وشەیەکی لێکدراوە و لە دوو بەش پێکهاتووە. هەردوو وشەکە بە زمانی کەونارای سۆمەرین.

پارچەی یەکەمی، یان وشەی یەکەمی ناوی شار بریتی بووە لە (ئور). وشەی ئور، لە زمانی سۆمەریدا واتای شار دەگەیەنێ. هەروەك لە ناوی شاری مێژوویی سۆمەرییەکاندا (ئور) یان لە ناوی شاری ئورۆك و (ئور شەلیم، شاری ئاشتی) دیارە. پارچەی دووەم، یان وشەی دووەم بریتیە لە (ئیل یان ییل) کە بە زمانی سۆمەری (خودا) دەگەیەنێ. ناوی خوودا یان ئیل بە سۆمەری لە ناوی خودای مەزنی سۆمەری (ئێنلیل)ەوە دیارە. ئێن واتای مەزن، پاشاو گەورە دەگەیەنێ. (لیل)یش بەخودا گوتراوە کە دواتر لە زمانی سامیەکان گۆکردنی گۆڕاوە، بۆ ئیل، ئیلا، ئیلات و ئەللا. ئیل لە زمانی ئارامیش بە فراوانی جێگای خۆی وەکو ناوی خودا کردۆتەوە هەروەك لە ناوە ئارامیەکانی ئیسرائیل، جوبرائیل، میکائیل و هیتر. ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە لە بنەڕەتدا بە شاری هەولێر گوتراوە (ئورئیل یان ئورییل) کە (شاری خودا) دەگەیەنێ. بەم جۆرە گۆ کردنی (ئورئیل) بەرە بەرە بۆتە: **ئورییل، ئۆرییل، ئۆرییللا، ئەربل** و **ئەربیل**. ئێستا نۆرەی ئەوەیە بزانین هەولێر چی بووە؟ لە بەر ئەوەی لە سەرچاوە مێژووییەکاندا، نە توشی ناوی هەولێر بووین، نە ناوێکی لە هەولێر چوش، بۆیە بەلای منەوە دەبێ هەولێریش هەر لە ئەربیلەوە هاتبێ و لە سەر زمان بەم شێوەیە گۆڕابێ. دەرخستنی

گۆڕانەکان، دەریدەخەن کە ئەمەش کارێکی ئەستەم نییە و دەبێ. گۆڕانەکان دەکرێ بەم جۆرە بسەلمێندرێ !

ئەربیل — هەربیل — هەوریل — هەولیر و **هەولێر**. جێگۆرکێی پیتەکانی (ل. و، ر) تا ئێستاش لە ناوچەی هەولێر، بەتایبەت لە دێهاتەکانی دەرەوەی شار، باوە. دەتوانین چەندان نموونە لە قسەی خەڵك بکەین بە بەڵگەی ئاساییبوونی جێگۆرکێی ئەو سێ پیتە وەك. (شەروال، شەلوار)، (مێروله، مێلوره)، (دەروێش- دەورێش)، (هەوراز- هەرواز)، (دەوەرێ - دەرەوێ)، (دەدورێ - دەدروێ)، (قەروێله، قەلوێره)، (ئاریەل، ئالیەر) و زۆر نموونەی تری لەو چەشنەش. بە بەراورد لەگەڵ ئەو نموونانە (جێگۆڕکێی، سێ پیتەکانی. ل، و، ر) لە ناوی هەولێر، ئاسایی دێتە بەرچاو. لام وایە سەرەتا خەڵکی لادێکانی هەولێر، بەلایەنەوە زەحمەت بووە بڵێن ئەربیل و یەکەم جار لە سەر زاری ئەواندا ئەربیل بۆتە هەولێر. دەنا دانیشتوانی ناو شارەکە، تا درەنگانێکیش هەر بە شاریان دەگوت (ئەربیل). بە زۆربوونی کۆچی لادێیان، بۆ ناو شار، بەرە بەرە بەکارهێنانی هەولێریش بۆ ناوی شارەکە، بۆڕی بە ئەربیلداو پتر لە ناو شار بەکارهات. ئێستا خەریکە لای نەتەوە پەرستانی توندڕەو، هەولێر دەبێتە ناوە کوردیەکە، لە بەرامبەر ناوی کۆن و مێژوویی، ئەربیل، کە بەرە بەرە بە زمانی خەڵك نائاشنا دەبێت و وەکو ناوێکی بێگانە تێی دەرەواندرێت. من هیچ گلەییەکم نییە ناوی لەسەر زار خۆشی هەولێر لای خەڵکی شارەکە بەکار بێت، بەلام زۆر گرنگە (ئەربیل) وەکو ناوێکی نێونەتەوەیی، خاوەن قوڵایی مێژووی هەزاران ساڵ، دژایەتی نەکرێ و بپارێزرێ.

نامووس/ نامووس لە زمانی کوردیدا، بە واتای رەوشت و شەرەف بەکار دێت، ئەم وشەیە و پەیوەندی بە رەوشت، مێژوویەکی کۆن و سەیری هەیە. نامووس لە بنەڕەتدا، وشەیەکی زمانی گرێکییە. لە زمانی گرێکی (نەومۆس) بە واتای یاساو دابوونەریتی گشتی، بەکار هاتووە، فەیلەسوفی ناسراو (فارابی) (٨٧٠ — ٩٥٠) زایینی وشەی نامووسی، لە جیاتی خورەوشتی باوی ناو کۆمەڵ بەکار هێناوە، وەك: چۆنییەتی گردبوونەوە لەسەر سفرەی نانخواردن، راوکردن، چوونەشەڕ، جەژنگرتن، گۆڕانی و هەڵپەڕکێ و. . . هتد. فارابی لای وابووە کە نامووس، دەستوورە بۆ نەریتەکانی ناو کۆمەڵگا، هەروەك لە نامیلکە ناسراوەکەیدا (فەلسەفەی ئەفلاتون و بەشەکانی) هێمای بۆ کردووە. لە کۆمەڵگاکانی سەدەکانی ناوەڕاست زوتری رۆژهەلاتدا، خەڵکی شارەکان،

توند توند به پیشەکانیانەوە گرێدرابوون و بۆیان نەبوو پیشەوکاریان بگۆڕن. واتا نەدەکرا دارتاشێ ببێ بە ئاسنگەر، یان کورتاندرویێك ببێ بە جۆلاو بەم جۆرە. باوك، ئەركی سەرشانی بوو کە کوڕەکانی فێری ئەو پیشەیە بکات کە خۆی دەیکرد، تا ئەوانیش هەمان پیشە بە میرات وەربگرن. هەر دەستەیەکی پیشەگەریش، سەرۆکێکی هەبوو، کە بەرامبەر دەوڵەت بەرپرسی کۆکردنەوەی باج بوو لە پیشەگەرەکانی، هاوکات چاودێری و پاراستنی پیشەگەرەکانی لە ئەستۆدا بوو. هەر دەستەیەکیش لەوانە کۆمەڵێك داب ونەریت و (نامووس)ی تایبەت بە خۆیان هەبوو. لادان لە نامووسی دەستەکە، بە نەنگی و بەدڕەوشتی دادەنرا. ئەگەر کەسێك بەوە تاوانبار بکرابایە کە لە نامووسی دەستەکەی خۆی لایداوە، ئەوا زۆر پەرێشان دەبوو. زۆر جار کەسە (بێناموسەکە) سزا دەدرا و لە دەستەکەی وەدەر دەندراو پیشەکەی لە دەست دەچوو. بۆیە دەبوو سەری خۆی هەڵگرێ و لە شارێکی تر، یان وڵاتێکی تر بژێوی خۆی پەیدا بکات. ئەگەرچی ئەمڕۆ، سەردەمی پیشەی داخراو لە ناوچووە و خەڵك ئازادن لە گۆڕینی پیشەکانیان. زۆر لە دابونەریتی پیشەییش باویان نەماوە، کە چی (بێناموس) و ناموس، لە فەرهەنگی زمانی کوردیدا، شوێنی خۆی کردۆتەوە و بە شێوەیەکی بەر فراوان و تا رادەیەکیش، بە هەمان واتا کۆنەکەی بەکار دێت.

قەلەندەر/ کەسێکی کەساس، کەسێکی بێکەس و لێقەوماو. بە کەسێکی بێجێگاو رێگا دەگوترێت. وشەی (قەلەندەر) لە بنەڕەتدا لە زمانی هیندیەوە وەرگیراوە. وشەکە بە زمانی هیندی (**کەلەندراس**)ە. کەلەندراس، دەستەیەك خەڵكی گەڕۆك و بێماڵن. بۆ دابینکردنی بژێویان، هەر جۆرە کارێك هەبێت، دەیکەن. تا ئێستاش ئەمجۆرە خەڵكە بە هەمان ناو لە هیندستان ماون.

قەفقاس/ ناوی زنجیرە کێوێکە، جاران سنووری باکووری دەوڵەتی ساسانی، جیادەکردەوە. ئێستاش سنووری وڵاتی رووسیایە لەگەڵ وڵاتانی ئازەربایجان، ئەرمەنستان و جۆرجیاو چەند وڵاتێکی تری بچووکتر. لە نووسراوەکانی سەدەکانی ناوەڕاستدا، ناوی ئەو زنجیرە کێوە بە کێوی (**قاف**) هاتووە، وشەی (**کاس**) بە زمانی خەڵكی ناوچەکە کێو دەگەیەنێ. کەواتە کێوی قافی مێژوویی، ئێستاش هەر قاف یان کافە بە گۆڕانی پاشگری کێو بۆ زمانێکی ناوچەیی کاف + کاس یان قاف + قاس بەسەریەکەوە دبێتە کافکاس یان قەفقاس.

قرمز/ بە رەنگی سووری کاڵ دەگوترێ. ناوی رەنگی قرمز پەیوەندی بە پیشەیەکی زۆر کۆنی ناوچەکەمانەوە هەیە. جاران خەمچێتی و ئامادەکردنی رەنگ، پیشەیەکی باوو بەربڵاو بوو، بۆ رەنگکردنی پارچە قوماش و جلوبەرگ، کە بازاری بە برەو بوو. زۆربەی رەنگەکان راستەوخۆ لە سروشتەوە وەردەگیران. رەنگی سوور لە ناوچەکانی وان و هەکاری و خوی و ورمێ، لە کرمەسوور دروستدەکرا. خەڵکی لادێکانی ئەو ناوچانە، هاوینان روویان لە دەشت ودەرکردو بە هەزاران کرمیان کۆ دەکردەوە. کرمەکان دەفرۆشرانە خەمچیان. ئەوانیش، ئەو کرمانەیان لە ئاوی کوڵاو دەهاویشت. ئینجا دەیانگوشی تا ئاوێکی سووری کاڵی لێبەدەست دەهات. ئاوەکە بۆ رەنگکردنی پارچە و قوماش بەکار دەهات، بە رەنگی سووری کاڵ کە داواکاری لەسەر زۆر بوو. خەڵك بەو رەنگەیان دەگوت **کرم** + **مس**. وشەکە بەرە بەرە لەسەر زاران بوو بە **قرمز**. تەیموری لەنگ، کاتێك کە دەیەویست لە شاری خوی بۆ مەرەند بچێت، پێشقەرەولان هەواڵی بۆ دێنن کە لەشکرێکی گەورە لە پێشیانە. زۆر نابا هەواڵی تری بۆ دێت کە ئەمانە خەڵکی ناوچەکەن و خەریکی کۆ کردنەوەی کرمی سوورن کە بۆ دروست کردنی رەنگی سوور بەکاری دێنن. تەیمور، ئەم بابەتەی بە سەرنجڕاکێشانەوە لە یادەوەریەکانی تۆمار کردووە.

قۆرخانە/ لەسەردەمی میرنشینە کوردییەکاندا. وشەی قۆرخانە بۆ باروتخانە بەکار دەهات. ئێستاش ناو بە ناو لە هەندێ نووسیندا قۆرخانە دەکەوێتە بەرچاو. وشەی قۆرخانە بۆ سەردەمی تەیموری لەنگ دەگەڕێتەوە. لە سەردەمی تەیموردا، لەشکرەکەی، یەکە یەکی تایبەتی باروتسازی هەبوو. بەسەر دەستەی ئەو یەکەیە دەگوترا (قۆرخان) یان (گۆڕخان). دوای ئەمە قۆرخانە بۆ باروتخانە بەکار هاتووە.

قەرەج/ میللەتێکی گەڕۆکن. لەسەر روبەرێکی پانی ئاسیا و ئەوروپا بڵاوبوونەتەوە. زۆر یان گەڕۆکن. بە فاڵگرتنەوە و بازرگایکردن بە ئەسپ دەژین. قەرەجەکان لە بنەڕەتدا دانیشتوی دۆڵی سند بوون کە دەکەوێتە ناو خاکی پاکستان. لە سەردەمی سوڵتان مەحمودی غەزنەوی، ئازار دران و بە زۆر زبارەیان پێدەکرا و ناچار دەکران تا ئاینیان بگۆڕن. ئەوانیش بە چەند شەپۆلێك وڵاتی خۆیان بەرەو رۆژئاوا بە جێهێشت و شێوە ژیانێکی تریان هەڵبژارد. لە وڵاتانی جۆراو جۆر، ناوی جۆراو جۆریان لێنرا وەك (کاولی، کێوەلی، تسیگان، جیپسی، غەجەر، سێنەرێ) بە کوردیش پێیان دەگوترێ قەرەج. قەرەجی کوردی لە قارەچی تورکی وەرگیراوە کە واتای پێست رەش دەگەیەنێ.

ئۆردوگا – ئۆردی/ ئۆردوگا لە زمانی کوردیدا، بە شوێنێکی کاتی تێدادا ژیان دەگوترێ. لە ٢٥ ساڵی رابوردوودا، ئۆردوگا دورنەمایەکی رامیاری وەرگرت. شوێنی بە زۆر کۆکردنەوەی خەڵکە، تا لەژێر چاودێری دەوڵەتدا بژین. وشەی (ئۆردی)یش، واتای سەربازخانە دەگەیەنێ. هەردوو وشەکە لە بنەڕەتدا لە زمانی تاتاری وەگیراون. (یورت) یان (یورتگا) بە پاشگری (گا) کە بە کوردی جێ دەگەیەنێ، بریتی بوو لە هۆبەو هەوارگە. تەیموری لەنگ، کە شارێکی داگیر دەکرد، لە قەراغ شاردا (یورتگا)ی خۆی و لەشکرەکەی دادەنا. چونکە خەڵك تەنیا سەربازو شەڕکەریان دەبینی لە یورتگا، بۆیە یورتگا لە بری سەربازخانە کەوتە ناو زمانەوە. وشەی یورت، لەسەر زار بە ئاسانی گۆڕا و بوو بە: یورت، ئۆرد، ئۆردی و ئۆردوگا.

ترنج/ لە هەندێ دەقی فۆلکلۆری کوردیدا، شان بە شانی نارنج و لیمۆ، ناوی ترنجیش وەکو میوە دێت. ئایا دەبێ ترنج بە چ میوەك بگوترێ؟ تەیموری لەنگ، لە گەشتی سەربازیی خۆیدا، بۆ ناوچەی تەبرستان، دەنووسێ کە ناوچەکە داری نارنج و ترنگی لێبوو. لەسەرچاوە عەرەبییەکاندا ترنگ بە گرنج تۆمارکراوە و وەکو ناوی پرتەقال هاتووە، نارنجیش جۆرێك لیمۆیە.

مەکحول/ مەکحول لە زمانی کوردیدا، واتاییێکی تایبەتی نییە. ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە کە مەکحول ناوی زنجیرە شاخێکی نزمە کە وەکو درێژ بووەوەی شاخی حەمرین، لە رۆژاوای حەمرینەوە دەکشێ. وشەکە پەیوەندی بە جۆرە سزادانێکی سەخت و نامرۆڤانەی سەدەکانی ناوەڕاستەوە هەیە. جاری وابوو پاشاو دەسەڵاتداران، لە جیاتی کوشتن، بڕیاری کوێرکردنیان دەدا، تاکەسە کوێرکراوەکە بە درێژایی ژیانی، هەمیشە ئازار بکێشێ و لە تاریکیدا بژیێ. چاو کوێرکردن زۆر جۆری هەبوو. جۆرێکیان بە وەستای تایبەتی جێبەجێ دەکرا. کە پێیان دەگوت (مەکحول). جەللاد، لەم بارەیاندا، شیشێکی زۆر باریکی داخکراوی لە بیلبیلەی چاوی کەسەکە رادەکرد و سوورمەی چاوی دەڕشت. سزادراوەکە دوای چاکبوونەوەی برینی چاوی، وەکو چاو ساغ دەردەکەوت، بەڵام بۆ هەمیشە لە تاریکیدا دەمایەوە و چاوی نەیدەبینی. بەم کارەیان دەگوت (مەکحول) کردنی چاو، چونکە بریتی بوو لە کێشانی سوورمەی چاو یان (کحل، کل)ی چاو کێشان. واتا مەکحول لە کل دەرکێشانی بیلبیلەی چاوەوە هاتووە. کە کوێرکردنێکە، بێئەوەی شوێنەواری دیاربێت.

وجاخ/ یان وجاخ، لە زمانی کوردیدا (بە واتای نەوە و منداڵ لێکەوتنەوە دێ. زۆر جار گوێمان لێدەبێ کە لە پاداشتی کاری چاك دەگوترێ (وجاخت کوێر نەبێتەوە) یان پێچەوانەکەی کە نزایەکی زۆر توندە (وجاخت کوێر بێ !). وشەی وجاخ لە بنەڕتدا، کاری پاراستنی ئاگر بووە تا نەکوژێتەوە، دیارە جاران ئاگرکردنەوە بۆ خۆگەرمکردنەوە یان خواردن دروست کردن، کارێکی زۆر ئاسان نەبووە، بۆیە لە دێ، یاخود لە هۆبە و هەواران، دەبوو بە نۆرە کەسێك ببێ بە وجاخ تا مانەوەی ئاگر مسۆگەر بکرێت، هەمان کار لە ئاتەشگەدەکانیش پێڕەو کراوە. وجاخی ئاتەشگەدە، جلوبەرگی سپیی ئاینی لەبەر بووە. داری پیرۆزی خستۆتە سەر ئاگرێکی پیرۆز، بۆ ئەو مەبەستەش دەبوو دەمولوتی داپۆشێ، نەوەکا بەهەڵمی دەمی ئاگری پیرۆز پیس بێت. زۆرجار وشەی وجاخ لە بری ئاگردانیش بەکارهاتووە. دەربڕینی (وجاخت کوێرنەبێتەوە) واتا ئاگردانت خامۆش نەبێت و نەکوژێتەوە.

عەرەبانە/ بە هەموو جۆرە گالیسکەیەك دەگوترێ، جا بەدەست رابکێشرێ، یاخود پاڵ بدرێت یان ئەسپ رایبکێشێ. لەبەر ئەوەی وشەی (ئەڕابە) لە عەرەبانە کۆنترە و لە سەرچاوە مێژووییەکاندا تۆمارکراوە، بۆیە دەبێ عەرەبانە لە ئەرابەوە هاتبێ. تەیموری لەنگ دەنووسێ بۆ یەکەمجار لە پەلامار بردنە سەر شاری بەغدا توشی (ئەڕابە) بووم کە بە چوار ئەسپ رادەکێشراو لە مەیدانی شەڕدا بەکار دەهات.

سوپاس/ وشەی سوپاس، دەربڕینی هەست و پێزانینی کەسێکە بەرامبەر بە چاکەی کەسێکی تر. سوپاس لە بنەڕەتدا لە زمانی رووسیەوە وەرمانگرتووە. هەروەها وشەکە بەرگێکی ئاینی هەبووە و بریتی بووە لە نزاناردن وەك دەربڕینی پێزانین بەرامبەر بە چاکەی کەسێك. وشەی سپاس، بە زمانی رووس پێیدەگوترێ (**سپاسیبا**) کە لە دوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە (**سپاس**) واتا رزگارکردن یان نەجات دان، هەروەها(**با**) کە لە بنەرەتدا کورتکراوەی بۆگە کە خودایە. هەردوو وشەکە بەسەر یەکەوە دەبێ بە: خودا نەجاتت بدات.

سەماوەر/ ئامێرێکی زۆر ناسراوی ئاو گەرمکردن و چالێنانە. جاران لە زۆربەی ماڵە کوردان و دیوەخانەکاندا هەبوو. سەماوەر لە دوو وشەی لێکدراوی زمانی رووسیەوە وەرگیراوە! **سام** واتا لە خۆیەوە یان ئۆتۆماتیك **ئاوەر** واتا گەرم بوون. هەردوو وشەکە بەسەر یەکەوە دەبێ بە (لە خۆیەوە گەرم دەبێت).

شفره یان جفره/ کلیلی داپۆشینی دەقێك یان برووسکەیەکە بە شێوەی رازو نهێنـی.
وشـەی شـفره یـان جفـره لـە بنەڕەتـدا رۆژهـەڵاتی و خۆمانەیـە، بـەڵام بـەو مەبەسـتەی سەرەوە، لە زمانی ئینگلیزیەوە وەرگیراوە. وەك مێژوونووسان باسیان کردووە، کاتێ کـە عەرەبەکان وڵاتی ساسانیان گرت، بەردەوام بوون لە نووسـین و راگرتنـی دەفتـەری بـاج و خەراج بە زمانی فەهلەوی، چـونکە زمـانی عـەرەبی کـەمووکوڕی زۆری هـەبوو، لەوانـە نەبوونی هێمای تایبەت بوو بۆ ژمـارە. زمـانی فەهلـەوی شـێوە ژمـارەی لـە هیندیـەوە وەرگرتبوو و بەکاری دێنا. عەرەبەکان بە زوویی لە گرنگی هێما ژمارەییـەکان گەیـشتن و پێیان باش بوو کە ماتماتیکزانە موسوڵمانەکان ژمارەکانیان هێنا ناو نووسینی عەرەبی.
دوای جێگیربوونی موسـوڵمانان لـە ئەنـدەلوس، ئـەورووپیانیش ئاشـنایەتیان لەگـەڵ ئـەو ژمارانە پەیدا کرد، کە موسوڵمانان لەگەڵ خۆیاندا هێنابویانە ئەنـدەلوس. ئەورووپیـەکان بە خێرایی بۆیان دەرکەوت کە ئەو ژمارە تازانە، واتا ژمارەکانی ١ — ٩ و هێمـای سـفر (٠) زۆر پراکتیکین بۆ نووسین و ژمارە و پێوان بە بـەراورد لەگـەڵ ژمـارە رۆمانییـەکان، کە لە دەستەو لك و تیپی سەربازی وەرگیرا بوون. لەبەر نـەبوونی ژمـارە، ئـەورووپیان تـا سەردەمی رێنیسانس زانستی ماتماتیکیان نەبوو. هەر بۆ بەراوردکاری: ژمارە ١٨٨٨ بە رۆمانی بەم چەشنە دەنووسرا (MDCCCLXXVIII). واتـا لـە جیـاتی چـوار هێمـا، سێزدە هێما پێویست بوو. خستنە سەر یان لێکدەرکردن و چەندجارە کردنێکـی سـادە، پێویـستی بــە لاپەڕەیــەك هــەبوو، گەرچــی هێــشتا ئــەو کــات پیــشەسازی کاغــەز دروستکردنیش نەگەیشتبووە ئەوروپا.

ئەورووپیان بە ژمارە ١ تا ٩ یان دەگوت فیگور یان شـێوە، بـەڵام بـە ژمـارە سـفریان دەگوت (Ceppirum) یان ژووری بەتاڵ، هەروەك لە بنەڕەتدا سفر بە زمانی هیندی ئاوا دەگەیەنێ. ئەورووپیان زوو هەستیان کرد کە رۆڵی سفر لە رۆڵی سەرجەم نۆ فیگورەکـانی تر جیایە. تەنانەت وەکو جادوگەرێك نرخ و بەها بۆ شێوەکانی تری ژمارە دادەنێ. سفر، بە خێرایی کەوتە ناو زۆربەی زمانە ئەورووپیەکان، بە شێوەی (cipher, siffra, ziffer, chiffra). کاری جادوئاسای ژمارە سفر، وای لە ئینگلیزەکان کـرد، وشـەی (chiffra) لە جیاتی راز پاراستن بەکاربێنن. بەم جۆرە هـەر سـفرە کۆنەکـەی لای خۆمـان بـە نـاوی شفره یان جفره و بە بەرگێکی تازەتریش هاتۆتەوە.

لۆگارییتم/ تێرمی ناسراوی لۆ گارییتم، له زانستی ماتماتیکدا، سەربوردەکەی لەو پەڕی رۆژهەلاتەوه دەست پێدەکات، ماتماتیکزانی گەورە (ئەلخوارەزمی) نووسینەکانی لە بواری ماتماتیك و ئەندازە، لای زانا موسولّمانەکان ناسراو و رێز لێگیراو بوو. کتێب و نووسراوی ئەلخوارەزمی لە ئەندەلوس پلە و پایەی تایبەتیان هەبوو. کتێبەکە لە سەرەتای (١١٥٥) زاینی لە ئیسپانیا کراوەتە لاتینی، وەرگێڕی کتێبەکە ناوی ئەلخوارەزمی دانەری کتێبی بەم جۆرە لەسەر بەرگەکەی نووسیوە (Algaritmi).

دواتر ئەو تێرمەی کە لەو کتێبە وەرگیرا، هەر بە ناوی ئەوەوە ناوبانگی دەرکرد. بەلام ئەمجارە ئەلخوارەزمی لە (Algaritmi) یەوە بوو بە (logaritmi) و دواتریش تەنیا (logaritm) یان لۆگاریتم.

ئاوقات/ ئاوقات بە کەسێکی قسەزان و لەبلەبان دەگوترێ کە هەم دەتوانێ قسە بکات و هەم دەشوێرێ هەلّوێست دەربڕێ.

له هەندێ باردا ئاوقات بۆتە نازناوی هەندێ کەس، وشەی ئاوقات لە (Advokat) ئەدڤۆکاتی لاتینییەوە هاتووە کە بە پارێزەر دەگوترێ. ئەدڤۆکات زۆر بە بەربلاوی لە زمانە ئەوروپییەکان بەکار دێت، دیارە وشەکە بە شێوە گۆکردنی ئاوقات, لە رێگای زمانی تورکیەوە هاتۆتە ناو زمانی کوردی خۆ خراپیش نییە گەر ئێمە ئاوقات یان ئەدڤۆکات لە جیاتی پارێزەری لە عەرەبی وەرگێڕدراو بەکار بێنین.

بەگزادە/ واتا کەسێکی خانەدان، کەسێك کە سەر بە بنەمالّەیەکی ناسراو بێت. کەسێکی شارستانی و خاوەن دابونەریتی شارستانیانە، کەسێکی دەولّەمەند و خواپێداو. وشەی بەگزادە، پەیوەندی بە (بەگ)ی مەغۆلیەوە نییە و زۆر زۆر لەوە کۆنترە. بەگزادە بۆ پێش سەرهەلّدانی ئاینەکانی میترایی و زەردەشتی دەگەڕێتەوە. واتا بۆ سەردەمانێك کە ئێمەو میللەتە سلاڤیەکان، هێشتا خودای بۆگمان دەپەرست. وشەکە لێکدراوە و لە دوو پارچەی بۆگ + داد پێکهاتووە، بە تێپەڕبوونی کات وشەی بۆگداد بەم گۆڕانانەی خوارەوەدا تێپەڕیوە: بۆگداد — بەگداد — بەگ ژاد — بەگ ژادە — بەگ زادە، لێرەدا دوو تێبینی زۆر پێویستن تا لەم گۆڕانکاریانە بگەین، گۆڕینی پیتی (ژ) بۆ (ز) لە زمانی کوردیدا، سەردەمێکی زۆری بەسەدا تێنەپەڕیوە، لە بەلّگەنامە بەجێماوەکانی سەردەمی ساسانیدا توشی گەلێك وشە دەبین کە پیتی (ژ) یان تێدا بەکارهاتووە و ئەمڕۆ ئەو پیتانە لە هەمان وشەکاندا بە (ز) دەخوێندرێتەوە، واتا

گۆڕانی بەگژادە بۆ بەگزادە، لـە چوارچێوەی ئـەو گۆڕانـە زمانەوانییـەدا بـووە. تێبینـی دووەم ئەوەیە کە وشەکە لە سەرەتاوە واتـای (خواپێـداو)ی گەیانـدوە، یـان (خوابیـداتیٚ) مەبەست لەمەش کەسـێکی زەنگین و دەوڵەمەنـدە. ئێـستاش بـە زمـانی رووس وشـەی دەوڵەمەند پێیدەگوترێ (بەگاتیٚ) کە لە بـۆگ داتـیٚ هـاتووە. بـۆگ لـە بنەڕەتـدا واتـای (خوابیداتیٚ)یە. وشەی (دات)ی رووسی هەمان (دان یان پێدان) ی کوردیە.

ژین/ ژین یان ژیان واتا زیندو و گیان لەبەر. پێچەوانەی مردوو بێگیان، وشەی ژین، لە زمانی کوردی و چـەندان زمـانی هیندۆئـەورووپی تـردا، سەرچـاوەکەی سەرنجراکێـشە. دوای بەراوردکردنی چەندان زمان، بۆم دەرکەوت کە ژیان لە وشـەی (ژن)ەوە داتاشـراوە. هۆکەی روون و دیارە. مرۆڤ هەر لە کۆنی کۆنـەوە بینیویـەتی کـە ئەمـە ژنـە ژیـان بـە بوونەوەرێکی تازە و نویٚ دەبەخشیٚ و دەیبیٚ، هـەر بۆیەشـە بـوون و مـان و زینـدوویی و ژیانی ساواو کۆرپەلە، بە بوون و مان و ویستی ژنەوە گرێدراوە. هەمان پەیوەندی نێـوان ژین و ژن، لە چەندان زمـانی هیندۆئـەورووپی تـردا بـە ئەنـدازەی زمـانی کـوردی روون و ئاشکران بۆ نموونە لـە زمـانی فارسـیدا بـۆ هـەردووکیان دەگـوترێ زینـدەگی و زەن. لـە زمانی رووسیدا دوو وشەکە دەبنە ژیزن و ژێنە.

قۆدیك/ بە شێوەزاراوەی کرمانجی بۆ ئاوێنە بەکار دێت. هەندیٚ نووسەر لایـان وایـە کە قۆدیك یان قۆدیلك لە قـۆدی و قوتیـەوە وەرگـیراوە. ئـەم لێکدانەوەیـە وردبوونـەوەی زۆری بۆ نەکراوە. هەروەها لە دەقە کلاسیکیەکانیشدا بە دوایـدا نەگـەڕاون. قۆدیـك لـە بنەڕەتدا بریتـی بـووە لـە خۆدیـك کـە وشـەیەکی لێکـدراوی کوردیـە و لـەم دوو وشـەیە پێکهاتووە: خوە + دی کە واتای (خۆی دیت) دەگەیەنیٚ. خوە دی بـە تێپـەڕبوونی کـات بۆتە خۆدی — خۆدیك — قۆدیك.

سەگ/ رەنگە خوێنەر بیر لەوە بکاتەوە کە گەلۆ دەبـیٚ وشـەی سـەگ چ نهێنییـەکی تێـدا بێـت تـا لـە رووی ئیتمۆلۆجییـەوە لێـی بکۆڵدرێتـەوە. سـەگ یـەکیٚ لـەو وشـە دەگمەنانەی زمانی کوردییە کە دەتوانین تـا ٢٧٠٠ سـاڵ پـێش ئێـستا بەدوایـدا بـچین و ببینین کە چ گۆڕانێك بەسەر ئەم وشەیەدا هـاتووە، کـۆنترین بەڵگەنامـە کـە هێمـای بـۆ سەگ کردبێت، ئەوا تابلۆیەکی قوڕی سەردەمی سەنکاریبی (٧٠٥- ٦٨١ پ. ز) پاشای ئاشوورە. لەو تابلۆیەدا سەرۆك خێڵێکی کوردسـتان نـاوی بـە(سـەگ) تۆمـار کـراوە. لـە تابلۆکەدا ناوی سەرۆك خێڵەکە بە(**ئیسپاکە**) هاتووە. هەمان ناو لە بەڵگەنامەیەکی تردا

بە(**سپاکە**) هاتووە. وشەی سپاکە بە تێپەڕبوونی کات بۆ **سەباکە** گۆڕاوە. تا ئێستاش بە زمانی رووسی بە سەگ دەگوترێ سەباکە. دوای ئەمـە گۆڕانـەکان دیـارن. بـە تێپـەڕینی کات پاشگری (یاکە) یان هەندێ جار تەنیا (یا)ی لێ قرتاوە و وشەکە وەك سـە یـان یـان سەگ ماوەتەوە. لـە باڵەکایـەتی سـەگ رێـچکەیەکی نـەختێ جیـاوازی بڕیـوە و بووەتـە کسۆك. کسۆك لە دەڤەری باکووری کوردستان دەبێ بە کوچك.

بەرباد/ بەواتای شتێکی تەواو بێکەڵك و لە کارکەوتوو کە چیتر بەکار نایـەت. کـۆن و دارزاو. مێژووی ئەم وشـە لێکدراوەیـە لـەناو زمـانی کوردیـدا زۆر کـۆن نییـە. وشـەی بەرباد لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، واتـا لەگـەڵ هـاتنی ئینگلیزەکـان بـۆ باشـووری کوردستان، لە زمانی کوردیدا جێگای خـۆی کردۆتـەوە و کەوتۆتـە سـەر زمـانی خـەڵك. بنـەڕەتی وشـەی بـەرباد بریتییـە لـە (Very bad، ڤێـری بـاد) کـە واتـای (زۆر خـراپ) دەدات. دیارە ئەوانەی دانووستانیان لەگەڵ ئینگلیز هەبووە، وشـەکەیان بەشـێوەی **بـەری باد** وەرگرتووە و بە تێپەڕینی کاتیش بووەتە **بەرباد**. بەرباد نموونەیەکی چاکی گونجاندن و توانەوەی وشەی وەرگیراوە لە زمانێکی تردا.

مێرەم/ ناوی تاکی کەسی مێیەیە لە زمانی کوردیدا. لـە دوای بڵاوبوونـەوەی ئـاینی مەسیحی لە کوردستاندا، ناوی مێرەم لەگەڵ ناوی ماری یـان مریـەمی دایکـی عیـسای مەسیح ئاڵوگۆڕی پێکراوە و لای خەڵك وا دەزاندرێ مێرەم بە کوردی کراوی ناوی مـاری یان مریەمە. لە راستیدا مێرەم ناوێکی کۆنی پێش سەرهەڵدانی مەسیحیەت و تەنانـەت پێش پەیدابوونی ئاینی زەردەشتیـشە. مێـرەم لـە دوو وشـەی لێکـدراوە پێکهـاتووە بـەم جۆرە/ (مهر + رام) کە واتای ملکەچی میهر دەگەیـەنێ. وشـەکە بـە تێپـەڕبوونی کـات گۆڕانێکی کەمی بەسەر هاتووە بەم شێوەیە/ (میهرام _ مێررام _ مێرام _ مێرەم).

پنت/ پنت وشەیەکی زۆر کۆنە و لە زۆربەی زمانە هیندۆئەورووپییەکان هەیە بەکەمێ گۆکردنی جیاوازە وەکو (پۆینـت). پنـت یـان پۆینـت واتـای خـاڵ یـان خـاڵێکی بـچووك دەگەیەنێ ، وەك ئەو خاڵەی کـە لـە دوای رسـتەی تـەواودا دادەنـدرێ. پنـت لـە زمـانی کوردیدا، وشەیەکی تریشی لێ داتاشراوە کە پندە. پند، زیندەوەرێکی بچووکی وەك خاڵ وایە و لەسەر مژینی خوێنی باڵندە و گیانەوەر دەژێت.

بازنگ/ ئەو بەشەی باڵی مرۆڤە کە دەست و ئەنیشك بەیەکەوە دەگەیەنێ. بازنگ بە بازووش ناو دەبرێت، هەروەك دەگوترێت دەستوبازوی بەهێزە. دیسان بازنگ بە زەندیش ناوی هاتووە. ئەوەی بۆ ئێمە گرنگە وشەی بازو یان بازنگ، چەند وشەیەکی تریشی لێ داتاشراوە لە زمانی کوردیدا. یەکێ لەو وشانە (بازن)ە، کە دەخرێتە بازو یان بازنگەوە، بە تایبەت ژنان وەك و خشڵ بازن لە دەست دەکەن. دیسان بازنەمان هەیە کە هێڵێکی خڕی داخراوە لە شێوەی بازنی دەست.

پەنجە/ لە زمانی کوردیدا، ئەنگوست، تل، پلو پت بەکار دەهێنـدرێت. پەنجە لە بنەڕتـدا لە ژمارە (پێـنج،٥) وەرگیراوە، چونکە ئەنگوستەکان هەریەکێ لەدوو دەستەکەو پێیەکان ژمارەیان پێنج دانەیە.

هەورامان/ هەورامان ناوی هەرێمێکی شاخاوی زۆر گرنگ و ناسراوی کوردستانە. ناوەکە بە چەند شێوەیەکی وەك هەورامان، هۆرامان، ئۆرەمان و ئورەمانات تۆمارکراوە. وشەی هەورامان لە دوو وشەی لێکدراوی کۆنی زمانی کوردی پێکهاتووە کە بریتین لە (هۆر+رمان)، هۆر هەمان خۆر یان رۆژە، رمانیش دارمان و شۆڕبوونەوە و ئاوابوون دەگەیەنێ. بەسەر یەکەوە هەورامان واتا (خۆر ئاوابوون) یان (خۆر کەوتن). هەورامان وەکو لای رۆژئاوا، لە بەرامبەر (خۆراسان یان خۆر راسان) کە دەکەوێتە لای رۆژهەڵات، هاتووە. وشەی راسان لە زمانی ئینگلیزی بە شێوەی (rice رایس) بۆ هەڵهاتنی رۆژ هەر بەکار دێت.

ئەڵقە لە گوێ/ وشەی ئەڵقە لە گوێ، لە زمانی کوردیدا واتای بەکرێگیراو و خۆفرۆش وخیانەتکار دەدات. وشەی لێکدراوی ئەڵقە لە گوێ لە دابوونەریتێکی مێژوویی زۆر کۆنەوە بۆمان ماوەتەوە. لە سەردەمی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریایە کۆنەکاندا، میرە ناوچەییەکان دەبوو ملکەچی خۆیان بۆ ناوەند و پاشا مسۆگەر بکەن بەوەی کوڕێکیان وەکو بارمتە لە پایتەخت بێت. جگە لەمە هەندێ کاری سیمبولیش ئەنجام دەدران، یەکێ لەو کارە سیمبولیانەی کە جێبەجێ دەکرا، بریتی بوو لە سمینی گوێی میر و تێکردنی ئەڵقەیەك، تا هەمیشە بە لەرینەوەی ئەو ئەڵقەیە، میر ملکەچی خۆی بە بیر بێتەوە بۆ پاشا. لە هەندێ بەڵگەنامەی ساسانیدا هاتووە کە جار جار میرێکی ناوچەیی بۆ تەیسەفون بانگکراوە تا ئەڵقەی ملکەچی لە گوێ بکەن و دەسەڵاتیشی بۆ تازە بکەنەوە. هەروەها کە بەوردی سەرنج لە هەندێ تابلۆیی قوڕینی سەردەمی کۆن

دەدەین، دەبینین کە ئەو میرانەی بەرێز وەستاون بۆ ئەوەی دیاری پێشکەش پاشا بکەن، ئەمانە ئەڵقەی گوێیان بە روونی کێشراوە وەك ئەوەی پێمان بڵێن ئەمانە ئەڵقە لە گوێ و ملکەچی پاشان. دیاردەی ئەڵقە لە گوێ لە سەردەمی ئیمپراتۆریایە کۆنەکانی پێش زاین زۆر کۆنترە. من لام وایە بۆ ئەو سەردەمانە دەگەڕێتەوە کە پیاو لە کۆمەڵدا بوو بەدەسەڵاتدار و سیستەمی پاتریارکی یان باوکسالاری بناغەکانی چەسپان. ئەو کاتانە بوو پیاو، وەکو کارێکی سیمبولیك، ژنی ناچار کردووە تا ئەڵقە لە گوێی ئەو بێت. واتا ئەڵقەی گوێی ژن لە سەرەتادا ئەڵقەی ملکەچی بووە. دیارە بە تێپەڕبوونی کات، ئەڵقە بووەتە گوارە و وەکو خشڵ بۆ خۆڕازاندنەوە بەکار هاتووە، بەڵام دەربڕینی کۆنینەی (ئەڵقە لە گوێ) هەر بەواتا کۆنینەکەی خۆی لە زمانی کوردیدا ماوەتەوە، هەر لە زمانی کوردیدا دەربڕینی (وەکو ئەڵقە بیکە گوێت) واتا هەرگیز لە بیری نەکەیت.

ئاڵتون کۆپری/ بە واتای (پردی زێڕین) دێت. ناوی بە تورکیکراوی شاری (**پردێ**)یە، نووسەری جیا جیا، روونکردنەوەی جۆراوجۆریان لەسەر ئاڵتون کۆپری نووسیوە. بە تورکیکردنی ناوی شارەکە، بۆ سەردەمێکی دەسەڵاتی تورکانی عوسمانی دەگەڕێتەوە کە بنکەیەکی سوپاییان لە پەنا پردی شارەکە دانا بۆ پاراستنی. بنکەکە بەشێك بوو لە بنکەکانی پاراستنی رێگای ئاستانە- بەغدا، کە ئێستاش پاشماوە ئەتنۆگرافیەکەی، وەکو هێڵێك لەسەر سێکوچکەی سنووری تورکیا- سووریا- عێراقەوە بەرەو بەغدا دەکشێ. کە تورکەکان لە پردێ نیشتەجێبوون، ویستویانە ناوی شارەکە تۆمار بکەن و لە خەڵکی شاریان پرسیوە کە ئاخۆ شارەکەیان ناوی چییە؟ ئەوانیش گوتویانە ناوی (پردی زاب)ە. تورکەکان ویستوویانە ناوەکەی بگۆڕن بۆ تورکی. وشەی پرد بە تورکی (کۆپری) پێدەگوترێ، بەڵام لە وشەی (زاب) نەگەیشتوون و نەیانزانیوە ناوی رووبارەکەیە و شارەکەش بە ناوی رووبارەکە کراوەتەوە. لایان وابووە کە کورد پیتی (ژ)ی عەرەبی بە (ز) گۆ دەکەن و دەبێ (زاب) (ژهب) واتا زێڕ بێت، بۆیە ناوی (پردی زاب)یان بە هەڵە کردووەتە تورکی و پێیان گوتووە (ئاڵتون کۆپری)، پردی زێڕ یان پردی زێڕین.

رۆم/ رۆم لە زمانی کوردیدا مەبەستێکی دوور و یەکێکی تری نزیکی هەیە. مەبەستی دوور و مێژوویی رۆم، بریتییە لە ئیمپراتۆریای رۆم یان رۆمانی کە دەکرێتە سێ قۆناغ. دەوڵەتی رۆمانی کۆن (٧٥٣- ٥٠٩ پ. ز). کۆماری رۆمانی (٥٠٩- ٢٧ پ. ز) هەروەها ئیمپراتۆریای رۆمانی رۆژهەڵات، بیزەنتی (٢٨٤- ١٤٥٣ ز) کۆماری

ڕۆمانی و ڕۆمە بێزەنتینییەکان، بۆ سەدان ساڵ لـە بـاکوورەوە، هاوسـنووری کوردسـتان بوون، هاوسنوورییەك پڕ لە شـەڕ و پـەلامار و لەشکرکێـشی و بەرەنجامـەکانیـشی دیـارە بریتی بووە لە کوشتار و تالآن و راکردن و راگواستن و مالْوێرانی. دیارە هاوسـێیەتی نـا، بەڵکو شەڕ و کوشتار و ترس و دڵەڕاوکێ، ناوی ڕۆمانی لە بیری خـەڵکی کوردسـتان بـە نەمری هێشتۆتەوە. ئێمە تا ئێستاش بەسـەر زەوی کـۆنی ڕۆمـەکان دەڵـێین (وڵاتـی یـان خاکی ڕۆم) گەرچی ئەوا بۆ چەند سـەد ساڵێکیـشە تـورك تێدایـدا نیـشتەجێبوون. سـەیر دەکەین دەقە فۆلکلۆرییەکانمان بە دەسەڵات و سـەردەمی تورکیـشیان هـەر گوتـووە ڕۆم. وڵاتی ڕۆم و زیندانی ڕۆمیان و دلڕەقی ڕۆمیان کە هەمووی مەبەست لـە تورکەکانـە لـە لاوکەکانی کاوێس ئاغا و زۆرانی تریشدا رەنگیان داوەتەوە. شیعری کلاسیکی کـوردیش بـە هـەمان ڕێـچکە، بـە وڵاتـی تورکیـان گوتـووە ڕۆم. سـالم لـە وەڵامـی قەسـیدە بەناوبانگەکەی نالیدا شەش جار نـاوی ڕۆمـی هێنـاوە لـە جیـاتی تـورك کـە سـلێمانیان داگیرکردبوو. حاجی قادری کۆییش بەشـاری ئەسـتەمبوڵ دەڵـێ ڕۆم و دەفـەرمووێ/. لـە ڕۆما کەوتە بەرچاوم کەسێکی هایم و حەیران بەڕەنگا تێگەیم کوردە بە شـێوەی کـوردی کوردستان. بەم جۆرە ڕۆم بە مەبەستە نزیکەکەی بریتییە لە (تورکیا)ی ئەمڕۆ.

موسڵ/ شارێکی گەورەیە لەسەر سنووری باشووری ڕۆژئاوای کوردسـتان هەڵکـەوتوە. لەسەر ناوی موسڵ لێکۆڵینەوەی زۆر نەکراوە. کوردی دانیـشتوی شـارەکە و دەوروبـەری پێی دەڵـێن (میـسل). گێزنۆفـۆن، کـە سـەرکردایەتی دەربـازکردنی دە هـەزار سـەربازی بەکرێگیراوی دەکرد لە کوردستانەوە بۆ یۆنان، لە کتێبە زۆر بەناوبانگەکەیدا (ئاناباز)کە ساڵی (٤٠٠ پ. ز) نووسیوویەتی ناوی شاری موسڵی هێناوە و دەنووسێ (هاتینە شاری مویسیلا کە بەردی موسیل بە زۆری لە شورەکەیدا بەکارهاتبوو). بەم جۆرە بۆمـان روون دەبێتەوە کە ناوی شاری موسڵ لە بەردی موسیلاوە هاتووە کە شورەی شاری پێ دروست کرابوو.

کەرێزە بازاڕ یان کەرێجەبازاڕ/ بازاڕێکی کاتیە، حەوتەی جارێك یان مانگی جارێك یاخود نـاو بـە نـاوو بـە پێـی پێویـست، لـە مەیـدانێکی تایبـەت دەکرێتـەوە تـا خـەڵك ئاڵوگۆڕی بازرگانی بکەن. من لە چـەند شـوێنێکی کوردسـتان تێبـینی بـازاڕی لـەمجۆرەم کردووە. لە ناو هۆزی نیوە کۆچەری (هەرکی) یان. هەروەها لە دێی چکۆڵەی (کەلێتـە) لە بناری شاخی کارۆخ (ڕواندز) هەمان دیاردە پێی دەگوترا (کەرێجە بازاڕ). لـە گونـدی

گەورە و ناسراوی (وەرتێ) هەموو رۆژانی هەینی، دوای نوێژ لەبەردەم مەیدانی بەردەم مزگەوتی گەورە، بازاڕێکی لەم چەشنەیە دەکرایەوە. لە شارەکانی میاندواو و مهابادو شنۆ و سەردەشت، بازاڕی لەمجۆرە زۆر باو بوو، کەچی نەمتوانی بزانم کە ئاخۆ ناوێکی هاوبەشیان بۆ ئەو بازاڕانە هەیە. میاندواو پێیان دەگوت (بازاڕی چوارشەممە) کە بازارێکی زۆر گەورە بوو بۆ شارەکانی نەغەدە، مهاباد و میاندواو. پاشگری (بازاڕ) لەو ناوە لێکدراوە، پاشگرێکی زۆر کۆنی کوردیە و لە (باژ + گێر)ە وە هاتووە کە دواتر بۆتە باژێڕو بازاڕ و دیارە شوێنی وەرگرتنی (باج) یان (باژ)یش بووە. بەڵام (کەریزە) بۆ سەدەکانی یەکەم و دووەمی زاینی دەگەڕێتەوە کە ئاینی مەسیحی لە کوردستان شوێن پێی خۆی کردبووە. کەریز لە وشەی (کەرکیز)ی گرێکییەوە هاتووە کە واتای (یەکشەمە) دەگەیەنێ. لەو کاتانەدا رۆژی یەکشەمە رۆژی چوونە کلێسا و خواپەرستی بووە. بە دووری نازانم کە هەروەکو لە گوندی وەرتێ بینیمان، ئەو کاتەش لە بەردەم کلێسادا بازاڕی یەکشەمە (کەرکێس بازاڕ) بەرپاکرابێ. وشەی (کەرکێس) لەناو کلدانییەکان بوّتە ناوی کەسی بە شێوەی (قرقس یان قرقوس). لە زمانی کوردیشدا گۆڕانی بەسەرداهاتووە بۆ کەرێزە و کەرێجە.

مراوی/ مراوی لەدوو وشەی لێکدراو پێك هاتووە. **مر** یان **مرغ +ئاوی**. مر و مرغ واتای پەلەوەرێکی بچووك دەدات. هەردوو وشەکە بەسەریەکەوە بۆتە **مرئاوی** و دواتریش **مراوی**.

مریشك/ وشەی مریشك لەدوو وشەی لێکدراو پێك هاتووە. **مر** یان **مرغ** کە پەلەوەرێکی بچووکە +**هیشك** یان **وشك**. وشە لێکدراوەکە بەسەر یەکەوە بۆتە **مرغ هیشك** ئینجا **مر هیشك** و **مریشك**. مەبەست لە مریشك و پەلەوەری وشکێنە.

مامر/ لەگەرمیان بە مریشك دەگوترێ مامر. مامر لە دوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە. **ما** واتای مێینە دەگەیەنێ کە پێچەوانەی نێرەیە + **مر** یان **مرغ** کە پەلەوەری بچووکە. هەردوو وشەکە بەسەر یەکەوە بۆتە **مامرغ** و **مامر**.

کەروێشك/ ناوی گیانەوەری کەروێشك لە دوو وشەی لیکدراوی سادە پێکهاتووە **کەر+گوێشك**. وشەی لێکدراوی **کەر گوێشك**، کەرگوێچکە. بە تێپەڕبوونی کات گۆڕاوە بۆ **کەروێشك** و **کێبروشك**. ماندو/ وشەی ماندو لە دوو وشەی لێکدراو پێکهاتووە. **ماه +ئەندوه**. ماه بە واتای تەماوی دێت. ئەندوهیش بریتیە لە هاڵاوی خەم و پەژارە.

وشەکان بەسەریەکەوە هالأوی تەماوی یان خەم و پەژارەی تەماوی دەگەیەنن کە نیشانەی کەسێکی شەکەتە. وشەی لێکدراوی **ماهئەندوە** بە تێپەڕبوونی کات بۆتە **ماهئەندو — ماهەندو** و **ماندو**.

هەناسە/ هەناسە لە دوو وشەی لێکدراوی **ئەندوە + سی** پێکهاتووە. واتای وشە لێکدراوەکە دەبێتە هالأوی سییەکان. ئەندوە سی بە تێپەڕبوونی کات بۆتە ئەندوسی، هەنووسی و هەناسی و هەناسە.

VI
لێکچوونی زمان

لێکچوونی دوو زمان یان پتر، بابەتێکی زۆر ئاڵۆز و تێکەڵاوە. زۆر هۆی جۆراوجۆر و لێـك جیـا هـەن کـەوا دەکـەن دوو زمـان لـە یـەکتر بـچن. لێکـچوونیش لەسـەر ئاسـتی جۆراوجۆر و بە رادەی لێکجیا هەیە یان دەبێت. جاری وا هەیە لێکچوون لەسـەر ئاسـتی رێزمانی، دیار و بەرچاوە. هەندێ جار، دوو یان چەند زمانێك لە یەك سەرچاوەی زمـانی مێژووییەوە وشە وەردەگرن. بۆیە لێکـچوونەکان تـەنیا لـەو وشـە وەرگیراوانـەدا دەبێـت. هەندێك جار لە یەکچوونی دوو زمان لەسـەر بناغـەیـەکی پتـەوو بـەرفراوان دەبێـت، وەك لەیەکچوونی ئەو زمانانەی کە سەر بە خێزانێکن و لە ولاتانی هاوسـێ و هاوسـنوور یـان سنوور تێکەڵیش بـەکاردێن. واتـا زمانـەکان بـە درێـژایی مێژوویـەکی درێـژ کاریـان لـە یەکتری کردووە. جۆرێکی تـری لەیەکـچوون، لـەو زمانانـەوە دەبێـت کـە جـاران زاراوەی جیاجیای زمانێکی دایك بوون. بـەهۆی لێـك دوورکەوتنـەوە و لێکـدابڕانی جیـۆگرافی، هۆکاری دەرەکی، وەك راگواستن، نیشتەجێبوونی میللەتێکی تر لە نێوانیـان، بـەهێزبوون یان کزبوونی پەیوەندی فەرهەنگی پارچەکانی ولاتێك بەیەکترییەوە، زاراوەیەك بۆ ئاسـتی زمـانێکی سـەربەخۆ گەشـە دەکـات. وەك لـە زمانـەکانی ولاتـانی (سـکەندیناڤی، دانیمـارکی، سـویدی، نـەرویجی و ئیـسلەندی) دەبیـنین. هەنـدێك جـار لەیەکـچوونی دوو زمان، ئاڵۆز و چەند سەرەیە، هەروەك لـە لەیەکـچوونی زمانـەکانی کـوردی و فارسـی و دەری و تاجیکیدا دەیبینیت. زمانی کوردی (یان شێوە زارێکـی سـەدەی هەشـتی زایـنی زمانی کوردی)، شان بەشانی چەندان زاراوە و زمانی تری نزیك لە کـوردی، وەك دەری و خوزی و سەغدی و خـوارەزمی و هتـد، بـە تێکهەڵکێـشکردنی وشـەگەلی عـەرەبی، لـە سەرەتاکانی سەدەی هەشتەمی زاینیدا، زمانی فارسـییان دروسـت کـردووە، هەربۆیەشـە زمانی فارسی جگە لەوەی وشـەگەلێکی کـۆنی کـوردی یـان لـە کـوردی چـووی تێدایـە، هاوکات زۆر لایەنی رێزمانیشی لە رێزمانی زمانی کوردی دەچێت.

هەندێ جار دەسەلات و هێژمۆنی دەسـەلاتی نەتەوەیـەکی سەردەسـت، وەك بـەرەنجام زمانی ئەو نەتەوەیە بەسەر زمانانی نەتەوەکانی ژێر دەستدا زاڵ دەکات. بـەم جـۆرە زۆر

وشەی زمانی سەردەست دەکەوێتە ناو زمانی بندەست. لە نموونەی ئەمجۆرە پەیوەندییە دەتوانین سەیری زمانی رووسی و زمانەکانی تری ناو ئیمپراتۆریای جارانی رووسیا بکەین. زمانی ئاین وەکو زمانێکی پیرۆز چاو لێکراوە و هەمیشە کاریگەریی بەسەر زمانی پەیڕەوانی داناوە. کاریگەریی زمانی ئاینی، لە وشەگەلی ئاینییەوە دەست پێدەکات، بەڵام زۆر جار وشەی ئاسایش لە خۆ دەگرێ، زمانی سۆمەری وەکو زمانێکی ئاینی، بۆ سەردەمێکی مێژوویی درێژ، کاریگەری بەسەر زمانی بابلی و زاراوە ئارامییەکان هەبوو. زمانی عەرەبی، بەهەردوو شێوەی دەسەڵات و ئاین کاریگەری قوڵی بەسەر زمانی کوردییەوە جێهێشتووە. شوێنەواری زمانی ئاینی ئیسلام (عەرەبی) بەسەر چەندان زمانی ترەوە دیارە وەك زمانەکانی تورکی ئەلبانی، ئوردو، سۆماڵی و هیتریش.

هاوسێیەتی نێوان دوو زمان و دوو نەتەوە یان نەتەوە و زمانان، بەرەنجامی جۆراوجۆری لێدەکەوێتەوە. تەبایی و پێکەوەژیانی ئاشتیانە، تا رادەی ژن و ژنخوازی و تێکەڵاوبوون و توانەوەی سروشتی. بازرگانی و هاموشۆ سات و سەودا، یاخود شەڕ و پەلامار و راونان و داگیرکاری. ئەو پەیوەندییانە هەرجۆرێك و هەرکامیان بێت، سەرەنجامەکانی لە رووی زمانەوە بەیەك ئاڕاستەن، ئەویش جێهێشتنی کاریگەریی زمانەکانە بەسەر یەکەوە.

کاریگەریی زمانان، لە سەردەمی نوێدا لە شێوەی هاوسنووری و هاموشۆو پەیوەندییە کلاسیکییەکان تێپەڕیوە. تێرمە زانستیە جیاوازەکان، داهێنانە تەکنۆلۆجییە تازەکان و تیۆرییە رامیاری و کۆمەڵایەتییە هاوچەرخەکان، کە هەموویان یان بە زمانی ئینگلیزی داهێنراون یان بە زمانی ئینگلیزی داڕێژراونەتەوە، خەریکن وەك یەك دەچنە ناو هەموو زمانێکی زیندوو و کارامەو چالاکەوە.

زمانی کوردی، وەکو هەر زمانێکی تری دانەبڕاو و چالاکی سەر ئەم گۆیی زەوییە، خاڵی هاوبەش و لایەنی لێکچوونی، لەگەڵ چەندان زمان هەیە. هەندێ لەو لێکچوونانە پەیوەندی بەرانانی دەسەڵات و هاوسێیەتیەوە هەیە. هەندێکی تر لە لێکچوونەکان بۆ هاوبەشی لە سەرچاوە دەگەڕێتەوە. دیارە زمانی فارسی و هاوشێوەکانی (دەری، تاجیکی) لایەنی لێکچوونیان لەگەڵ کوردی یەکجار زۆرە. عەرەبی و تورکیش، بەهۆی ئاین و سەدان ساڵی دەسەڵات رانان لە کوردستان، کاریگەری خۆیان بەسەر زمانی کوردییەوە جێهێشتووە. نموونەی لێکچوونی ئەو زمانانە لەگەڵ کوردی هێندە زۆرن کە

دەکرێ بۆ بەراورد کاری هەر زمانێك، چەندان کتێب بنووسرێن. ئێمە بۆ پیشاندانی نموونە سێ زمانی ترمان هەڵبژاردووە. ئەو سێ زمانە هەرسێکیان لەگەڵ کوردی هاوخێزانن، واتا سەر بە هیندۆئەوروپیەکانن. هەریەکەیان شێوازێکی جیاو سەربەخۆی لێکچوونی لەگەڵ کوردیدا هەیە. من لە خەرواری هەریەکێ لەو سێ زمانە مشتێك وشەی لێکچووو لەگەڵ کوردی هەڵدەبژێرم و دەیخەمە بەردەستت. ئەوەی کە گرنگە هێمای بۆ بکەم ئەوەیە کە وشەکانی ئەو سێ لیستەیە کەرەستەی خاون و کاریان لەسەر نەکراوە. بۆیە ئەوەی نیازی کار لەسەرکردنییەتی دەتوانێ سوودیان لێ وەربگرێ بۆ لێکۆڵینەوەی قول و بەپێز.

یەکەمین زمان لەو سێ زمانانەی هەڵم بژاردووە زمانی ئەرمەنییە.

زمانی ئەرمەنی زمانێکی تەنیا و تاك هەڵکەوتوی خێزانی هیندۆئەوروپییە لەو ڕێگایەوە ئاساییە گەر وشە گەلێکی کوردی و ئەرمەنی، ڕەگی هاوبەشیان هەبێت. نابێ ئەوەش لەبیر بکەین کە ئەرمەنستان هاوسێی باکووری کوردستانە. بەرلە هاتنی تورکان بۆ ئاسیای بچووك و گیرسانەوەیان لە خاکی رۆم، ئەوا ئەرمەنستان سەدان ساڵ بوو هاوسێی تاقانەی باکوورمان بوو. تەنانەت لە زۆر شارو شارۆچکەو گوند، کورد و ئەرمەن بەیەکەوە و بە تێکەڵاوی دەژیان.

زمانی دووەم رووسیە. زمانی رووسی سەربە دەستەی سلاڤیی خێزانی زمانە هیندۆئەوروپییەکانە. رووسەکان لە کۆتایی سەدەی حەڤدەیەمەوە بەرەو خوار داکشان و زۆر لە سنووری کوردستان نزیك کەوتنەوە. لە سەدەکانی ١٨و ١٩و ٢٠دا دەیان جار لەشکرکێشیان کردۆتە ناو کوردستان. زمانی رووسی بەهەردوو شێوە لەگەڵ کوردی دانووستانیان بووە. خێزانە زمانی هاوبەش و هاوسێیەتی. دوا زمانیش کە بەراوردمان کردووە لەگەڵ کوردی، زمانی سویدیە. سویدی سەر بە دەستەی جێرمانی خێزانە هیندۆئەوروپییەکانە. سوید لەوپەڕی باکووری ئەورپا و دوور لە کوردستان هەڵکەوتووە. لە خزمایەتی و لێکچوونێکی وشە، لە نێوان کوردی و سویدی، رەگی مێژوویی بۆ چەند هەزار ساڵێك دەگەڕێتەوە. بۆ ئەوکاتانەی کە هێشتا میللەتە هیندۆئەوروپییەکان بەیەکەوە و لە شوێنێکی هاوبەش دەژیان و بەیەك زمانی هاوبەشیش دەدوان.

ليستێكی وشەی لێكچووی ئەرمەنی _ كوردی

هاوینی ساڵی ١٩٩٠، سەردانێكی كەنارەكانی دەریای رەشم كرد لە ولاتی ئۆكراینا، لەوێوە بە هەلم زانی و سەردانێكی خێرای ولاتی گورجستان (جۆرجیا) م كرد. لە جۆرجیا خۆم لە شارۆچكەیەكی ئەرمەنی زمان دیتەوە. لە دوكانێكی بچووك نیازی شت كڕینم هەبوو، كاتێ كە گوێم لە گەنجێكی ئەرمەنی بوو لەبەر خۆی منگەمنگی دەكردو گۆرانی دەچڕی. نەم دەزانی بەچ زمانێك گورانی دەگوت، بەلام بەسەر سوورماوی گوێم لێ بوو وتی (هەزار ئەفسون). زۆری نەبرد جارێكی تریش (هەزار ئەفسون)ی دووبارە كردەوە. لێی چومە پێشەوە و سلاوم لێكرد و. دوای ئەوە بە زمانی رووسی لێم پرسی كە ئاخۆ (هەزار ئەفسون) واتای چییە و بەچ زمانێكە؟ حەپەسام كاتێ كە وتی هەزار ئەرمەنییە و واتای (تیسیچە)یە، ئەفسونش هەر ئەرمەنییە و بەواتای (سەژەلێنییە، ژاڵ) بەكار دێت. رێك وەك واتاكەی بە كوردیی وایە! سالان رۆیشتن و شەقی رۆژگار هەلێدامە ولاتی سوید. لە ساڵی خوێندنی ٢٠٠٣ ـ٢٠٠٤ لە شاری ستۆكهۆلم، دوو خوشكی ئەرمەنی كەوتنە ئەو پۆلەی كە من وانەم تێدا دەگوتەوە. جار جار دەم دوانەدن. لە ئەنجامدا بۆم دەركەوت كە گەلێ شەی هاوبەش، لە نێوان هەردوو زمانی كوردی و ئەرمەنی هەن. جگە لە وشەی لێك چوو، بە دەیان داستانی فۆلكلۆری، ئاواز و دابوونەریتی كۆمەلایەتی هەن كە كوتومت لە یەكتری دەچن. لەوەش سەرنجڕاكێشتر ئەمەیە كە ئێمە و ئەرمەن، كۆرپەو ساواكانمان لە دەسرازە دەپێچین و لە لانك دەخەوێنین، هەر بۆیەش پشتەسەری هەردوو نەتەوە پانن.

پێش خویندنەوەی لیستەكە، خراپ نییە گەر خوێنەری كورد بزانێ، ئەرمەنییەكان بە ولاتی خۆیان دەڵێن (هایستان) و بەگەلەكەشیان دەڵێن (هایك).

ئەرمـــــــەنی	کـــــــوردی
یەز	ئەز، من.
(م) راناویی لکاوی (م).	ڕاناوی لیکاوی (م) بۆ کەسی یەکەمی تاك.
وەك. یەز پارکوم م.	ئەز پالّدەکەو م.
یەز کنومە م.	ئەز دەنوم.
دژوار.	دژوار، سەخت.
ئامان.	ئامان، قاپو قاچاخ.
درۆش	درەفش، ئالاّ. لە سەردەمی ساسانیاندا، ئالاّی ولاّت کە گوایە ئالاّی کاوەی ئاسنگەر بووە، بە زێڕو بەردی بەنرخ دەڕازێنرایەوە. لە ئەنجامدا دەدرەوشایەو، بۆیە بە ئالاّکە دەگوترا (درەفش). ناوی درەفشتەنیا لە زمانی کوردیدا وەکو فرمان بە شێوەی درەوشانەوە دەدرەوشێتەوە ماوە.
خندە	خەندە، پێکەنین.
لال	لالّ.
پەنیر	پەنیر.
دوڕ	دەرگا، (وشەی دوڕ لە زمانی کوردیدا، بەواتای ناوەوە، بەشی هەرە سەرەوەی ژوور، بنەبان دێت.)
دوشمان	دوژمن. (دوژمن بە کوردی وشەیەکی لێکدراوە لە دژ+ من، پێکهاتووە بە واتای دژی من).
ڤاز	بازدان، یان راکردن.
خاچ	خاچ.
شارژ	شلەژان.
چلیك	چێلّ، مانگا، چێلك.
کۆڤ	گا.
کوڕەك	جاشك (تێبینی وشەی کوڕ بکە وەك

میٚغو	بەچکەی نیٚرینەی مرۆڤـ). لام وایە (کوڕە)ی
کار	عەرەبیش کە جاشکەکەرە، هەر لە کەری
جو	کوردییەوە وەرگیٚراوە.
	میٚروو.
سار	کەڤر، کەستەك، بەردی گەورە.
	هیٚلکە. (سەیری وشەی جوجەڵە یان جەچکە
	بکە کە لە هیٚلکەوە پەیدا دەبیٚت).
	چیا، شاخ، کیٚو. (سار، وەك ناو بۆ چیا لە
کاتو	زمانی کوردیدا لە ناوی هەندیٚ زنجیرە شاخدا
ئانتار	هیٚشتا بەکار دیٚت، وەك هەساری رووستیٚ،
	هەساری سەکران).
گارِ	کتك، پشیلە، پسیلە، پشك.
سپی تاك	دار، درەخت (پاشگری ئەرمەنی تار و داری
نارنجی گوین	کوردی سەیر بکە).
کاپویت	کاوڕ، بەرخ.
سیٛڤ	سپی.
	نارنجی. (وشەی گوین بە ئەرمەنی واتا
گیٚتین	ڕەنگ).
	کەویت، چویت، کەوی، شین.
	ڕەش، (شەڤ یان شەو کە هیٚمای ڕەش و
	تاریکیە لە سیٛڤ دەکات.
	زەوی، (وشەکە لەگەڵ وشەی گیٚتی
	ئاویٚستایی ئاشنایەتی هەیە).

جگە لەمانە دوو پێشگری ناوی زمانی ئەرمەنی، سەرنجی منیان راکێشا، کە چۆن هەمان رۆڵ لە زمانی کوردیدا دەبینن. لە زمانی ئەرمەنی بە باوك دەڵێن (هایریك) بە دایکیش دەڵێن (مایریك). سەرنج لە هەردوو پێشگرەکانی (ها) و (ما) بدە. ها لە هایریك دا سومبولی نێر. هەمان پێشگری ها وەکو سومبولی نێر لێر لە زمانی کوردیدا لە (هەسپ، ئەسپ) و هێستر، بە شێوەیەکی بزر ماوەتەوە. پێشگری (ما)ش لە وشەی (مایریك) کە وەکو سومبولی مێیە لە ئەرمەنی بەکار هاتووە، ئەوا لە کوردیدا بە فراوانی بەرچاو دەکەوێت و بۆ هەمان مەبەستیش وەك: ماین، مەڕ، مانگا، مالۆس، ماکەر، ماکەو، مریشك، مراوی، مامز، مامر و هتد. . .

لیستی وشەی لێکچوو و رووسی ـ کوردی

بەپێی ئاستی تێگەیشتنم، لەیەکچوونی زمانی رووسی و کوردی، رووبەرێکی فراوانتری، لە تەنیا وشەی لەیەکچوو هەیە. لە رووی رێزمانییەوە، دەتوانم هێما بۆ گۆڕانی ناو و راناو بکەم بەهۆی (راناوی لکاو)ەوە، کە زمانی رووسیدا بەسەر شەش بەشدا دابەشکراوە. هەمان دیاردەی گۆڕینی ناو بەهۆی راناوی لکاوە وە لە زمانی کوردیش هەیە. دیارە روبەری جیاوازیش زۆر گەورەیە. زمانە سلاڤیەکان، لەوانە رووسی، بەدەست نێرو مێ ناڵەیان دێ و فرمان بەگوێرەی رەگەزی بکەر دەگۆڕێ.

وشەی لێکچووی رووسی وکوردی پانتاییێکی گەورە داگیر دەکات، کە ئەمە کاری ئێمە نییە. مەبەستی ئێمە دەرخستنی لیستێکی بەراوردکاریە. ئەو وشە لێکچووانەی بەردەستت، لە زستانی ١٩٨٩-١٩٩٠ کە لە رووسیا بووم، تۆمارم کردوون. خۆم لەو وشانە پاراستوە کە لە زمانە رۆژهەڵاتیەکانی وەك عەرەب، فارسی و تورکیەوە، کەوتونەتە ناو هەردوو زمانی رووسی و کوردییەوە.

کـــــوردی	رووســــــی
بیّ، بەبیّ.	بێز
برا.	برات
بەران.	بەران
پلاو.	پلۆڤ
پوچ.	پۆستۆی
پێنج سەد.	پیادسۆد
سەد.	ستۆ
شوان.	چابان
چا.	چای
چوار.	چتیری
زانین.	زنات
زەمین.	زیملیا
ژن.	ژێنە
ژین.	ژیزن
سە، سەگ.	سەباکە
شین.	سینی
سەماوەر.	سەماوەر
سوپاس.	سوپاسیبا
چەقەڵ.	شەگال
کورتەك. (کورتەك لە کوردیدا، کورتانیشی لێ دروستکراوە).	کورتکە
کامە.	کەکۆم
کاژ. (پێست). کاژ بە کوردی پێستی داماڵدراوی مارە.	کۆژ
نویّ.	نۆڤەی
نازانم.	نیزنایۆ
دەزانم.	زنایۆ
وڵات. سەیری (ستان)ی کوردی بکە کە لە پاشگری چەند وڵاتێکدا	سترانە

مەلیۆتکە	هاتووە بە واتای وڵاتی ئەو نەتەوانە وەك کوردستان. مەلۆتکە. (منداڵی ناو قۆنداغە، ساوا)
پیزدا	لە زمانی رووسیدا کۆئەندامی مێینەیە. لە بەرامبەردا زمانی کوردی (پزدان)ی هەیە کە بە تورەگەیەك دەڵێن، کۆرپەلەی گیانەوەری لە ناوە، کاتێ کە لە دایك دەبێت.
دومان	تەم و تومان.
پە	بە، لە هەندێ شوێنی بەرانەتی دەگوترێ پە.

لیسیتی وشەی لیکچووی سویدی ـ کوردی

بەهۆی نەبوونی تێکەڵاوییێکی راستەوخۆ لە نێوان کوردی و سویدیدا، ئەوا دۆزینەوەی وشەی دەقاودەق و کوتو مت وەك یەك لە هەردوو زمانەکە، کارێکی چاوەڕوانکراو نییە. جگە لەو وشانە نەبێت کە هەردوو زمان لەیەك سەرچاوەی هاوبەش وەریانگرتووە وەك وشە زانستی و تەکنیکیەکان و هەندێ وشەی ئاینی. هەر بۆیەش دەبێ بە شێوەیەکی قوڵتر سەیری وشەی لێکچووی نێوان هەردوو زمان بکەین. وەك ئەوەی کەدوو وشە لە یەك دەچن بە کەمێ گۆڕان لە گۆکردندا. یان دوو وشە زۆر لەیەك دەچن، بەڵام بۆ دوو واتای لە یەك نزیك، نەك وەك یەك بەکاردێن. جاری واش هەیە کە وشەیەك بە چەند قۆناغێکی گۆڕانکاری فۆنەتیکی دا تێپەڕیوەو ناسینەوەی گۆکردنی بنەڕەتی و مەبەستی بەکار هێنانی زۆر رون و دیارنییە. بەڵام بە لێکۆڵینەوە، دەکرێ هێما بۆ بنەڕەتی وشەکان بکرێت.

سـویــدی	کـــــوردی
ئەسپ Asp	ئەسپیندار، چنار.
ئێگ Ägg	هێك، هێلکە.
برور bror	برۆ.
بارك Bärk	بەرگ (بارك لە سویدی بە توێکڵی قەدی دار دەگوترێ، کە بەرگی دارە) سەیر دەکەین لە کوردیدا (بەرگ) بۆ مرۆڤ بەکار دێت.
بێر bär	لەبەر دەکات.

بێرە bara	بارهەڵگرتن
پاڕە pära	پەڕین. جوتبوونی نێوان دوو ڕەگەزی نێر و مێ.
پراتە prata	قسەکردن. سەرنج بدە وشەی (پرتە) لە زمانی کوردیدا کە مەبەست بۆڵەبۆڵ و ناڕەزایی دەربڕینە بەژێر لێوەوە.
تالە tala	دەدوێ. سەرنج بدە وشەی (دەڵێ) کە شێوەیەکی تری دەدوێیە.
تیتە titta	تەماشاکە. سەرنج بدە وشەی(دیتی) کە تەماشاکردن دەگەیەنێ.
دۆتەر dötter	کچ. یان (دۆت) کە لە زۆر شوێنی کوردستان بەکار دێت.
دیمە dimma	تەم.
دو du	تو، تۆ.
دال dal	دۆڵ.
دۆڕ dörr	دەرگا.
درۆپ dropp	درۆپە، دڵۆپە.
ڕێڤ räv	ڕێڤی، ڕێوی.
ڕێگنە regna	باران، سەرنج بدە وشەی (ڕێژنە)ی کوردی کە بارانی بە خوڕ دەگەیەنێ.
سێر ser	سەیرکردن.
سڤاگ svag	سڤك، سوك.
شور tjur	شور، نێرەی بزنە کێوی.
شێرنە sjarna	ئەستێرە، ئەم وشەیە لە بنەڕەتدا بە سویدی (ستێرنە) بووە و لە پرۆسەیەکی ڕێزمانی داگۆکردنی گۆڕاوە بەڵام هەر بە(ستێرنە) دەنووسرێت.
فۆلك folk	خەڵك.
ڤارم varm	گەرم.

ڤاری varg	گوری، گورگ.
ڤیسکە viska	فسکە فسك
کات kat	کتك، پشیلە.
کورت Kort	کورت.
کڤیننە kvinna	ژن، سەرنج لە وشەی (کابان)ی کوردی بدە.
گاتە gata	جاددە، شەقام، (جاددە لە بنەڕەتدا کوردی نییە).
گالن galen	شێت، سەرنج لە وشەی (گێل)ی کوردی بدە کە جۆرێکەلە شێتی.
گریپەر gripe	گرتن، دەگرێ
گرۆتە gråtta	گریە.
لێپ läpp	لێڤ، لێو.
مین min	من، هی من.
موس mus	مشك.
لوند lund	کەندو لەند.
هێر här	لێرە.
ترۆنگ trång	تەنگ.
ئورمارormar	ماران، چەند مارێك.
میرە myra	مێرو، مێرووله.
مۆردە mörda	کوشتین (فرمان) سەرنج لە وشەی (مرد، مرداندن)ی کوردی بدە.
مورد Mord	کوشتن، سەرنج لە وشەی (مرد)ی کوردی بدە.
ها Ha	هەبوون.
هۆر hår	پۆر، پرچ، قژ، وشەی پرچ لە بنەڕتدا بریتی بووە لە (پۆر + چ) بەکرمانجی پرچ ئێستاش هەر پۆڕی پێدەگوترێ.
هێستەر hästar	ئەسپان، (چەند ئەسپێك)، سەرنج بدە وشەی (هێستر)ی کوردی.
یورد jord	هەرد، ئەرد، عەرد.
تینە tina	تواندنەوە، گەرمکردن، سەرنج بدە لە وشەی (تین)ی کوردی کە بۆ تینی رۆژ و گەرمی بەکار دێت. هەروەها بۆ شنگ و هێز و وزە و

	توانای مرۆڤیش بەکار دێت. بەهێزیش دەگەیەنێ.
ناڤ nav	ناڤك، ناوك.
تاند Tand	دان، ددان.
رۆت rött	رەگ، ریێ.
رێسپێکت Respect	رێز.
ئیر yr	وورێ.
ستۆنگ stång	ستون، ئەستون، ئەستووندە.
نیny	نوێ.
باند band	بەندی کرد.
بیندە binda	بەندی کردن.
شەکال schakal	چەقەڵ
خێل skel	خێل (چاوی خێل) لە بنەڕەتدا وشەی (خێل)ی سویدی بە (سکێل) خوێندراوەتەوە و دەنووسرێ. تێبینی وشەی (سکێل)ی سویدی و (سکێل)ی کوردی بکە کە رەشێنەی چاوە.
ئاگا Aga	ئاگادارکردنەوەی منداڵ، تەمێ کردنی منداڵ
ستور stor	گەورە، ئەستور.
پۆ på	بە.
تیل till	تا.
مۆنێ måne	مانگ.
گرینە grina	گرین، گریان.

گرینیگgrinig	مۆن و تورە، گرینۆك
گاپ gap	دەمی داچەقاو، سەیری وشەی(قاپ) ی کوردی بکە
سوت sot	سوتو، تەنی، هیس.
سپار spar	هەڵگرتن و پاشەکەوتکردن، سپاردن.
تون tunn	تەنك.
لا ت	بە سویدی بە کەسێکی بێکارەو تەوەزەل دەگوترێ. لە کوردیدا بە کەسێکی بێپارەو بێکار دەگوترێ.
ئەنداس Endas	هەناسە

V
له هەگبەی پێشمەرگایەتیمدا

پێش ئەوەی بچمە ریزی پێشمەرگایەتی، بە دەگمەن چاپکراوێکی کوردی هەبوو، کە نەم خوێندبێتەوە، تەنانەت کە ئەوانەش بەزاراوەی تری کوردی چاپ و بڵاوکرابوونەوە. کە چاپەمەنی کوردی تێنوەی نەدەشکاند، رووم لە عەرەبیەکان دەکرد. لە دوای ساڵی ١٩٧٩، کەوتمە خوێندنەوەی فارسیش، زۆر حەزم لە زمان بوو. واشم دەزانی کە لە زمانی کوردی شارەزاییەکی زۆر باشم هەیە و لە زۆربەی هەرە زۆری وشەکانی دەگەم. کەچی لە لادێ کانگاکانی زمانی کوردیم دۆزییەوە. کە گوێم لە خەڵك گرت و کەوتمە دواندنیان. ئینجا بۆم دەرکەوت، چ سامانێکی زمانەوانی هێشتا دەست لێنەدراو، لە سینگی ئەو خەڵکە پەنگی خواردوە. هەر زوو کەوتمە وێزەی کۆکردنەوەی ئەوانەی دەستم پێیان رادەگەیشت. زۆر جا کە وشەیەکی تازە و دەگمەنم گوێ لێ دەبوو، ناچار دەبووم بە دوایدا بچم و لێی بکۆڵمەوە تا دەگەمە بنج و بنەوانی ئەو کەسەی وشەکەی لە دەم دەردەهات، زۆر جار لادێییەکی نەخوێندەوار بوو. زۆر بە ئاسانی شپرزە دەبوو و بە هەڵە لە لێپرسینەوەکانم تێدەگەیشت. لەو چەند ساڵەی کە خەریکی ئەم کارەبووم، روداوی زۆر خۆش و سەرنجراکێشم پێش هاتووە کە رۆژێك دێت و لە شوێنی خۆی دەیانگێرمەوە. بەشێکی زۆری هاورێ پێشمەرگەکانیشم هەر لادێیی بوون و خاوەنی زمانییێکی پاراو و دەوڵەمەند بوون. کە دەیاندی من خەریکی گەران و پشکنینی هەر وشەیەکم کە لە زاران دەردەچێ، خوا هەڵناگرێ هەندێك لەوان زۆر یارمەتیان دەدام، چەندانێك لەو پێشمەرگانە دواتر لە نەبەردیەکاندا شەهید بوون، بەڵام ئەو وشانەی بەردەستتان، رۆحی نەسرەوتی ئەوانن و بۆ هەمیشە بە زیندوی دمێنەوە. لە پاڵ دەفتەرەکانی وشە، چەندان دەفتەری تریشم رەشکردنەوە. بیرەوەری رۆژانەم. گفتوگۆ لەگەڵ خەڵکی پیرو دنیادیتە، لەوانە دوو چەکداری (ئۆزدەمیر). ژمارەیەکی زۆری پەندی پێشینان. روداوی گرنگی ناوچەیی. هەندێ داب و نەریتی کوردی، کە تەنیا لە شوینی بەر تەسك و دابراو پێرەویان لێدەکرا. ناوی گژوگیاو شتی تریش. هەمیشە دەمزانی کە شوێن و سەردەمی کارم، سەخت و نەگونجاوە. بۆیە پێشبینی هەموو روداوێکم دەکرد. جارێك ی لە ساڵی ١٩٨٣ لە دۆڵی خانەقا، هەموو کتێبەکانم لە ماڵێك لەناوچوون.

جاری دووەم، ویستم دەفتەرەکانم باشتر بپارێزم. ئەوە بوو رۆژی ٢٨/ ٣/ ١٩٨٧ لەگەڵ هێزێکی گەورەی مەڵبەندی هەولێر بۆ شەڕی قەیوان ـ ماوەت بەڕێ کەوتین. دەمزانی شەرەکە سەختە و لەوانەیە بەزیندوی نەگەڕێمەوە، هەر بۆیەش هەموو دەفتەرەکانم لە گوندی (بێرۆ)ی دۆڵی بالیسان بەجێ هێشت. ئەوەبوو دوژمن رۆژی ١٧/ ٤/ ١٩٨٧ بەچەکی کیمیاوی لە دۆڵەکەی داو هەموو گوندەکانیشی سوتاند. زیانێکی گیانی زۆر گەورە بەر خەڵك کەوت. دەفتەرەکانی منیش هەموویان تێدا چوون. کاتی خۆی، لەگەڵ هاوڕێی جوانە مەرگم (یوسف شەریف) زۆر بەیەکەوە بووین. ئەویش لەسەر زمان کاری دەکرد. کاری ئەو دۆزینەوەی رێسایەك بوو بۆ دروستکردنی وشە لە وشە، زۆر جار دەفتەرەکانی منی وەردەگرت و هەندێ وشەی بۆ خۆی گوڵبژێر دەکرد.

کاکە یوسف لە کاتی کیمیا بارانەکە، لە (دۆڵە کۆگە)ی بناری قەندیل بوو. نامەیەکم بۆی نارد و داوای وشە گوڵبژێرکراوەکانی خۆمم لێ کردەوە. زۆری نەبرد، هەرچی لابوو بۆمی ناردنەوە، خۆشم هەندێکیانم لە بیر مابوو. دوای ئەوەش تێهەڵچومەوە، بەڵام لە دۆخێکی یەکجار سەختدا. دێ نەمابوو، ئێمەی پێشمەرگە وەك ماسی بێ ئاو کەوتبووینە چۆڵی. ئەو زەمینە لە بارەی جاران لە دەست چووبوو. تەنیا ورە بەرزی و کۆڵنەدان بوو وایکرد ئەمانەی بەردەستت لەناو نەچن و دەربچن. فرمان، سەختترین و خۆگرترینی بەشی زمانە، زمان زۆر بەسەختی دەتوانێ، فرمانی تازە دروست بکات، بە پێچەوانەی ناو و سیفات، کە هەم بە ئاسانی دادەهێنرێن و هەم بە ئاسانیش لە زمانانی ترەوە وەردەگیرێن، لەبەر بەهای گرنگی هەر فەرمانێك، لێرەدا من هەموو فرمانەکانم تۆختر نووسیوە، بۆ ئەوەی بە ئاسانی جیابکرێنەوە، دیارە هەندێ لەو وشانە بە پاشگری (بوو، کرد) شێوەی فەرمانیان دەردەکەوێت.

دەزانم هەندێ لەو وشانە لە نووسین و فەرهەنگە کوردییەکاندا چاپکراون و بەکار هاتوون. هەندێکی تریشیان بە واتایەکی تری جیا لەو واتایەی من گوێم لێبووە و تۆمارم کردووە، تۆمار کراون، بەڵام من دژی شەپۆل مەلەم دەکرد و هەر ئەمەم بۆ دەرباز کرا. ئەگەر چەند وشەیەکی کەمیش لە فەرهەنگی زمانە شیرینەکەم، جێی خۆی بگرێت، ئەوا شانازی پێوە دەکەم و رەنجم بەفیڕۆ نەچووە.

وامن هەگبەکەی خۆم هەڵدەڕێژم. ئێوەش فەرموون.

شاسوار

وشـــــــه	شوێنی بەکار هێنانی	واتـــــــــــــا
ئـ		
ئاگا	هەولێر/ بەڕانەتی	روخسار. شێوەی دەموچاو
ئاخوڕکه	مێرگە سوور	جۆرە پێشکە یان مێشولەیەکی زۆر بچووکە دەچـێتە ناو موی سەر یان دەپەڕێتە ناو چاو و ئازاری هەیە.
ئاوگه	بەڕانەتی/ هەولێر	لاوەکی. ئەو مەڕەی لە رانی خۆی دادەبڕێ و دەچێتە ناو رانێکی تر یان ون دەبێ.
ئاڕسان	دەشتی هەولێر	رق لێ گرتن. پەلامار بردنە سەر یەکێك.
ئاژال	باڵەکایەت	کارتەی تازەی ساڵ. خەلفە. لقی ئەمساڵی دار.
ئاڵشت	هەورامان	شت فرۆشتن بەگۆڕینەوە.
ئاڵڤاندن	وەرتێ	توشکردن، تێوەگلاندن.
ئاڵیندار	باڵەکایەتی	شەقڵە. وەڵەکە (ئاڵودار)یش دەگوترێ.
ئەندابەندا	وەرتێ	ئاســتی. هەرســتی. لــە راســتی. نموونــە: ئاوەکــە ئەندابەندای بەژنێ من بڵند بووە.
ئاراوکردن		کاتێك کە جلکێك لە کەفاوی جلکێکی تـری شـوراو وەردەدرێ بۆ ئامادەکردنی بۆ شوشتن.
ئامێژەن	بەڕانەتی	هەوێنی پەنیر.
ئاورنگ	بەڕانەتی	شەونم. پڕوشکی ئاگر
ئامبازبون	بەڕانەتی	سواری کۆڵ بوون. بەلاماربردنە سەر.
ئاوزەنگ	بەڕانەتی	رکێف
ئاوەڕست	وەرتێ	ئاودڕێکی باریك کە ئاوی پێدا دەڕوا.
ئایاخ	کۆیە	خاپەرۆك. کۆزەرە. بەشی خراپی شتێك.
ئایەخ کردن	بەڕانەتی	جیاکردنەوەی چاك و خراپی شتێك.
ئایزە وبایزە	دەشتی هەولێر	بە دووکەس دەگوترێ کە هەمیشە پێکەوەبن
ئەزرۆك/ زۆر	گەڵاڵە	چیلکە داری (گەڵ، دێ)کە گەڵاکانی خوراوە.
ئەستێو	پشدەر	بێڵۆکەیەکی بچووکە. بۆخۆشـکردنی ئـاگری سـۆپای

		داربەکار دێت
ئەستێڕك	هەولێر	هەرزاڵ. پێڕك.
ئەسکورد	هەولێر	پیل. دەفەی شان .
ئەستێوڵك	مەنگوڕایەتی	بێلێکی بچووکی ئاسنە. بۆکڕاندنی کەوڵی نان و شتی تریش بەکار دێت.
ئەنجامە	کەرکوك	شریتێکی، قایش، لاستیك یان ئاسنە، کە دەرگای سندوق بە سندوقەکەوە دەبەستیێ.
ئەنگۆرە	کەرکوك	رەنگاڵە، کەندەسمە (جۆرە چۆڵەکەیەکە).
ئیرۆ	مەنگوڕایەتی	کەسێك بابی خۆی هەبێ پێی بژی، خودکەفا.
ئاوزێنە	هەولێر	ئەو ئاسنە نوکدارەی دوو سەری قایشی پێ دەبەسترێ، یان دوو سەری پێڵاوی پێ قایم دەکرا.
ئەستێور	هەولێر	ئەو مانگایە ی نازێت یان ئاوس نابێت.
ئەغلە ویك	ناو هەرکیان	تاوە. مەقلێ.
ئۆین	هەولێر	ئۆین یان ئاین و ئۆین، فروفێڵ، نازکردن.
ئۆینباز	هەولێر	فێڵباز
ئیسك	بادینان	نزگرە. نەزگرە. بەرسینچکە
ب		
با	بۆتان	ئەسڵ. رەسەن. تەبار. لە هەولێردەڵێن (بن) وەك فلان کەس بندیانە یان بنجوە.
باخۆش	هەولێر	هەراش. مێرد منداڵ. هەرزەکار.
بار تەقا	هەولێر	ئەوەندەی. هەندەی. بەقەد. بەئەندازەی.
باریخ کردن	گەرەوان/ رواندز	بێبەری کردنی کوڕ لە میرات لە لایەن باوکەوە.
بارێزە	وەرتێ	ئەو نزمابییەیە کە با بەفری تێ دەکات. بەفری

		شوێنی وا نەرمە و مرۆڤــی تێدەچەقیٚ.
باڕن	وەرتیٚ	باگر. خانویەکی بە نایلۆن دروستکراوە بۆ چاندنی شەتڵی توتن دروست دەکرێت.
باز	مەنگوڕایەتی	ڕەوت. ئاراستەی جوڵەی ئاوە. نموونە: بازی ئەو چۆمەی بۆکام لایە؟
باکوت	وەرتیٚ	بانگلۆز بوونەوە. گلۆر بوونەوە.
باڵەبان		باڵندەیەکە لە خەرتەل بچووکترە و زۆر بەرز دەفڕیٚ.
بانگەشە		تەبلیغ کردنی کەسیٚ. پڕوپاگەندە کردن.
بانو	ناوچەی باڵەیی	ئاقار. دەوروبەری گوند یان شار.
باوێش	هەودیان/ ڕەواندز	قەدپاڵی شاخێك کە ڕێگای پیادەی پێدا تێپەڕیٚ.
باوەگۆ	دەشتی هەولێر	ڕوودانە کەسێك. وەڵامدانەوەی کەسێك و دواندنی.
بحالەکی	قامیشلۆ	ژنی سکپڕ. ئاوس.
برێنە		ڕووبەرێکی بچووکی زەوی لەناو کێڵگەیەکدا کە هیچی لیٚ نارووی جا یان کەند و کۆسپە یان قوچەکەو بەردی سەرزەویەکەی تێدا کۆکراوەتەوە.
بڕك	باڵەك	شەقڵ
بڕشت	ڕانییە	وردە پارچەی قوماش بەرماوەڵای بەرگدروو.
بزڕکان	بەڕانەتی	تێك چوون بۆ(شیر). ڕەنگ زەرد هەڵگەران.
بزگوڕ	بەڕانەتی	جلوبەرگی تێکەڵوپێکەڵ.
بژوێن	مەنگوڕایەتی	جێکای بەلەوەڕو پڕ لە گیاو سەوزە.
بژ	هەولێر	یالّی ئەسپ. موی پشت ملی ئەسپ.
بلەوەز	باڵەکایەتی	دانەکاساو. عەجول. کەسێك خۆی لە هەموو کار بدات.
بمدیٚ	ڕواندوز	(بمدیٚ) بۆ شتێکە کە بۆ خۆت داوای دەکەیت.
بناوان	پلنگان/ ڕانییە	ئەو ژنەی بەرپرسی گاری ناوماڵە. جیٚ پرسی هەمووانە. هەروەها بە سەرچاوەی جۆگە و کانیاویش دەگوتریٚ.
بنبەست	هەولێر	کۆڵانێکە کە سەرێکی گیراو. وەك لە قەڵا و گەڕەکی

		جوولەكان لە هەولێر.
بنبەردوكە	دەرگەڵە/رواندز	رێواسێكە لە بن تاتە بەرد رواوە و سپی و ناسكە.
بنپەلكردن	دۆڵی جافاتی	قونار. هەڵپەڕداوتنی داری مێو. لێكردنەوەی گەڵا و لقی داری زێدەی دار مێوی ناو رەز.
بنكیفرە	دەرگەڵە	یان بنكیرفرە. قون فرە. بە كەسێكی ترسنۆك دەڵێن.
بنەسا	بەڕانەتی	یان بنێس. بە كەسێك دەگوترێ كە لەڕولاواز بووبێت، لەوانەیە بۆ anorexi دەست بدات.
بوارەكانی		كانی زنە. كانی درۆزنە. ئەو كانیاوەی كە هاوینان وشك دەبێت.
بۆتك	بەڕانەتی	ئەو بەشەی درەخت، یان هەرشتێكی تر كە لە ژێر زەوییە وە دیار نییە. ریشە. كۆتەڵەی درەخت.
بۆرژان	بەڕانەتی/ هەولێر	وەنەوز بردنەوە. خەوە كوتكە.
بەتلان	نسێبین	پەك كەوتن. هیلاك بوون. ماندووبوون. لە كاركەوتن.
بەخۆوەژی	ناوچەی رەواندز	كەسێكە كە خۆی زۆر خۆشدەوێ. نەرگسی.
بەرانپیخ بوون	دەشتی هەولێر	شەڕ لەگەڵ كردن و زۆرانێ كردن. بەرەنگاربوونەوە.
بەرزەپێ		گورج هەڵسان. یەك پێ هەڵسانەوە.
بەرژی	دۆڵی خانەقا	گیانەوەرێك یان كەسێكی بەزاوزێ، كە زۆر وەچەی لێبكەوێتەوە.
بەرژێڵە	دۆڵەڕەقە	هەنوانی چیا. ئەشكەوتۆكە. شوێنێك باران نایگرێتەوە لە شاخ.
بەڕەوانی كردن	بەڕانەتی	ناوبژی كردن. لێككردنەوەی لایەنی بەشەڕهاتوو.
بەرەم	باڵەكایەتی	ژووری ئازوخە لێدانان.
بەڕەشكاڵ	دۆڵی شاور	گۆڕاییی. گۆڕەپان. مەیدان.
بەترە ئاو	دۆڵی خانەقا	نیودانە رۆژ ئاودان. نیو دانە رۆژ نۆرە ئاودانی

		کشتوکاڵ.
بەرکۆز	گەڵاڵە/ باڵەکایەتی	گۆیمشکە. بەرکۆد. پۆخ. هێشتا نەتەقیووی گەڵا و گوڵ.
بەرگایی کردن	گەڵاڵە/ باڵەکایەتی	پاککردنەوەی زەوی بۆچاندن. تەڕاش بڕینەوە و بەرد هەڵگرتنەوە. پێش گاجوتی تازە کەوتن، بۆ ئەوەی فێربێت چۆن جوت بکات.
بەڕاگیر	وەرتێ	بەو میوەیە دەڵێن کە بەکەڵکی وشککردنەوەو هەڵگرتن دێت. دەشێ بۆ (تعلیب، معلب) بەکار بێت.
بەرهەڵ	باڵەکایەتی	بەهەیوانێك دەڵێن، کە سێ لای دیوار بێت.
بەزگ دان	بەرانەتی/ دەشتی هەولێر	سۆزگ بوون. مردن بەداخێکی گەورە و، کۆست کەوتن.
بەژك	ناو دەشت	پارچە سەوزاییەك لە شوێنێکی بێ ئاو.
بەسەرگرتنەوە		دۆزینەوەی گیانەوەری ماڵی ونبوو.
بەلوکە	خانەقین	میتك.
بەللی	ئامەد	دیار. نیشانەی ناسراو. بەرچاو (علاقات فارغە).
بەلی بوون		لێك بوونەوە.
بەساتی	بەری رووستێ	بەپەلە. بەتالوکە. دەڵێن (بەساتیمە دەرۆم).
هەڕەت	بەرانەتی	شنگ، وزە، هێز، شتێك لەو پەڕی پێگەیشتن دابێ.
بەلەسە	سلێمانی	ئاژەڵی غەزریو، ئاژەڵی مانگرتوو.
بیراز کردن	هەلێر	هەڵچنینی ناوەوەی بیر و کارێز بەبەرد یان خشت.
بێران	بێرۆ/ دۆڵی بالیسان	لە خوێندن چوونەوەی کەوی راوکەر، کەوی بێراو نرخی دادەبەزێ و سەری دەبڕن.
بیستەك	بەرانەتی	تاوێك، ماوەیەکی کەم.
بینا شکێن		چاوشکێن، کەسێك بترسێنی
بێ فەیز	باڵەکایەتی	کەسێکی رەزا گران، کەسێك کە هەمیشە باری لەسەر شانی کە سانی تر گران بێت، کە سێکی

		ناحەز.
بەڕادان دان	هەولێر	بەکردن دان. نموونە: قاتێکم لای بەرگدرو بەڕادان داوە سەری مانگ تەواو دەبێت.
بوغز	هەولێر	رق، کینە

پ		
پارسێك	نسێبین/ قامشلو	یان پارسەك. دەرۆزەکەر. سوالکەر.
پاساودان		دۆزینەوەی بیانو بۆکارێك یان بڕیارێك
پاشخوان		بەرماوە. خواردنی ماوە
پاشـقوڵگرتن		بە نهێنی و لەپشتڕا زەبر وەشاندن.
پاشەبەرە	هەولێر	دوامندالی خێزانێك. پێچەوانەی نۆبەرە.
پاشەوانە	دۆڵی جافەتی	پۆسکە. کونی دواوەی کۆڵەس. کە بە چیلکەو قوڕ دەگیرێت.
پالاخ	وەرتێ	گۆلك یان گوێرەکەی گامیچش .
پالگین	بناری قەندیل	ئاویەر. جۆگەلەیەکە لەدەوران دەوری رەشماڵ دەکرێت بۆ پێدارۆیشتنی ئاوی باران، هەروەها بەواتای (چەلەنگ)یش دێت.
پالێن	بناری قەندیل	لەوەڕاندنی مەڕ و بزن بۆ ماوەیەکی کەم، پێش دۆشینیان.
پڕژەڵە	وەرتێ	ئەو لقەدارانەن کە بۆ سەر رێگای هاتوچۆ درێژ بوونەتەوە.
پرێسك		بوخچەیەکە، گەشتکەر جلوبەرگی چوونە گەشتی لەناو دادەنێ.
پزی کردن	گەلالە	کاتێ کە با بەفرێکی زۆر لە شونێك کۆدەکاتەوە.
پسدوك		باپشکێو. زیپکەیەکی وردە لەلێو یان پێڵو دێت.
پشتبەست	وەرتێ	هەزارە. دارێکە شوانە دەدرێتە پشت دەرگا تا باشتر قایم بێت.
پندڕ	بەڕانەتی	نەرم بوون وخاوبوونەوەی زەوی لە بەهاران.
پوشی	باڵەکایەتی	کرۆکی ناو داربەڕو. کە بۆ ئاگر کردنەوە بە(بەردەستێ)بەکاردەهێندرێت

پۆخ	دۆڵی بالیسان	گۆپکەی هێشتا نەتەقیوی درەخت.
پۆسکە	بێڕۆ/ بالیسان	کونی دواوەی کۆڵەس، کە بە چیلکە و قوڕ دەگیرێت.
پۆخین		گەنمی برژاو.
پۆیلە	هەولێر	ماشەڵڵا، مۆرویەکە لە نێوچاوانی منداڵی بەر مەمکان قایم دەکرێت، بۆ لە چاوزار پاراستنی.
پۆریلە	سلێمانی	ئەو دیارییەیە کە بۆ ژنی تازە منداڵبوو دەبردرێت.
پیرە بۆك	سەرێ کانی	پیرەژنێکی ناحەز کە حەز بە ئاژاوە و تێکدانی نێوان خەڵك بکات.
پێخوست	بەڕانەتی	شوێن پێ، جێ پێ، شتێك خرابێتە بەرپێیان.
پێخوێ	موکریان/ مهاباد	چەپڵە.
پێلە کردن	وەرتێ	کە سێك کە مۆڕە دەکات و چاوی خۆی زەق دەکاتەوە.
پلار	بەڕانەتی	توانج. (تعلیق). نموونە: ئەوە بۆچی پلارانم تێدەگرێ؟ لات وایە تێناگەم
پێشۆك	بەرانەتی	ئەو بۆشاییەی کە دەکەوێتە نێوان برۆ و بسك، لوت و گوێ لە دەموچاوی مرۆڤ ئەو شوێنەی (گوللەی بەزەیی) پێوە دەنرێت.
پێدزە	وەرتێ	کنە کردن.
پێلێهەڵبڕین		سنووری خۆبەزاندن (تمادی)
پەردێش کردن	وەرتێ	بڕینی لق و پۆپی زێدەی دار لە بەهاران. تا دارەکە بەهێزبێ.
پێوەڕ	مەنگوڕایەتی	ئەو سەگەی تەنیا بە خەڵك دەوەڕێ و پەلامار نابات.
پەزێرە	هەڵەبجە	زۆر کۆن. سواو. چێشتی ئێوارە کە بۆ رۆژی دوایی هەڵدەگیرێ.
پەپۆك	بۆتان/ قامیشلی	کەسێکی بێ دەسەڵات و هیچ لە دەست نەهاتوو. فۆلکلۆر: هەی لێ رەوشێ رەوشەنێ، پەپۆکێ ل تە رەبەنێ.
پەسار		هەوراز
پەشتنەوە	رووستێ	هەڵکردنەوەی دوو داو یان بەن لە چنیندا.

پەلاتیقە	هەلێر	مەرایی کردن. گومان دەکەم لە (پۆلەتیکەو)ە وە وەرگیرابێت.
پەل	هەولێر	بەکەسێك دەگوترێ، زۆرجار کەتنی لە دەست رووبدات.
پەلاس		جلوبەرگی شڕ و دڕاو.
پەلپ لێ گرتن		وڕك گرتن، گڕنە لێ گرتن، جەڕنەگە گرتن، بەهانە.
پەی	ئامەد	لە دوای. لە پاش.
پەلیار		گورج، بەدەستوبرد، نموونە: (پیرۆز ژنێکی پەلیارە).

ت		
تابیە	توتمەرە/ بالیسان	سەنگەر. چالێك بۆ خۆتیانان لەبەرەی شەڕدا.
تاس		زات کردن. وێران. جورئەت.
تاسب		قولاغ، گیانەوەرێك یان کەسێك کە گوێی رادێراوە.
تاسوق بوون	دەشتی هەولێر	تامەزرۆ بوون. تاسەوار بوون. حەز چوونە شتێك.
تاڵشت		شنگ. هێز. وزە. توانا. تاقەت.
تانۆك	دۆڵی بالیسان	پەرژینێکی چڕ چندراو بەشولکە و دوایی بەقوڕ سواخ دراو.
ترکزە	هەولێر	شوێنێکی ناجێگیر. خەریکە ببێ، خەریکە بقەومێ. شتێك ناجێگیر بێت و خەریك بێت بکەوێت.
ترکژن	هەولێر	دەنگێکی نزم. لە ئەنجامی بەریەك کەوتنی دوو شت. یان کەوتنە خوارەوەی شتێك لە بەرزی.
تسیار	بناری کۆسرەت	راوکردنی ماسی بەشەو.
تفر	هەولێر	توێکلێکی تەنك و باریك. پێستی مردوی دەست کە دەکەوێ. پێستی سوتاو کە هەڵدەدا و دەکەوێ.
تەقەتکردن	هەولێر	حەشاردان. شاردنەوە.
تك نەدان		دانەکەسان. نەوەستان وازنەهێنان. لێنەگەڕان.
تورخاندنەوە	هەولێر	پلێشاندنەوەی شتێکی نەرمی وەك میوە تا ئاوی لێدەردەچێ. خراپکردنی شتێکی نەرم.
توریدی	بەڕانەتی	تۆران. تەرەبوون. جارێکی تر رونەکردنە هەمان شوێن.

توز	دەشتی هەولێر	ناخ و جەوهەری مرۆڤ، نموونە ئەو توزی خراپە بۆیە وادەکات.
توخن کەوتن	هەولێر	لێنزیك بوونەوە. (هەمیشە لەباری نەرێ بەکار دێت) وەك: نەمگوت توخنی ئەم کارە نەکەوی.
تورەزمان		بەواوێکی زۆر کورت دەگوترێ. کەسێکە کە جگە لە پیتی (س) یەکێکی تر لە پیتەکانی بۆدەرنابڕدرێ.
توندگر		یان توندگیر. کەسێکە لەسەر باوەڕی کۆنی خۆی سوورە. کەسێکی خۆندەمیتال.
تۆسن	بەڕانەتی	تورە، کەسێکی مۆن و هەمیشە تورە.
تۆراف		گەنج. لاو. جحێل. تولاز. خورت .
تەپك کردن	گەلاڵە	جۆرێکی راوە. بەپێش گرتن لە گیانەوەرێك و تاراندنی بۆ شوێنێکی هەڵەموت و توشی هەڵدێران کردنی
تەڕاوز		گەنمی درەنگ چێنراو.
تەڕدەست	هەولێر	لێزان. وەستا لە کارەکەی. کەسێك دەتوانێ بەدەست فروفێڵ بکات. جادوکردن بەدەست.
تەڕکاڵ		تەڕاوز
تەریفە	بالیسان	کەسێکی داماو. خەمبار. لە رواندز بە کەسێکی زۆر تێنودەڵێن
تەڕەمز	سەرگەڵو	لە جیاتی پارە. خواردن یان شت بە کرێارێك دەدەیت کە کارت بۆ دەکات. هەندێجار دەڵێن (تەڕەمزە) و لەگەڵ پارە دەبێ خواردنیش بە کرێارەکە بدرێت.
تەڕکەمجۆل	گولان/ شاور	هەرزەکارێکی کەتەو بەژن بڵند.
تەژە		ریزێك دارەلەسەر شەقڵەدادەندرێ بۆ گرتنی سەری خانو.
تەژگ	وەرتێ	بەڕە، یان مافورێك کە ئەستور رستراوەوچنراوە
تەمار		لەمپەر
تەماڵکردن		دۆزینەوەی شوێنی خۆشاردنەوەی کەروێشکی کێوی بۆڕاوکردنی.

تەمسەر	رواندز	کەسێکە بایەخ بەشت نادات، کەسێکە بەلایەوە گرنگ نییە چی دەبێ. (لا ابالی).
تەمۆخ	دۆڵی خانەقا	بەردێکی نەرم کە بەدەست بشکێ. بەردی رزیو. بەردی نیشتو.
تەمەڕك	باڵەکایەتی	کەسێکی لامل. کەسێکی رق ئەستور. کەسێك رقی دانامرکێ.
تەوسکە	وەرتێ/ بالیسان	هەنجیری کێوی
تێبون	خۆشناوەتی	تێکەوتن. تێوەگلان. بەسەرداساغ بوونەوە.
تێپ	باڵەکایەتی/ باڵەیی	جار. کەڕەت.
تێوەنزبوونەوە	بەڕانەتی	چاوتێ بڕین بەنیازی شتێك. چاودێری کردن لەشتێ بۆ مەبەستێك.
تەیمان	خۆشناوەتی	چیل. چیلە. پەرژینی لە چیلکە و لقی دار دروستکراو.
تێسو	توتمە/ بالیسان	سابونۆکە، رەگی روەکێکە لە ئاو کەف دەکات و بۆ جل شوشتن بەکار دێت.
تیرەگ	بەڕانەتی	دیرەگ. کۆڵەکە. ئەستوندە. دووگوێ. ستون.
تێڕەقە	هەولێر	بڕبڕە. گازەرای پشت.
تیتك		پرچی تێك ئاڵۆزکاو شانەنەکراو. پرچی ناشرین.
تێڕوهاتن	هەولێر	پەلاماربردنە سەر. لە پڕ پەلاماردانی شتێك و بردنی.
تۆتکە	هەولێر	نەجولان لە شوێن خۆی. ئۆقرە گرتن، بە چەسپاوی مانەوە.
ج		
جاڕس	هەولێر	بێزار. وەڕس.
جامباز	هەولێر	ئەوکەسەی پارە دەگۆڕێتەوە. (مچارب)
جۆنیت	وەرتێ	لەندەهۆر. گەلۆر. کەسێکی لاشە گەورەو گێل.
جیلۆ	کۆیە	غەریبەیەك. بیانییەك کە پێی شەرم نەبێت بۆ پەیداکردنی نان و رۆژی. هەرکارێك هەبێت بیکات.
جێوار	شاور	جێ هەواری کۆن.
جێچارە	دەشتی هەولێر	جێی ئومێد. کەسێك کەجێ هیوای کەسانی ترە.

جێوەڕێ	گەلاڵە	هەر لە شوێن خۆی سوورانەوە. (مراوحە).
جەندیلە	گـرِاو، خۆشـناوەتی	هەمبانەکە. هاوینـان ئـاوی تێـدەکرێت تـا سـارد بێتـەوە. کونێکی تێکراوە و قامیشێکی تێخراوە بۆ ئاو دەرچوون.
جەڕنەگرتن	هەولێر	جەنەگرتن. پەڵپ گرتن. بیانوگرتن.
جەلەکردن	مەنگوڕایەتی	بەدوای یەکدا ڕێکخستن. ریزکردن (ڕەدیف کردن).

ف		
فتلان	نسێبین	وەرسوورانەوە.
فەسدۆق کردن	بەڕانەتی/ هەولێر	سەر لە سەرنەکردنەوە. بێزارکردن. وازلێ نەهێنان.
فرموز	توتمە/ بالیسان	دەموچاو
فرێزانەوە	وەرتێ	لەبەرکشانەوە و خۆئامادەکردن بۆ پەلاماردان، یان پـازدان. یان بەرد هاوێشتن.
فسەزمان	هەولێر	کەسێکی گیرەزمان کە تەنیاپیتی (س) دەکات بە(پ).
فەتساندن	ئامەد	خنکاندن. هەناسە لێبڕین.
فەڕاك	وەرتێ	گیان. ڕەوان. روح. بۆ نموونە بەبەردێکی فەڕاکی لەبەربڕی.
فەناتی بە	باڵەکایەتی	وون بە لەبەرچاو. (هەڕەشە و جوێنە). دەفن بە.

چ		
چاتی	هەولێر	بانی ئەوخانوەی کە(ئاسنەڕا)دەکرێت.
چاوە خانو	هەولێر	خانوەیەك تەنیا یەك ژووربێت.
چایر	بۆتان/ نسێبین	لەوەڕگە. شوێنی ئاژەڵی لێ چەڕاندن.
چڕگەلان	دۆڵی خانەقا	چەقێن. پارچە زەویەکە کەبەکەڵکی کێلان نایەت.
چڕك	خۆشناوەتی	جۆرێك کەتیرەیە. لە کولاندنـەوەی دووبـارەی سـرپاتی تـرێ دروست دەکرێت.
چڕکە	بەڕانەتی	گیایـەکی زۆر وردە لـە مەرتاشـەبەردی شـێداردەڕوێ و وەك مافور بەیەکەوە نووساون.
چرکەسان	دەرگەڵە	ئەوچەوریەی لەکاتی دروێنەدا هەسانی پێ دەسون

چوونەمیلیٚ	رواندز	راوه کەو کردن بەداو. هەمان کار لە(پیرۆپیێیان دەگوت(چوونەمەسەبیٚ).
چلك	کۆبانیٚ	میتك. بەلوکە.
چکۆڵکردن		لێك جیا کردنەوە. پۆلێن کردن.
چما	وەرتیٚ/ بەرانەت	بۆچی. لەبەر چی.
چمارە	وەرتیٚ	پەلامار بۆ هێنان لە لایەن سەگەوە.
چمە	سەریٚ کانییٚ	دوٚمبەلاٚن
چەمۆڵە		گەشکە.
چەمارۆگرتن	گەلاٚلە	سەگ کە شەوانە لە جێگای خۆی دەوەستیٚ و بەشتێکی نەبینراو دەوەڕیٚ
چەماژۆ		بنەبڕکردنی. قەلاٚچۆکردنی. نەهێشتنی شتێك.
چنگوەر	بلەی سەریٚ/ خەلیفان	پەککەوتو. معوق.
چوونەکەوشان	باڵەکایەتی	چوونە رێواس و کنگر کردنی کچان.
چویزە		پێستی مووڵیٚ کەوتوی روو یان سەر. نەخۆشی (داو الپعلب)
چیچك	ئامەد	ناوکی میوەی ناوکدار. کرۆك. ناوەڕۆك.
چێشتانە	هەولێر	١- بەفشیش. ٢- خواردنیٚ یان ژەمێك کە خاوەن کار سەرەڕای کریٚ. بەکرێکاری دەدا.
چیم		چرگە. گیایەکی وردی وەك مافورە.
چەپرەك	هەولێر	دەستە پاچە. پەککەوتو. ئفلیچ.
چەکلەر	هەولێر	گیانەوەری لەڕو لاواز.
چەڵەگ	رانییە	دارێکە دەدرێتە بەرپەتی رەشماڵ بۆ راگرتنی
چەورکردن	هەولێر/ بەڕانەت	هەوێرکردن. لێك جیاکردنەوەی بەرخ و مەڕ.

خ	

خارزك		زۆرخۆر.
خاریلكه		سست و خاو.
خرچان		پارچه گەچ.
خڕگۆڵ	وەرتێ	بەرغەبابە. گۆشتی ژێرچەنەگەو گەردن.
خزان	سەرێ كانییێ	نەدار. زۆر هەژار و پەڕپوت. بار بەسەری كۆمەڵگا.
خلگۆن	وەرتێ	كەسێكی مل ئەستور. یان پێستی گەردن شۆربوەوە.
خلوت	هەولێر	سێ سوچ. سێ گۆشە.
خۆرا	گەردەوان/ رواندز	زۆرخۆر.
خواشە	گەلاڵە	چروی لەسەر یەك داندراو. تابۆسەر خانودانان وشك بێتەوە.
خواشەكردن	باڵەكایەتی	ئابڵوقەدان.
خواشكەدان	گەلاڵە	خواشە كردن. ئابڵوقەدان. چواردەورگرتن.
خۆرنەوازان		هەرشتێك كەتیشكی خۆر نایگرێتەوە.
خۆشاو	خۆشناوەتی	ئاوی مێوژ.
خۆلیس	دۆڵی شاور	تف. خوزی.
خوزی	بەڕانەتی	تف. خولیس.
خۆلەگورەنە بردن	بەڕانەتی	خۆنەجولاندنەوە. پشتگوێ خستن. گوێ پێ نەدان.
خدو	بەڕانەتی	ڕاهاتن لەگەڵشتێ. هۆگربون بەكارێك. دەگوترێ (خدوی پێوەگرتووە وابكات).
خوو خدە	بەڕانەتی	خدو. راهاتن. نەریتی كەسێك یان كۆمەڵێك.
خوندە		تامەزرۆ.
خوسار		زوقم. خوناوی بەستو كەڕەنگی وەك بەفر دەبێ.
خوساندن	ئامەد	تراشین. هەروەها لەئاو نەرم كردنەوە.
خوس كردن		خۆدانەواندن لە ترسان. خۆنزم كردن لە ترسی گوللە یان پارچە بەركەوتن.
خیچ كردن		راست كردن ومشت كردنی ربەی گەنم بەدەرماڵ.
خێزەرە		چڵو.
خیناوڵ	باڵـــــــەیی/	خـــــوێنگرتنی نــــــەخۆش. بەقۆچــــــی ئـــــاژەڵ

	باڵەکایەتی	(جۆرەچارەسەرکردنێکی کۆنەبەخوێن دەرهێنان).
خوێڕسك	بناری قەندیل	ئەوشوینەی (تاتەبەردی) کە خوێی لەسەر. رووەدەکەن بۆئەوەی ئاژەڵ بیخوا.
خێزر	دۆڵی خەلەکان	دارستانی چڕی بەڕوو. ژمارەیەکی زۆر دار بەڕووی وەك یەك.
خێزەربەستن		بەریز راوەستان. بەدوای یەك دا دانان.
خەپاڵ	وەرتێ	ژنێکی پان وقەڵەو.
خەرەوە	دێ ی عەسکەر	جۆرەنانێکە کە ئاشەوان لە ئاردی خەڵك بۆخواردنی خۆی دروستی دەکات. نانەکەنارێك و ئەستوروخاوە. چونکە لە ئاردی تێکەڵاو و بەنەزانی بەپەلە دروست دەکرێت.
خەفەتخان	بەڕانەتی	کەسێکە خەم لە هەموو شتێك دەخوات. کەسێك کە هەمیشە شتێکی هەیە پێی خەمبار بێت.
خەرۆ بوون		مەغرور بوون. بەڵام دەستخەرۆدان واتا تەفرەدان.
خەزەڵ		گەڵای ناسکی تازە.
خەنی بوون	هەولێر	ئەو پەری خۆشی. بەکامی دڵ گەیشتن.
خەم سارد	هەولێر	کەسێك کە زۆر گوێ بەشت نادات. کەمتەر خەم.
خەورین	ئامەد	بورانەوە لە هۆش خۆ چوون.
خلە	دەشتی هەولێر	خەرمان. زۆر جار وەکو وشەیەکی لێکدراو لەگەڵ خەرمان بەیەکەوە دێن و دەبنە (خلەوخەرمان).

ح		
حەپەرۆز	شەقڵاوە	چەمارۆ. سەگ پێوەڕین.

د		
داخون کردن	بتوێن	بردنە ژوورە. خستنە ناو(ادخال).
داشت	هەولێر	گیانەوەرێکی مام ناوەندی (نەزۆرباش و نەخراپ) وشەی (نیوداشت)یش هەیە کە مەبەست لە شتی بەکار هاتووە. شتی دەستی دووەم.

داڵدوازە	بناری کۆسرەت	ڕێخۆشکردن بۆکردنی کارێ. مریشك کاتێ کە بەدوای شوێنی دەگەڕێ تا هێلکەی لێبکات.
داهێلان	کۆیە	شۆڕکردنەوە.
داکردنەوە	هەولێر	خستنە ژورەوە یان کولانەی پەلەوەر و گیانەوەریماڵی.
دامیاو	وەرتێ	جۆگە ئاوی بەهاران کە لە بەفری تواوە دروست دەبن.
دارویلکە	تۆربە/ دۆکان	شەپۆلی ئاو.
درژ		گرژ.
دمۆر	هەولێر	شوم. دمۆر لە (دوو مۆر) وەرگیراوە. واتا ئەوانەی دووخاڵی بڵاوبوونەوەی موو لە سەریان هەیە. واباوبوو ئەم جۆرە کەسانە بەشووم دادەندران.
دمهەراش	بیتوێن	قسەگەورە. بێشەرم.
دئەدان		هاندان
دوبران	دۆڵی خانەقا	ئەوجۆگە ئاوەی دەبێ بەدووبەش.
دوڤ	سەرێ کانیێ	کلك
دواو	شاور	ئەوشوێنەی دووئاو یان روباری تێدادا پێکدەگەن. (شگ)
دۆبڕ	دەشتی هەولێر	ئەوکەسەیە کە هەموو مێگەلەکەی خۆی دەفرۆشێ.
دۆڵەمەڕە	خەتێ/ بالیسان	بێڵ. خاکەناس. خاکئەنداز. خاکەنداس.
دمك	هەولێر	نووك. دەنوك
دەچ کردن	بیڕۆ/ بالیسان	برین و لێکدانەوەی چڵەپۆپەی روەك تاقەدەکانی توندو تۆڵ و پتەوبێت.
دەرگسی	ئامەد	دەستگیران. دەزگیران
دەرکوت		ئاسنێکە لە دەرگاداریەکۆنەکان قایم کراوە. بۆ لە دەرگادان لە جیاتی زەنگ لێدان.
دەرمـــــاڵ کردن	دۆڵەڕەقە/ رانییە	چاندنی هەندێ سەوزەجات لەبەردەم ماڵ بۆ بەکارهێنان.
دەستاو	بیتوێن	قاپە ئاوێکە. ژن بۆ دەست تەرکردن لەکاتی هەویرشێلاندا لای خۆیانی دایدەنێن.
دەستەوایی	بیتوێن	هاری کاری یەکتری کردن لە کاری وەك دروێنەو. . .

		هەرەوەزی.
دەستاو	رانییە	دەستکردی کەسێ. چێشتی دەستی کەسێك.
دەسکیس	هەولێر	جاسوس. چاوساغی کردن، فسوس.
دەربردە		توانا بەسەر داشکان وتەواو کردنی کارێك.
دەستلایەز	دەرگەڵە/ رواندز	ئەوکەسەی لەبەر پیری یان نەخۆشی دەکەوێتە ناو جێگا و پەکی دەکەوێ.
دەستخەرۆ	هەولێر	تەفرە. بەهەڵەدابردن. فریودان.
دەغەز	دەشتی هەولێر	قین. رك
دەغەزەڵ	هەولێر	تەمبەڵ. لات. کەسێك هەمیشە پاڵ دەکەوێت.
دەقن		جۆرە قوڕێکی قوڵ و پەیت کە مرۆڤ لێیدەرناچێ.
دەرخون		سەری مەنجەڵ. قابلەمە. شتێکی پڕ کە چیتر جێگای نەمابێ.
دەڵاندن	بناری قەندیل	لێچوون. لێڕژانێکی زۆرکەم. (تسرب).
دەمەلاسکێ		لاسای کردنەوەی کەسێ.
دەمدڕاو		دەمشڕ. کەسێکە قسەی لاناوەستێ. نهێنی ناپارێزێ.
دەوەنەچڵو	گەڵاڵە	کۆمەڵە چڵویەکی پێکەوە نووساوە لەدوای خواشەکرانی.
دەنگۆ		واتە وات. شت لەسەر بیستن (شائعە).
دەوساندن	ئامەد	فشار خستنەسەر. پاڵەپەستۆ پترکردن لەسەرشتێ.
دەوەك		ئەوئەسپەیە کە باش دەتوانێ رابکات.
دەهۆ	مەهاباد	دەسیسە. درۆیەکی گەورە کە بەرنجامی خراپی لێبکەوێتەوە.
دیرەك	قامشلۆ	ئەستوندە. عامود.
دیودەر		شتێك کە هەردوو دیوی دیاربێت وەك شوشە. نایلۆن.
دێراو	بیتوێن	بۆیە. یەك هێڵی ئامادەکراو بۆ چەقاندنی شەتڵی توتن.
دێروخە	عەمدۆن/ شوان	لێك بەستنەوەی دێراو بەشێوەی پێچاوپێچ تا ئاودانی ئاسان بێت.

ز	

زاکوماك	دەشتی هەولێر	مەڕو بەرخ یان بزن و کار بەیەکەوە فرۆشتن.
زاور	کەرکوك	ئەوئاژەڵەی کە تازە زاوە.
زانەخرۆ		زۆرزان
زراسکە	وەرتێ	مەلوتکە. قۆنداغ. منداڵی ساوا.
زوا	ئامەد	وشك. (زواکردن) بەواتای وشك کردنەوە دێت.
زیلك	قامیشلۆ	میتك. چلك. بەلوکە.
زیلەدار	باڵـــــــــەیی/ باڵەکایەتی	خەڵکێکی زۆر. حەشامات. قەرەباڵغ.
زێوان	پشدەر	پاسەوانانی گۆڕستان.
زێڕاو	بیرۆ/ بالیسان	ئاوی گوشراوی ترێ.
زەل		قامیش
زەلك		زلك. قەسەڵ. قەدی وشك هەڵگەڕاوەی گوڵەگەنم.
زەڵوت	نسێبین/ قامشلو	نزڵە. سەری روتاوە. سەری بێمو (اصلح)
زەمرە	دەرگەڵە/ رواندز	ئەوکەسەیە کە لە کاتی کـاری بـە کۆمەڵـدا. خۆناداتـەکار. واتاخۆی دەگنخێنێ و باش کار ناکات.
زەنەك		دەقنە. قورێکی زۆر و خەست کە لە ناوی دەرنەچیت.
زەمەند	بناری قەندیل	گیای جۆراو جۆر و تێکەڵاوکە لە یەك شوێن رواون.
زەواق	هەولێر	بێزار. وازی لێبێنە لە زەواقت نا(واتا بێزارت کرد).
ژ		
ژوار	بیتوێن	ژان. ئازار. نموونە: دڵم بۆی ژوارێ دەکات.
ژەك	پشدەر	فرچك. یەکەم شیری مەمك دوای بەچکە بوونی شیر دەدات.
ژیار	شاور	بەجوڵە. کەسێکی زیندوو رانەوەستاو.
ڕ		
راتەولاندن	گەرەوان/ رواندز	گواستنەوەی ولاخ لـە شـوێنێکی کـەم لـەوەڕ بـۆ شـوێنێکی باشتر.
راچاندن	خۆشناوەتی	بلاوکردنەوەی ریسی خوری بەسەر داری چەقێنراودا.
راچاندن	گولان/ شاور	ئاو لێ رشتن. ئاولێگرتن.
راچێتان	دەرگەڵە/ رواندز	لەسەر یەك دانان.

راسانە کار		دەست کردن بەکار. پەلاماری کاردان.
راقەنا	وەرتێ	مرد. گیانی دەرچوو.
راماڵ کردن		پێداماڵین. سواخ دان.
رانان	باڵـــــــــەی/ باڵەکایەتی	بەرامبەر راگرتن. دەرخستنی شتێك بۆ بەراوردکردن.
راهێڵان	گەڵاڵە	راکێشان
رزۆت		دەنکە ترێی خراپ.
رساندن	دۆڵی خانەقا	هارکردنی مێشهەنگوین لە پورەی خۆی.
رسم	گەڵاڵە	ئـەو بەردەیـە کـە لـەژێر زەویـە و جوتیـا نـاییبینێ زۆر جـا ئـاموری لـێ گـیر دەبـێ و دەیـشکێنێ. نموونـە: ئەورۆکـە رسمەکە کەتە بەردمکی ئاموری.
رنا لێ گرتن	دەشتی هەولێر	جەنە لێگرتن. بوون بە مەراق لە شتێ.
رنە نەچوون	دەشتی هەولێر	رق نەنیـشتنەوە. نموونـە: ئەگـەر ئـازاو رنـەی نەچـوبی ئـەو کارەی هەردەکات.
روار	بناری قەندیل	سێبەری دارستانی قەد پاڵان.
روچاندنەوە	بێڕۆ/ بالیسان	ریشە کێش کردن. لەبن و بۆتەکەوە دەرهێنان.
روبین		کەسـێکە تەنیایـەك دیـو و سـادە شـت دەبـینێ و لێکـی ناداتەوە.
رودار	هەولێر	بێشەرم
رودان	هەولێر	زۆرگاڵتە کـردن لەگـەڵ کەسـێ تـا شـەرمی لێـت دەشـکێ. نموونە: نەمگوت رومەدە ئەو منداڵە تاوات پێنەکات.
رۆچنە		رۆژنە، کولانکە.
رونگ		خوری مەڕی مردارەوە بوو.
رووهـەرۆبوون	بەڕانەتی/ هەولێر	تـۆران. زیزبـوون. دڵـشکان. کەسـێك جـارێکی تـر روو لـە شوێنی جاران نەکاتەوە.
رووسەکردن	بیتوێن	ئاوەنێ. خاکاو.
رەباس کردن		تێر ئاوکردنی زەویەکی بەراوی چێندراو.

ڕەپستەبوون	باڵەکایەتی	١- زووگــەورەبوون ٢- ئــەو زەویــەی کــە کوتراوەتــەوە. پەستراوە.
ڕەخش	باڵــــــــــەی/ باڵەکایەتی	وڵاخی بەرزە
ڕەدار	وەرتێ	نێری کە تەنیا یەك لاگونی خەسێندراوە.
ڕەژەك	سەردەشت	زۆربڵێ.
ڕەقاو کردن	خەتێ	کرداری ڕەق کردنەوەی ئاسنی گەرم کـراو کـە کراوەتـە داس یان شتی تر.
ڕەن	دەشتی تەقتەق	پارچە زەوی (کێڵگە)ی دەم روبار. (حاویە)
ڕەنگاو	هەولێر	خمی گیراوە لە ئاو بۆ ڕەنگ کردنی پارچەو جلوبەرگ.
ڕەقاز	هەولێر	ئەو بەشە بچووکەی خاك یان لوتکەی شاخ یان تاشەبەرد کە لە ناو گۆم و رووبارو دەریاچەدا بەدەرەوەیە.
ڕەشیشە	پشدەر	باڵندەیەکی ڕەش بە ئەندازەی کۆترە.
ڕەنجبێوەر	هەولێر	ڕەنــج بێبــەر. کەســێکە ڕەنــج و مانــد و بــوونی بــەفیڕۆ ڕۆیشتبێ. بێ مایە. لاواندنەوەیە بۆ کەسانی جوانەمەرگ.
ڕەوتەنی	دەشتی هەولێر	سەرپێی. بەسەرپێوە. بە شێوەیەکی کاتی و بەخێرا.
ڕینگۆڵ	دەشتی هەولێر	پچڕ پچڕ. (بۆ خوری مەڕ بەکار دێت).
ڕێژ		گڵی سوور. گوایـا(گـلاو، گـڵ+ئـاو)پیـسی و گـلاوی سـەگ لائەبات.
ڕێژاڵ	پشدەر	جێگایەکی عاسی و هەڵەموتی شاخ کە ئاوی پیادا بڕوات.
ڕێسمەدان		ســوورگی کردنــی دەرگــا. قفــڵ کردنــی دەرگــا. داخــستنی دەرگا.
س		
ســـــــاتگار کردن	وەرتێ	هەتك کردنی کەسێك بە بـڕینی ئەنـدامێکی لەشـی وەك لـوت یان گوێ. یاخود بەتراشینی بـرۆو مـووی سـەر. سـاتگارکردن. تێکدانی ئادگاری مرۆڤـە وەك تۆڵە.
ساردنەوە	خۆشناوەتی	ئاو بەسەر نەمامدا تێپەڕ کردن.
سام	بەرانەتی	ترس. (بەسام) —بەترس.

ساكان		تاسان. حەپەسان.
ساوولّ	دۆلّی خانەقا	بەردكێش. لـەدار دروسـتكراوە بـۆ كێـشانەوەی بـەرد بەپـشتی ولاّخ.
سايد	بالّەی	خدو. خووخدە. هۆگری. نموونە: ئازاد سایدی بەوكارەگرتووە.
ستنان	وەرتێ/ مەكێ	ئاو دەلاّندنی رەشمالّ. دلّۆپە كردنێكی وردی رەشـالّ كـە یەكـەم بارانی پێدەكەوێ. دوای ئەوە كونەكانی بە ئاو دەگیرێ و دلّۆپە ناكات.
سرەمۆك		مێوژی خراپ.
سمكە كردن	دەشـــــــتی هەولێر	بەدەست تۆ چەقاندن. لە جیاتی مەكینە یان پێوەر كردن.
سلۆرت		خوێڕی. بێكارە. سەرسەری.
سنج	ئامەد	رەوشت. ئاكار. ئەخلاق.
سندۆلّ	قەلاّدزێ	جۆنی.
سوالّك	رانییـــــــــە/ بیتوێن	تاسولقە. پارچەی شكاوی گۆزەو هیزە.
سواندە	هەولێر	گوێسەبانە.
سوخەت	دەشـــــــتی هەولێر	تیهـاد. نـاخ. هەمیـشە بـە(نـەرێیی)بـەكار دێـت. وەك: هـەی سوخەت پیس.
سوورتك	هەولێر	لوسكە. بەدڕەوشت. ئاژاوەچی. كەتنكەر.
سوورتە	بالّەی	دەنگۆ. قاو. (شائعە)نموونە: لەناو خـەلّك سـوورتەی پـەلاماری سوپاهەیە.
سوور	هەولێر	بێگومان. بێ شك. نموونە: من سوردەزانم تۆ درۆ دەكەی.
سوكرا	ئامەد	خۆپاك كردنەوەی ئاینی(غوسلّ لـە خـۆ دەركـردن) نموونـە: ئـەز سوكرا خوەدكەم.
سول كردن	بالّەكایەتی	تیـژ تێپـەڕین. راكردنـی بـەتاو. نموونـە: مـەڕەكان لـە تینـوان سولیان كردەسەر ئاوێ.
سۆلین	ئالانـــــــەی	دارستانی چڕ. شیپەڕ.

	دەربەند	
سۆزگ بوون	هەولێر	بەزگ دان. مردن بەداخی منداڵ یان نەوە مردن.
سویَ		تخوب. سنووری خانوێك. سەرە سوچ.
سلۆرك		قاپێکی بچووکە. رۆنی تێدایە بۆ چەورکردنی داس و چەقۆ.
سهنی	بەڕانەتی	پێستی سووری تازە هاتووەوەی دوای بڕین. پێستی سووری سەری کەچەڵ.
سەپکە	بەڕانەتی	پەپکە. ئەستورك یان کولێرەیەکی ئەستوری نیوەبرژاو. بۆسەگ دروست دەکرێت.
سەپکە	عەسمکەر/ ئاخجەلەر	ئەو کولێرەیەیە. کە بۆ ئەوەی زوو ببرژێ لەسەر ساج. پەنجەی تێڕا دەکەن و سەری چاڵ چاڵ دەبێت.
سەجەرە		سەرجەلە. رەچەلەکی یەك بەدوای یەکدا هاتوی کەسێك.
سەراو	دۆڵی شاور	تەختە. چەند ماکاوێکی توتنە.
سەرەوەشێنی	رواندز	سەرلێشێواندنی ئاژەڵ.
سەرکردن	بیتوێن	قرتاندنی سەری نەمامی توتن.
سەری هۆگانێ	گەلاڵە	سەرە سەدەی جوت.
سەرپەلۆ		رەتەڵ بردن. نسکۆ. ساتمەکردن.
سەر تۆپ		لە هەمووان باشتر. یەکەمین پلە.
سەرهێنانە بەر		سەلماندن. پەسەند کردن. پیێ ی رازی بوون.
سەرناس		کەسێکی زوو ناس و زۆر خەڵك ناس.
سەلەم	بەڕانەتی	فرۆشتنی بەرهەمی چاندراو بە گۆترە پێش پێگە یشتنی. وەك فرۆشتنی گەنم پێش دروێنە.
سیپە		دارێکە لەکاتی دانانەوەی نیشان، تفەنگی دەخرێتە سەر.
سیپارۆ		تفرێکی سپیە لەسەر دەمو چاو دەمینێتەوە دوای بەسابون شوشتنی.
سێرو	قەڵادزە	ریشۆڵە. رەشۆڵە.
سەقا		دەمەزەوکردن. تیژکردنەوەی دەمەداس و تەورو خەنجەر. بەگەرم

کردنەوە		کردنیان لە کورەی ئاسنگەر.
سێد کردن	بێڕۆ/ بالیسان	جووت کردن.
سینگۆری	خۆشناوەتی	شیشی گۆرەوی چنین.
سیوار	دەشتی هەولێر	سەلیقە. زەوق. نموونە: یاری ناکەم. سیوارم نییە.
سینگە هەپە	وەرتێ	پیاوێکی کورت و قەڵەو.
سیپاڵ		جلکی سواوو کۆن و داڕزاو.
سیلە	هەولێر	سێرەی تفەنگ. دیوی دەرەوەی گۆشەیەك. پێچەوانەی (سوچ)کە دیوی ناوەوەی گۆشەیە. نموونە: لە سیلەی خانوی سەیری کۆڵان دەکات.

ش		
شاتان	گەڵاڵە/ باڵەکایەت	لقە دارێکی درێژو راست. نموونە: ئاژاڵی ئەو دارسپیندارەی شاتانی باشن.
شاگە		شاگە زەلام. فیتە زەلام. لەندەهۆر. زۆر گەورە.
شارۆ کردن	مەریوان	چنینەوەو هەڵگرتنەوەی پاشماوەی رەزو باخی چنراوە یان گوێزی وەشاو یان گوڵە گەنمی لە دروێنە بەجێماو لە لایەن کەسانی نەدارەوە.
شلال بوون	هەولێر	زۆر هیلاك و ماندوو بوون.
شلال کرد	هەولێر	بە تەقەڵی گەورە دورینی شتێك.
شلێف	خۆشناوەتی	جەواڵی زۆر گەورە بۆ گواستنەوەی کا رەشکە.
شو وەشێن	وەرتێ	ئەوکەسەی بەشولکێکی (دارێکی) درێژ گوێز بەردەداتەوە.
شونك		کوتکێکی دارە. ژنان لەسەر کانی و روبار جلی پێدەشۆن. جلەکە بەتەڕی دەکوتنەوە تا پیسی لێ دەربچێ.
شویتك	خۆشناوەتی	شوێنەواری شتێ. ئەسەری بەجێماوی کەسێ یان شتێ.
شۆدان	رواندز/ هەولێر	سوینی دیوی ناوەوەی کلاوی تازە درواو بەهەویر، تا رەق و پتەو بوەستێ.
شنگ	هەولێر/	توانا. وزە. تاقەت.

	بەڕانەتی	
شۆڕ	قەراج	ئەو ئاوەی قامیشەلآنی لە دەورە.
شوڕ	هەولێر	باری تەندروستی زۆرخراپ. لەسەرەمەرگ.
شڕ	هەولێر	زۆری لێبرد کەمی هێشتەوە.
شمك	بۆتی هەولێر	شونك. گەراکوتك. کوتکی جلك شوشتن.
شەبەش	سەریٚ کانییٚ	شوتی. شفتی.
شەتاندن		لە کاتی ژانەسەری توند. سەری کەسەکە زۆر توند بەبەن یان بەنەخوێن (دۆخین) دەبەستریٚ تا ژانی دەشکیٚ.
شەگاڵ	وەرتیٚ	بەجلکی ماڵەوە بوون. بەجلکی خەوەوە. وەك: کراس و بێجامە. دەرپێی سپی. دزداشەو شۆرت. نموونە: جاریٚ شەگالم. باخۆ بگۆڕم ئینجا دیٚم.
شەرم لێتەرین		شەرم لیٚ شکان.
شەلاندن	ئامەد	چوونە سەر شوێنێك بەچەکەوە بۆ دزینی.
شەنگوڵە	کانی شۆك/ سورداش	جمکە. جمك. دووانەی سکیٚ.
شیرەت	ئامەد	ئامۆژگاری.
شیپەن	بنار کۆسرەت	بنەگیای چڕو پڕو گەورە.
شیپەڵ	بیتوێن	توتنی کارتەکراو.
شەمەرتە		داری وەك کەزیٚ و پەلك هۆنرابێتەوە.
شیپەڕ	بەری مەرگە	دارستانی چڕ. جەنگەڵ.
شیلە		ددانی دواوەی ولآغ. گەر ولآغەکە لە چوار ساڵ گەورە تر بوو شیلەی دەکەویٚ و بەپیر دادەندرێت.
شیلك	بەڕانەتی	شیلکی سەر. بەشی دواوەی کەللەسەر.
شیوار کردن	دۆڵە رەقە	چێشت بردن بۆ ماڵە هاوسێی تازە. چێشت بردن بۆ پرسە.
شەویلکە	باڵەی/ باڵەکایەتی	هێلانەی سمۆرە. ئەو کونە دارەی سمۆرە شەو تێدایدا دەمێنێتەوە.
شەرت	دەشتی هەولێر	قسە گەیاندنەجیٚ. پەیمان بردنە سەر. تەواو کردنی کار بە

هەڵاتن		گوێرەی ڕێکەوتن و کۆنتراکت. نموونە: ئەمن شەرتم هەڵات واتا پەیمانی خۆم بردە سەرو کاری خۆم وەك پێویست تەواوکرد.
شەوادی	رواندز	پێرێ شەو
شەوێ دی	رواندز	دوێنێ شەو

ق		
قاشاو کردن	خانەقین	خوراندن و شانە کردنی (داهێنانی)پشتی وڵاغێکی تازە پشتکراو تا توکی سەر پشتی لابچێ. ئەم کارەبە تەنەکەیەك دەکرێ و کە بە بزمار کون کون کراوە تا لاکەی تری زبر و دڕ بێت بۆ ئەم کارە.
قاشو	بناری کۆسرەت	درەختی دووساڵە. ئەو نەمامەی ساڵی بەسەردا سووراوەتەوە.
قان		یەکە یەکی بچووکی پێوان بووە.
قان پێدان	هەولێر	لێبوردن. جارێکی تریش بوارپێدان. ڕێگا پێدان دووبارە یاری کردنەوە لە یاریدا.
قانەبرا	هەولێر	ئەوبرایەی کە خۆژیە. تەنیا بەرژەوەندی خۆی دەوێ و گوێ بەخوشك و براکانی نادات.
قاقلە	خەلەکان	هەنجیری نەگەییو.
قاندڕ	بەڕانەتی	یەخە بەرنەدان، رکەبەری کردن لەگەڵ کەسێ یان شتێ. نموونە: ئەوە بۆ قاندری ئەو کوڕەبووی شەری لەگەڵ دەکەی؟
قاو		دەنگۆ. سوورتە(شائعە). (بۆنەرێتی)بەکار دێت وەك: بۆی لەقاوداو ئاشکرای کرد.
قاوێ بوون	باڵەیی/ باڵەکایەی	رزی بوونی دار. کرمێ بوونی دارو درەخت
قایل بوون	هەولێر	رازی بوون. پەسەند کردن.
قرۆمە	دۆڵی خانەقا	بە منداڵێکی قسەزان و زۆرزان دەگوترێ.
قوچەك	دەشتی هەولێر	ئەو بەروانەی لە کێڵگە بژار دەکرێن. لە شوێنێك کەڵەکە دەکرێن و پێی دەڵێن قوچەك.

قوچەوەڕ		هەڵەوەڕ. ئەو کەسەی قسەو هەڕەشەی زۆر دەکات بەڵام بەکردەوە هیچی لەدەست نایە.
قۆرخ کردن		پاوان کردن. مۆنۆپۆل کردن. دەست بەسەر داگرتن.
قوتار کردن	هەولێر	رزگار کردن. دەرباز کردن.
قۆلکە	بناری کۆسرەت	ئاگردانێکە لە زەوی هەڵکەندراوە.
قورتم گرتن		دەست لە ئەوك نان. دەست لە گەرونان. رێگا لێ بڕین.
قونار	بلەکێ/ بانە	هەڵپەرداوتنی داری مێو. بڕینی گەڵاو لقی زێدەی مێو.
قونار		ئەو لقەدارەی بۆ چاندن ئامادەکراوە (فسیلە).
قونەت لەخۆدان	وەرتێ	ورە بەخۆدان. غیرەت دانەخۆ.
قوول	مێردین	کون
قەتۆ	وەرتێ	مشار
قەتار	شاور	کوز. چەند دێراوێك بەیەکەوە.
قەڵەمباز		(گفرە). بازدان بەسەر قۆناغێك.
قیپنە	وەرتێ	منداڵێکی خڕکەڵەو قەڵەو.

ك

کادین		لەودە
کاسنجی	کەرکوك	جۆرەجوێنێکە. وەك تاوانبارکردنی کەسێك بە لە دین دەرچوون. واتاکەیم بەدورستی دەست نەکەوت.
کان	باڵەکایەتی	یان(کوان) بەواتای قونێر.
کاوێ بوون	باڵەیی/ باڵەکایەتی	دەردەدار بوون. عیللەت داربوون. بۆدارو درەخت و روەك.
کایەڵ	باڵەکایەتی	پشتگوێ خەر. بایەخ بەشت نەدان. (اهمال).
کت	ئامودە	ئفلیج. چنگوەر. پەککەوتە. عەمەلمەندە. سەقەت. نوقسان.
کرۆش کرۆشکە	سەقز	کڕکڕاگە. ئێسکە نەرمە.
کڕۆژ کڕۆژ	گەڵاڵە	کڕکڕاگە. ئێسکە نەرمە.

کرۆشەبەفر	باڵەکایەتی	بەفرێك کەسەرەکەی نەرمەو نەیبەستوە.
کرش وکاڵ	بەڕانەتی/ هەولێر	زبڵ. پاشماوەی بژاری گەنم. خۆڵ و پوش وپەلاشی دوای گسك دان.
کرتۆپە	بەڕانەتی/ هەرکی	پەتاتە. یارلماسی.
کزو	باڵەی/ باڵەکایەتی	خۆتێ‌کوتان. بەخێرایی بۆ هاتن. (انقچاچ). وەك: هەلۆیەکەم بینی که چۆن کزی کردە کەوێك.
کنانەوە		لاچوونی تفرو توێکڵی سەرەوەی خاك کە دەبێتە هۆی بێپیت بوونی خاکی دەمەشۆڤل لێدراو.
کناچە		دەنگی پۆر.
کووس	گوڵان/ شاور	ئاوی دێراوی توتن.
کوندەلان		کە پرێکە کوندەی ئاوی خواردنەوەی لەسەر دادەندرێ. لەبەر فێنکی سەگ لەژێری پاڵدەکەوێت. وەکو مەتەڵ بەسەگیش دەڵێن (بەگزادەی بن کوندەلانێ).
کوتان	خۆشناوەتی	پەرژینی زۆر چڕ چێنراو.
کورەدەفین	خۆشناوەتی/ خەتێ	کورە دەماندنی ئاسنگەر بۆ خۆشکردنی ئاگر.
کۆژ		چەکەرەی تازە تەقیو.
کۆستەك		دەسکی خەنجەر.
کۆتەڵ	مەریوان	خاپەرۆك. پاشماوەی بژاری. گەنم. پوش و پەلاش. کۆتەڵ بەو پەیکەرەش دەڵێن کەشیعەکان لە عاشورا بۆحسێن و هاوڕێکانی دەیکەن و لە رێپێواندا بڵندی دەکەن.
کولخان		تونی حەمام.
کۆڵەمر	باڵەی/ باڵەکایەتی	ئەو ئاگرەی خەریکە دامرکێتەوە و ژیلەمۆی نەماوە.

کۆڵەس	دۆڵی جافایەتی/ شارستێن	غەڵێفە. شانەی هەنگی ماڵی.
کۆك	سەرێ کانییێ	ڕەگ.
کۆك	هەولێر	قۆز. ڕێك پۆش. بەژن و باڵا جوان. لاوێکی ڕێك.
کۆن	شێبین	ڕەشماڵ. چادر. خیوەت.
کویڕ	گەرەوان/ رواندز	یان (چویڕ) ئەو ولاغەی یان مرۆڤـەی کە نازانێ لە ڕێگا بڕواو لاقی تێك دەئاڵێ. خواروخێچ ڕێ دەکات.
کەترە	بەڕانەتی/ هەولێر	پەککەوتە. زۆر پیر. لەڕو لاواز و نەخۆش.
کەپولە	دەرگەڵە/ رواندز	قاپێك یان قوتویەکی پێوانە لای ئاشەوان، مزاشی پێ دەگێڕێتەوە. مزاش حەق دەستی ئاشەوانە.
کەڕەمسۆ	وەرتێ/ دۆڵەڕەقە	خۆ گنخێنەر. خۆ لە کار دواخەر. کەسێك کە خۆی ناداتە کارەکانی.
کەرێجەبازار	کەڵێتە/ بناریکاروخ	کەرێزە بازاڕ.
کەرێزە بازار	شنۆ/ ناوهەرکیان	ئەو بازارە کاتیەی کە لە ڕۆژێکی دیاری کراوی حەوتەدایان هەندێ جار مانگێ دا بەرپا دەکرێ.
کولافە	رواندز	قەڵس.
کەژەڵ	وەرتێ/ خانەقا	پەسیرەی بە دارەوە وشك بوو.
کەسپ	وەرتێ	دەستوورو نەریتی جلك پۆشین. نموونە: کەسپی ئێمە و عەرەبان لە یەك ناچن.
کەشکە	وەرتێ	تینی شاقوڵی هەتاو. نموونە: ئەو منداڵەت بۆ لەبەر کەشکەی تاوێدا ناوە؟
کەڵوەز	گەرمیان	کەڵبەز. ڕاز. هەنوان. نوان

کەشیرە	دۆڵەکۆگە/ قەندیل	پەیوەست. بەیەکەوە نووساو (مترابگ)، نموونە: مێرەم دوو پەنجەی پێی کەشیرەن.
کەڵکەڵە	دۆڵە روت	حەز چوونە شتێ. بیرکردنەوە لە کارێ یان شتێ (نزوە)
کەندو	بەڕانەتی	عەمبار. ئەنبار. چاڵەگەنم.
کەندەوێ	دەرگەڵە/ رواندز	کێڵان و هەڵدانەوەی بنە مێوی ناو رەز لە بەهاراندا.
کەنسمە	پشدەر	کەندەسمە. باڵندەیەکی چکۆڵەیە.
کەلیندن	وەرتێ	ترازاندن. کردنەوەی دوگمە. دەرخستن. وەك: سوخمەکەت وەکەلینە (بترازێنە).
کەوشەن	دۆڵی خانەقا	جۆخین. شوێنی لێکۆکردنەوەی خەرمان.
کەودەر		گێل. نەزان. کێوی. ناشارستان. گەوج.
کەوڕ	هەودیان/ دیانە	ماهی. هەڵەموت. شاخی سەخت و عاسێ نموونە: ئازاد لە کەوڕی کەت و قاچی شکا.
کەوەڕێ بوون	خۆشناوەتی	بێزار بوون. لە کارێك یان شتێك بێزار بوون.
کێسمە	دۆڵی هیران ونازەنین	نینۆك. زێدە گۆشتێکە لە لوتی ولاغ پەیدا دەبێت.
کیرۆڵە	سوورقاوشان/ سورداش	ئەندامی نێرینەی (پیتانی) گا.
کیناوی		دلڕەش. رق هەڵگر. (ماقود).

گ		
گاگمە	ناودەشت	کۆتری کێوی. نەختێ لە کۆتری ماڵی و کوکوختی گەورەترە.
گالآنەوە	وەرتێ	دەنگە دەنگ و شەڕە قسە لەسەر شتێکی پوچ و بچووك، نموونە: ئەمە چیە ئەمەندە لەسەر ئەوەی دەگالێیەوە؟
گرگن	سلێمانی	پیاوی چکۆڵەو ورگن.

گرواندن	خۆشـــــناوەتی/ بەرانەتی	پێست لە گیانەوەر داماڵین.
گـــــرۆزە هێنان	دۆڵەڕەقە/ رانییە	گۆشت هێنانەوەو چاکبوونەوەی برین.
گشت	باڵـــــــــەیی/ باڵەکایەتی	خڕ. بازنەیی. شتێك كە شێوەکەی بێ گۆشەو لول بێت.
گفت	هەولێر	بەڵێن. پەیمان. (وەعد).
گلك		پەنمان. هەر هەڵئاوسان و پەنمانێك لە لەش.
گلوەند	بەری مەرگە	پەتێکی خڕە دەخرێتە ملی ولاخە بەرزە کاتێ کە بەهاران بۆ لەوەڕگا بەرەڵڵا دەکرێت. تا پایزان بە ئاسانی بگیرێتەوە، نموونە: جارێك لە مەرگە یەکێ پێی وتم: مامۆستا ئەوە بۆچی لە شارخەڵك گلوەند(کەرەوات) لە مل دەکەن؟
گلەماکە	دەرگەڵە/ رواندز	خۆڵێکی سپییە، لەگەڵ ترێ دەکوڵێندرێ بۆ دۆشاو دروستکردن. خۆڵەکە خڵتە و ترپەی ترێ دەنیشێنێ.
گوشەك	وەرتێ	بەور. ئەم وشە شیرینەی خۆمان بە شێوەی (وەشەق) چۆتە ناو زمانی عەرەبی و بە پشیلە کێوی دەڵێن.
گورگە مێش	مەنگوڕایەتی	ئەو سەگەی بە دزی گیانەوەر و پەلەوەری ماڵی دەگرێ و دەیخوا.
گوڕتە	دۆڵەڕەقە/ رانییە	پواز. هۆرە. وەڕە.
گەڕاو	جەلی/ نازەنین	کانییەك ئاوەکەی تاڵ یان سوێر بێت.
گەرایشت	باڵەکایەتی	دەوروبەر. دەوروپشتی خۆت.
گەژا	وەرتێ	تەمەنی تەندروست و درێژ. نموونە: لە وەرتێ گەر منداڵ کارێکی باشی کرد پێی دەڵێن/ هەی بە گەژابی.
گەلاکوت	کۆیلە/ باڵەییان	ئەو جۆرە دەرمانە میللیانەی کە لە گەڵای کوتراو دروست کراون.
گەلان	وەرتێ	هۆبەیەکی رەشماڵ لە کوێستان کە هەرەوەز و لەوەڕو شوانیان هاوبەشە. زۆر جار سەر بەیەك بنەماڵە یان تیرەن. وشەی (گەل) لە گەلانەوە وەرگیراوە.

گەڵەشك	گەلاڵە	دارێکی یان لقە دارێکی وشك و دڕکاوی و بە گەڵاو قورسە، بۆ گرتنی دەروازەی هۆزی بەرخان بەکار دێت.
گەڵەشك	دەرگەڵە/ رواندز	هەزرۆك. ئەو لقە دارانەی چڵو کە گەڵاکەی بە ئاژەڵ دراوە.
گوان	بیتوێن	گۆشتی زیندوو(لە مرۆڤ و گیانەوەر) کە زەبری بەر دەکەوێ و رەنگی سەوز یان شین هەڵدەگەڕێ. دەگوێ.
گازەڕا	هەولێر	بڕبڕەی پشت. تیرەقەی پشت.

ع		
عریتە	هەولێر _ کۆیە	قاقا. پێکەنین بە دەنگێکی زۆر بڵند.

غ		
غەنە	بەڕانەتی	بوار. مەجال. غەنەهەردەم بەنەرێێ بەکار دێت واتا (غەنەنەدان) کە دەبێتە رێلێگرتن و بوار پێ نەدان نموونە: ئازاد غەنەی نەدامێ قسانی لەگەڵ بکەم. ئازاد غەنەم ناداتێ تێپەڕم.

ل		
لاباکردن	گەلاڵــــــــــە/ باڵەکایەتی	لادانی تۆز و پوش و پەڵاش بە گسك لەسەر سۆرەی گەنم کە تازە لە بێژینگ دراوە.
لابازە	ناودەشـــــــــت/ قەڵادزێ	لادان لە شاڕێ و بە لا ڕێ ڕۆیشتن.
لات	ئامەد	کەرتە شاخ. بەردی زۆر گەورە.
لاجامە	باڵـــــــــــەیی/ باڵەکایەتی	لا شیپانە
لاشیپانە		چوارچێوەی دەرگا. لاجامە. لە مەنگوڕایەتی دەڵێن سەردەر.
لامسەلایی	میرزارۆســــــتەم/ رانییە	رابردەیی. هەر بەدەم رێوە. هەر بە پێوە.
لامل	هەولێر	عینادر.

لاوژە	باڵەکایەتی	ئەرێ؟ ئایا؟ بۆ پرسیار کردن بە کاردێت.
لایەز	دەرگەڵە/ رواندز	ئەو دارە باریکانەی لافاوی رووبار لەگەڵ خۆی دەیانهێنێ.
لۆقە کردن		سست و خاو رۆیشتن. بە ئەژنۆ شلی رۆیشتن.
لەچـــــەن چوون	گەلاڵـــــــــە/ باڵەکایەتی	رووچوونی زەوی. (انزلاق).
لەچەر		چاوچنۆك. پیسکە. رەزیل. رژد.
لـــە خـــۆ خەفتی	بەڕانەتی/ هەولێر	را لە خۆ. بایەخ بە خۆدەر. کەسێك کە حەز لە جلی جـوان و خۆ جوان کردن بکات.
لە تەرەدان	بیتوێن	داپۆشینی گەڵای توتن تا زەرد ببێ.
لە رو چوون	باڵەکایەتی	کـەو بێـران. ئـەو کـەوەی دوای دۆڕانـدنی شـەڕ لەگـەڵ کـەوی شاخی. چیتر ناوێرێ بخوێنێ و بە کەڵکی راوە کەو نایێ.
لەوتن	وان/ هەکاری	پیس بوون. لەوتیە. پیس بووە.
لەوێشکی	پشدەر	لە کاتی. هاوکات.
لامژی	خۆشناوەتی	ئەو کارەی جگە لە شیری دایکی. شیری بزنی تریش دەمژێ.
لیتراو	هەولێر	قوراوی زۆر شل. قوڕاوی کاتی بارانی زۆر.
لێزنگ	ئامودێ/ کۆبانێ	داری سوتان. دار بۆ خۆ گەرمکردنەوەو چێشت لێنان.
لـــــــــێ بانینەوە	بەڕانەتی	وەرگـرتن و کـردن بـە هـی خـۆی. کـاتێ کـە بـە گێـژ کردنـی مریشکێك جوجەلەی بێ دایکی تری دەخرێتەبـەر. کـاتێ کـە بە چاو بەسـتن و دروسـتکردنی زانـی سـاختە بـۆ مانگاییـك، گوێرەکەیەکی بێ دایکی دەخرێتەبەر. (تبنی).
لێقەراندن	ئامە/ دەنسێبین	واز لێ هێنان. لێگەڕان. تەرك کردن.
لیمە	باڵـــــــــەیی/ باڵەکایەتی	نیوەخشت. کەرتە خشتێك.
لاوین		شۆڕەبی. شەنگەبی.

م	

ماخۆ	پـــــــــشدەر/ خۆشناوەتی	خاوەن.

ماردەخۆر	رواندز	چڵکاوخۆر. خۆ فرۆش. بەکرێگیراو.
ماڕە	دۆڵەڕەقە/ رانییە	کەسێکی نیاز خراپ. (محەنەت).
ماسول	وەرتێ	جوڵەی بە شەپۆلی سەرگڕی ئاگر. کەروێشکە و جوڵەی گوڵە گەنم بەبا. بۆ بیردۆزەی جوڵەی بەشە پۆڵی گەردیلە گونجاوە.
ماسەر	وەرتێ	مشتاخ.
ماکاو	دۆڵی شاور	کەرخە. چەند قەتارێك بەیەکەوە.
ماهی	وەرتێ	کێوێکی سەخت و عاسی و بێڕێگا. هەڵەموند.
ماوەر	دۆلی خانەقا	بەردشکێن. کوتکێکی ئاسنە.
مت بوون	هەولێر	سڕبوون. نەجولاَنەوە (سوبات).
مرخە		دارێکە لە جیاتی باریە بەکار دێت.
مسری گۆشت	هەولێر	بنسای. بنەسای. کەسێك کە رەق و لە رو لاواز بووە.
مسکە		خەندە.
مشتومالّ کردن	هەولێر	دەمەزەدکردن. تیژکردنەوەی خەنجەر.
ملە جاوکانێ	دەشتی هەولێر	دەستگەمە. زۆرانبازی. شەڕەشەق.
منە کردن	گەرمیان	گەڕان بەدوای شتێ.
منۆخ		بێ زاخ. گێل. گەمژە. گەوج.
موکەژە	خۆشناوەتی	موسیس. موزەرد و پێست کاڵ.
موتاو		جەواڵی لە مو دروستکراو.
مۆشکە	باڵەیی/ باڵەکایەتی	ئازاری گەدە.
مەرس کردن	گەلاڵە/ باڵەکایەتی	کێلانی چوار دەوری کێلگە و سنوور دیاری کردنی. کێلانی چوار دەوری رێ و سنوور دیاری کردنی.
مەشگە	گەرمیان	کاکڵە گوێز. مەژگە لە (مەریوان) گوێزی فەریکە.
مەکس		بێدەنگ بوون. دەنگ بڕان. گرفتار بوون. کش وماتی.

بوون		
مەكرۆ	هەولێر	بەناز. زۆرزان. هەندێ جار لەبری فێڵباز بەكار دێت.
مەلۆ		باقە گەنمی درواوە.
مەیانە	دیلان/ باڵەیی	خەڵوزی بەرد. هەندێ شوان لایان بوو بۆ ئاگر كردنەوە لە رۆژانی تەڕ و توش و باراناوی دا.
مەگیرانی	هەولێر	مەیل. سوێ وحەزی ژنی سك پڕ بۆخواردنێكی تایبەت.
میناشكێن		چاو شكێن. ترساندن. زراو بردن. تۆقاندن.
مینەك		ئەو ولاخەی كە لە كاروان دوادەكەوێت، ولاخی هەرە دوایی كاروان.
مێشكە		ئەو كارەی كە دایكی مردووە.
مسڵدان	بەڕانەتی	ئێسكی كۆتایی سك. ئێسكی بەری مرۆڤ.
ن		
نائیرو	مەنگوڕایەتی	كەسێكی یان خێزانێكی نەدار. (موحتاج).
نازاو	خۆشناوەتی	ئەو زەویەی فێری زۆر ئاودان كراوە. بە ئاوی كەم شتی تێدا سەوز نابێت یان وشك دەبێت.
نادان	بەڕانەتی/ هەولێر	پێچەوانەی خانەدان. كەسێكە كاری سوك و چروك و كەم دەكات. كەسێكە ڕێز لە خۆی ناگرێ.
نا مەكروفی	دەشتی هەولێر	ناجایزی. بە كەڵك نەهاتن. نموونە: (دەڵێن مەكروف نییە بەسەر سێبەرشی دا بڕۆی).
نان بەچینە	دەشتی هەولێر	وردكەنان كە دەخرێتە ناو ماست بۆ خواردن یان دەكرێتەدان بۆ پەلەوەر.
نادین	هەولێر	ژووری چێشت تێدا لێنان. هەمان وشە لە قەڵادزێ بە پریاسكەی شوانان دەگوترێ.
ناوازە	بلەكێ/ بانە	هەڵبژاردە. جیا لەوانی تر. تاك هەڵكەوتو
ناووسك	زاخۆ/ ئامێدی	ئەشكەوتی دەستكرد.

نخاوتن	رواندز	داپۆشین.
نزڵە	بێڕۆ/ بالیسان	یان(نزره). سەری کەسێك کە موی هەڵوەریبێ. (اصلح).
نووسنەك		گەنە. زیندەوەرێکی بچووکە. خوێنی گیانەوەرانی تر دەمژێ.
نۆ پلان	خانەقین	جوانو. کۆڵەوژ. بەچکەی ماین.
نەبان	خۆشناوەتی	بزنێك شیر بەکاری خۆی نەدات. بانانەوە (تبنی) کردنی کاری ترە لای بزن و گیانەوەر و پەلەوەرانی تر.
نەتروك	باڵـــــــەیی/ باڵەکایەتی	بیلبیلەی چاو.
نەتەوی	بانە	زۆڵ. خراپکار. بێمار. شەیتان. هەمان وشە لە شاری مەهاباد واتای دوژمن دەگەیەنی یان ناحەزو دژ.
نەفرەژا	باڵـــــــەیی/ باڵەکایەتی	رەزا قورس. ناحەز. ناخۆشەویست.
نەقەب	کۆبانێ	نێوان. لەبەینی.
نەونەمام	خۆشناوەتی	ئەو لقەدارەی یەکەم ساڵ دەردەچێت.
نهۆم	هەولێر	قات. تەبەقە. هەروەها ژوور.
نیوەنمەك	هەولێر	هەویر. یان (پیازێکی پیشاو: واتا کەم برژاو) دەخرێتە سەر برینی چکۆڵەی پیست بوو، یان کوان و قونێر تا زوو زەرد ببێ و دەربێ. واتا کێم و زوخاوی دەربچێ.
نێرەوز	باڵـــــــەیی/ باڵەکایەتی	پەلەوەری نێرینە. بەچکە گیانەوەری نێرینە.
نێـــــسکە کردن	ناودەشت	هەڵبەزو دابەزی کارو بەرخ. یاری کاروبەرخ.

و		
ورتە	هەولێر	هاواتای wordوordی زمانە جێرمانییەکانە. وشە. ئەو دەنگەی لە دەم دەردەچێ. نموونە: بێدەنگ دانیشە. نابێ ورتەت لەدەم بێتەدەر.
وڕکاوی		کیناوی. (عیند)

ورێنجە	دەشتی دزەیی	وریزە. کەیف. زەوقە. بە گۆلێکیش دەڵێن کە گەشاوەتەوە. نموونە: (ئازاد وریزەی هەیە.).
ووڕ	قامشلۆ	فێل. حەول. چاوشاش. ووڕ بەواتای گێژیش دێ.
وشکاوز		گەنمێك کە لە زەوی بەیاری ساڵی پێشوتر چاندرابێ.
وشکەمزە	سەرگەڵو	بەکرێ گرتنی کرێکار تەنیا بە پارە. خواردن لەسەر خۆیەتی.
وشی بوون	رواندز	راگیربوون. لەبەر نەرۆیشتن. نموونە: ئاوەکە وشی کرد. خوێنی لوتی وشی کرد.
وشی کردن		کۆ کردنەوەی گوڵە گەنمی دوای دروێنەکردن.
وڵاتگیر	بەڕانەتی	پیاوی ئازاو و رەشید. رووداوێکی گەورە و سەرتاسەریی.
وەبێنان	وەرتێ	بەستنەوە. نموونە: (نەسرینکێ ئەو ئەسپەی وەبێنە.).
وەرگێڕك	گولان/ شاور	کچێکی تەمەن ١٢- ١٣ ساڵە. کچێك تەمەنی ئەمەندە بێ کە بتوانێ هەندێ ئیشی ناوماڵ بکات.
وەڕسی کردن	باڵەیی/ باڵەکایەتی	غەریبی کردن. بیرکردن. تاسە.
وەستیان	ئامەد	ماندو بوون. هیلاك بوون.
وێرستن	وەرتێ	پەخە پێگرتن. نموونە: (دیتم لە پڕ وێڕستی بوو).
وێز	گەرمیان	گوشەك. بەور. هەروەها یەخە گرتن. پێوە خەریك بوون.

ی		
یاپیکردن		بیراز کردن.
یا پیاکردن	دۆڵی ئاکۆیان	هەپیاکردن. قاچ هەڵبڕین. خێرا رۆیشتن.
یا دۆست	دەشتی هەولێر	تەڵە مشکێنە (جۆرە یاریەکی گرەو کردنە).

ھ		
هاتەڤەشکلاندن	نسێبین	تێك چوو. هەڵوەشایەوە.
هرزۆك		گرزەدار، چیلکەی باریك بۆ سوتاندن.
هوج	بەڕانەتی	دوا بڕبڕەکانی دواوەی مرۆڤ بە کلێنجەشەوە. نێوان هەردوو

		نێکی گیاندار کە لە پەلەوەر پێی دەڵێن (قونەجۆڵە) یان (قوندان).
هاتە گۆزەرێ	شاور	برینەکە سارێژ بوو.
هوت بوون	باڵەیی/ باڵەکایەی	تاسان.
هۆزەبانە	باڵەکایەتی	ئەو نوقڵ و شیرینییەیە کەماڵی تازە منداڵ بوو دەیبەشنەوە.
هۆمەن	بانە	هێرش. پەلامار. پڕدانەسەر. هەڵکوتانە سەر.
هۆڕ	خۆشناوەتی	شلێفی گەورە.
هۆدان	دەرگەڵە/ رواندز	بەدەنگەوە چوون. چوونە هەرەوەزی و یارمەتی دانی کەسێ. (رەنگە وشەکە (لە بری دانەوە) بێت بە یەکتری. نموونە: (دوێنی لە دروێنەی زۆر کەسن هاتە هۆدانێ).
هەرست	هەروتیان/ هەریر	ئاست. تا راستی: نموونە(هەتا هەرستی باویاش (باویانیش) تێپەڕی هەرا (هەروا) چۆڵە).
هەرکاران	بەڕانەتی/ هەولیر	بوختان پێکردن. نزا لێخوێندن. ئیرەیی پێ بردن. بەشێوەی (پێ هەرکاران) بەکار دێت واتا قسەی ناڕاست لەسەر بڵاوکردنەوە. نموونە: هەندی پێ هەرکاران تا بەو دەردەی چوو گیرا).
هەرکەو	وەرتێ/ دۆڵەرەقە	ماقۆڕ. ئاوی بەفری تواوە لە ناو چاڵاییی بەردان. لە شوێنی بێئاو بۆ خواردنەوەی مرۆڤ گیانەوەرو باڵندە بەکار دێت.
هەڕەیی		هەڕەمەکی. بەگۆترە. بێ هیچ پێوەندیێ.
هەشك	وەرتێ	توانا. وزە. شنگ. تاقەت.
هەلاژیان	وەرتێ	بۆ رژان. وەنەوز. خەو بردنەوە. توتکەخەو.
هەترە بوون	هەولێر	هەرەتە بوون. پەرگەندە بوون. لێك بڵاوبوونەوە.
هەڵپەرداوتن	وەرتێ	لێکدانەوەو بڕینی لقی ورد و باریکی قەدی دار (تقلیم).
هەڵپەرچوان	وەرتێ	رەپ بوون. ئەو دارەی کە بە ئاو مژین ئەستور دەبێ و

		هەڵدەپەرچێ.
هەڵپیتۆ	بناری کۆسرەت	درەختێکە دەوربەری قەڵەم کرابێت تا زوو گەشە بکات.
هەڵخنراو	سوورقاوشـــان/ سوردش	گیانەوەری وشك کراوەو کاتێکراو (تحنیگ).
هەڵدەوران	وەرتێ	پەنمان. هەڵمسان. هەڵئاوسان. نموونە: دەستم هەڵدەورایە.
هەڵدەفان		هەڵمسان. هەڵئاوسان. پەنمان.
هەڵەوەڕ		زۆر بڵێ.
هەڵوێژنین	وەرتێ	لولدان. نموونە: ئەو لبادەی هەڵوێژنە.
هەڵڕوان		خۆ خافڵاندن. خۆ خەریك کردن بێ هوودە.
هەڵێم		شنگ. توانا. وزە. هەشك.
هەڵ لوتان		ساتمە کردن.، نسکۆ بردن. بەدەماکەوتن.
هەڵوێشکێ	مەنگوڕایەتی	لە ێشکی. لەکاتی.
هەنداو	دەشتی هەولێر	دەوروبەر. نزیك (مشارف).
هەنواندن	بەڕانەتی	خوساندنەوەی شتێك لە ناو ئاودا.
هۆپ	هەولێر	بوەستە. راوەستە. ستۆپ.
هەوراودانەوە	گرتك	پەنگ خواردنەوەی ئاو.
هەورەبان		هەیوانێکی لایدە. وداب‌ڕاو لە ژووری.
هەوێرکردن	دەشتی هەولێر	دابرینی بەرخ و مەڕ لە یەکتری.
هیر	دەشتی هەولێر	توانای بەردەوام بوون لەسـەر کارێـك. نـوێ بوونـەوەی توانـا و شنگ و تاقەت. نموونە: با هیرم بێتەوە ئینجا کارەکـەی تـەواو دەکەم.
هێژبەر		واتا شێری نێرە. هەروەك (شەپاڵ) بۆ شێری مێیە بەکار دێت.
هەیوەشەو	رواندز	مانگە شەو.
هـــــەیوان ستاندن	دەرگەڵـــــە/ رواندز	کاتێ کە باران رژد دەبێت و لـە رەشـماڵ دێتـە ژووری. (رەشـماڵ چیتر ئاو راناگرێ).
هێس	وەرتێ	هەروەها پێشی دەڵێن (بنوە نۆڕ). کەسـێك یـان گیانـەوەرێکی ملشۆڕ.
هەترەش	بەڕانەتی	زراو چوون. تۆقین. بە شێوەی (هەترەشی چوو).

پاشکۆ

نێرومێ لە زمانی کوردیدا

تێرمەکانی نێرو مێ لە زمـان، تایبـەت نـین بـە زمانـە ئـەفرۆ ئاسـیاییەکان (زمانـە سامیەکان). زۆر لە خێزانە زمانەکانی تـریش، شـێوەیەك لـە شـێوەکانی جیاکـاری نێـرو مێیـان، لـە زمانـدا هەیـە. لـەناو ئەوانـەدا ژمارەیـەکی زۆر لـە زمانـەکانی خێزانـی هیندۆئەوروپیش. زۆربەی زمانە هیندۆئەوروپییەکانی وەك ئینگلیـزی و سـویدی، شـێوە هەرە ساکارەکەی جیاکاری رەگەزیان لە زماندا ماوە کە بـریتین لـە جیـاوازی لـە رانـاوی کەسی سێیەمی تـاك (ئـەو، heK she) بـەپێی شـارەزاییم لـە زمـانی سـویدی، جـاران جیاوازی نێرومێ لەو زمانەدا فراوانتر بوو. لە نووسـینە کۆنـەکانی سـویدیدا، بـۆ کـارو پیشەو سیفەت، پاشگری لێکجیا بۆ ژن و پیاو بەکار دەهـات. تـا سـەرەتاکانی سـەدەی بیستیش، ئەم دیاردەیە لە زمانی سویدی بەرچاو بوو. ئێستاش، لە هەندێ دەقدا توشـی ئەم جۆرە پاشگرانە دەبـین. لـە دەسـتە سـلافیەکانی خێزانـی هیندۆئەوروپیـدا (رووسـی، پۆلۆنی، ئۆکراینی، بولگـاری، سـربی. . هتـد)، جیاکـاری زمـانی لـە نێـوان نێرومـێ و بێلایەندا، زۆر ئالۆزترە، چونکە شێوەی رابردوی فرمـان و سـیفەت لـە بارەکـانی تـاك و کۆدا لە خۆ دەگرێت. لە هەندێ زمانی تر تێبینی بوونی دیاردەی نێرو مێ ناکەین، وەك لە فارسیدا.

کە باسی دیاردەی نێرو مێ لە زمانی کوردیدا دێتە گۆرێ، راستەوخۆ بیرمان بۆ لای زاراوەکـانی کرمـانجی و هـەورامی دەچـێ. لـەو دوو زاراوە گرنگـەی زمـانی کوردیـدا، لێکجیاکردنـەوەی نێـرو مـێ، بـە شـێوەیەکی دیـارو بەرچـاو دەبینـدرێ. کـەم و زۆر لێکۆڵینەوە لەسەر نێرو مێ لەو دوو زاراوەیەدا کراوە، بۆیە ئەمە مەبەستی ئێمە نییە.

لەسـەر زاراوەکـانی ناوەڕاسـتی زمـانی کـوردی (ئـەردەڵانی، موکریـانی، بابـانی و سۆرانی)، تا ئێستا لێکۆڵینەوەیەکی تێرو تەسەل و مەیدانی، لەسەر نێرو مێ نەکراوە.

ئەم چوار زاراوەی سەرەوە، لەم سـەد سـاڵەی دواییـدا، شـان بـە شـانی یـەکتری، زۆر گەشەیان کردووە و قۆناغێکی دووریان بڕیوە بەرەو بوون بە زمانی ستانداردو یـەکگرتوی کوردی. گۆڕانکاریەکانی باشووری کوردستان، تەکانێکی گەورەی بە زمـانی سـتانداردی

کوردی داوە. ئەو زمانە ئێستا لە هەموو بوارە جۆراوجۆرەکانی زانست، ڕێزە، ڕاگەیاندن و تەکنیکیدا بەکار دێت.

زۆر لە نووسەران و زۆربەی خەڵکی ئاسایش، کە بە زمانی کوردی دەدوێن و لە ژیانی ڕۆژانەیاندا بەکاری دێنن، لەو باوەڕەدان کە لە کوردیدا، هەروەك فارسی، نیشانەکانی نێرو مێ نییە.

ئەوانەی وا بیریان کردۆتەوە کە نێرو مێ لە زمانی کوردیدا، تەنیا لە هەردوو زاراوەی کرمانجی و هەورامیدا هەیە و لە زمانی نووسینماندا نییە یان پوکاوەتەوەو لەناو چووە، توشی هەڵەیەکی گەورە بوون. من هەوڵ دەدەم بە پشتبەستن، بەو دەقانەی کە لە زاری ڕۆژانەی خەڵکەوە وەرم گرتوون و تۆمارم کردوون، بوونی نێرومێ بە بەربلاوی لە زمانی کوردیدا بسەلمێنم. بێگومان ئەو هەولانەی من گشتگرنین و هەموو شوێنێکی کوردستانی نەگرتۆتەوە، بۆیەشە بێکەمووکوڕی نییە. هیوادارم بە بلاوبوونەوەی ئەم بابەتە، زمانزانانی کورد، قۆڵی لێ هەڵماڵن و بکەونە خۆ بۆ کارکردنی پتر لەسەر ئەم تێرمە تا هەموو لایەنەکانی ساغ بکرێنەوەو شوێنی شایستەی خۆی لە ڕێزمانی کوردی پێبدرێت.

من کە تەمەنی منداڵیم لە شاری هەولێر بردۆتە سەر، لەگەڵ زمان پژان و فێربوون و تێگەیشتندا، گوێم لێدەبوو کە چۆن خەڵکی ئەو شارەو لادێکانی دەوروبەری لە زمانی ڕۆژانەیاندا، جیاوازیان دەخستە نێوان ناوەکانی نێرومێ. منیش وەکو زۆربەی خەڵکی تر، ئەم کارە سەرنجی ڕانەکێشابوو. بۆیەکەمین جار کە تێرمی نێرو مێ بەزەقی کەوتە پێشم و ناچاری کردم لەسەری بوەستم، لە سەردەمی تەمەنی پێشمەرگایەتیمدا بوو (١٩٨١_ ١٩٨٩). لەو سالانەدا، بە هۆی ژیانی سەختی پارتیزانی، دەبوو هەمیشە بەرێگاوە بین. سەرم لە زۆر ناوچە دا. دۆڵ و دەشت وشاخ. کوێستانی لە بەفر سپی چوەوەو خاکی کاکی بە کاکی گەرمیان. سەرم بە زۆر ماڵدا کرد. لە خانوی قوڕی بەدارەڕای گوندان، یان لە ڕەشماڵ و چیغ و کەپرو هۆبەو هەوارانی کوێستان، لای شوانانی لە وەڕگا، یان لای کچانی ڕێواس و کنگرکەر، ناو پەڵە بەفری تواوەی بەهاران، لام دەدا. دەمدواندن و گوێم لێدەگرتن. هەمیشە بە وردی گوێم رادەدێراو، ئەوەی لام تازەو گرنگ بوو لە دەفتەری کۆڵم تۆمارم دەکرد. دەمزانی ژیانی پێشمەرگایەتی هەلێکی بۆم هێناوەتە پێش، جارێکی تر دووبارە نابێتەوە. بەشێکی زۆری دەفتەرەکانم،

لـه شـەڕو پەلامارەکانـدا، لەناوچـوون. هەندێکیـشی مـاون و سەرچـاوەیەکی گرنگـی نووسینەکانمن.

یـەکێ لـەو تێرمـە زمانەوانیانـەی کـە لـە دەفتەرەکانمـدا، شـوێنیان گرتـووە، لێکجیاکردنەوەی نێرو مێیە. ئەو بابەتەی لە لادێکاندا، لە زمانی ڕۆژانـەی خەڵکدا بـە ڕوونی دیارە، بەڵام لە زمانی نووسراودا پشتگوێ خراوە. لە کتێبەکانی ڕێزمانـدا، بـازی بەسەر دراوە ڕەنگە هۆیەکی گرنگ ئەوەبێ کە لە زاراوەی بابانی نـاو شـاری سلێمانی، دیاردەی نێرومێ بەرچاو ناکەوێت. بێگومـان لـە شـارە گـەورەکانی تـری کوردستـانیش، خوێندن خەریکە زمانی تایبەت بە چینی خوێندەواران بەکاردێنن کـە شـوێنی نێـرو مـێ تێدایدا بە چـۆڵی ماوەتـەوە. وا خەریکـە زمـانی نووسـین دەبێتـە (زمـانی سەردەستـەی کۆمەڵ) و تاکە کەرەسەی لێکۆڵینـەوەی مەیـدانی. ئەمـەش وایکـردووە نێرومـێ دیـارو بەرچاو نەبێت.

یەکـەمین دیـاردەی نێرومـێ، کەسـەرنجی ڕاکێـشام و لـە پڕێـك دەیـان نموونـەی تـری سەردەمی منداڵیمی بە بیرهێنایەوە، لە ناوچەی (شێنیێ- نێـوزەنگی) پـشدەر بـوو، لـە ساڵی ١٩٨١. خەڵکی ئەو شوێنانە ناوی ژن و پیاویان بە دوو شێوەی جیا گۆ دەکرد. بۆ ژنان، بەسێ شێوە ناو دەبران:

یەکەم: وەك پورە کەسکێ

گوڵێ

عـەیشێ

بەسێ

فاتێ و هتد.

دووەم: ناوەکە وەکو خۆی و بێگۆڕان بـەکار دەهـات٠، وەك: پـیرۆز، فـاتم ، ڕێـزان ، نەسرین، بەڵام کە ناوو نازناوی مێینە (کەسی سێیەمی تاك) بەیەکەوە دەگوترێت، ئـەوا هەمیشە پاشگری (ێ) دەخرێتە سەر ناوی یەکەمی (ناوی پێش نازناو) کەسی سـێیەمی تاك، وەك: ئەسمەرێ قادری نەسرینێ مام عەوڵای

سێیەم: لە کاتی ناردنی هەواڵ و پەیام بـۆ ژنێـك (کەسـی سـێیەمی تـاك) هەمیـشە پاشگری (ێ) دەخرێتە سەر ناوە مێینەکە، وەك:

بە فاتمێ بڵێ بابێت.

نەسرینیَ ئاگادار بکەوە.

چیت بە پیرۆزیَ گوت؟

هەرچی ناوی نێرینەیە، ئەوا دوو شێوەی گۆ کردنی هەیە.

یەکەم: ناوەکە وەکو خۆی گۆ دەکرێت، وەك: مام مراد، ئازاد، وەسمان.

دووەم: کاتیَ کە ناوو نازناوی نێرینە (کەسی سێیەمی تاك) بەیەکەوە دەگوترێت، ئەوا هەمیشە پاشگری (ی) دەخرێتە سەر ناوی یەکەمی (ناوی پێش نازناو) کەسی سێیەمی تاك، وەك: محەمەدی مامڵیَ

ئازادی حەمەلاو

مەلا ئەحمەدی هەرشەمی

حەمەی عاسییَ

ئەحمەدی خانی

مەلای جزیری

تێبینی/ عاسی وەکو ناوی میَ بەکارهاتووە بۆیە بۆتە عاسییَ.

بەکارهێنانی پاشگری (یَ) بۆ مێیەو پاشگری (ی)بۆ نێرە لە لادێکان و لە شاریش، لە ناو ئەو کەسانەی کە نەخوێندەوارن، یان خوێندەواریان زۆر نییە زۆر بە بەربڵاوی بەکار دێت. کەچی خەڵکی خوێندەوار، چونکە بە نووسینی ناوەکانیان بە شێوەی عەرەبی راهاتوون، هەست بە هەڵەیەك ناکەن گەر ئەو دوو پاشگرەی سەرەوە بەکار بێت یان نا. ئەمەش کاریگەری خراپی زمانی عەرەبییە کە خەریکە دەچێتە ناو رێزمانی کوردییەوەو تێرمێکی گرنگی ئەو رێزمانە دەگۆڕێت.

سالآنی ١٩٨٢- ١٩٨٣ بە ئەرکی پێشمەرگایەتی، لە ناوچەی دۆڵی خانەقای سەر بە شاری رواندز بووم. زۆربەی پێشمەرگەکانی ئەویَ خەڵکی ناوچەی باڵەکایەتی بوون. باڵەکایەتی یەکیَ لە ناوچە هەرە دەوڵەمەندەکانی زمانی دەستلێنەدراوی کوردیە و من سوودی زۆرم لە تێکەڵاوی خەڵکی ئەو ناوچەیە بینی. ئەوکاتانە، زۆر لە گوندی (وەرتیَ)دەمامەوە. وەرتیَ کە دەکەوێتە نێوان رواندزو رانییە، بە ئەندازەی شارۆچکەیەك گەورە بوو. ئەو کات گوندەکە تەواو دابڕاوو دوورە دەست بوو، وەرتیَ فێرگەیەکی گەورەی زمان بوو بۆ ئەوکەسانەی هەڵوەدای تێگەیشتنی باشتری زمانەکەیان بوون. هەر لە وەرتیَ تێرمی تازەی نێرومێم بەرگویَ کەوت کە پێشتر بەتەواوی لێیان بێئاگا بووم.

خەڵکی وەرتیٚ، لە جیاتی دەربڕینی (چۆنی) وەکو ناوچەکانی تری هەولێر دەڵێن (کوی). لە وەرتیٚ لێپرسین و سلاوڵێکردن بە گوێرەی رەگەزی مرۆڤەکە، واتا نێرومیٚ، دەگۆڕدریٚ.

بۆ کەسی یەکەمی تاکی نێر، لە جیاتی **چۆنی** دەگوترێت: **ئی کوی؟**

هەروەها بۆ کەسی سێیەمی تاکی نێریش، دەگوترێت: ئی کوە؟ کە دەکات چۆنە. بۆ کەسی یەکەمی تاکی میٚ، لە جیاتی چۆنی، دەگوترێت **ئە کوی؟**

هەروەها بۆ کەسی سێیەمی تاکی میٚ، لە جیاتی چۆنە؟ دەگوترێت: **ئەکوە؟** واتا بۆ نێر، پێشگری **(ئی)** بەکار دەهات و بۆ مێش، پێشگری **(ئە)** بەکار دەهات. خەڵکی وەرتیٚ لەم جیاکردنەوەیەدا زۆر وردو لێزان بوون و هەڵەیان نەدەکرد. چەند جارێك بەرێکەوت گوێم لێبووە کە پێشمەرگەی ناوچەکانی تر هەوڵیان داوە وەکو خەڵکی گوندەکە، بیان دوێنن و بەهەڵە پێشگرەکانیان لیٚ ئاڵوگۆڕ بووە. واتا بە پیاوێکیان گوتوە (**ئە کوی؟**) ئەیش بە بزەیەکی شەرمنانە خۆی بێدەنگ دەکرد، چونکە دەیزانی لە نەزانییەوە ئەم هەڵەیە رویداوە.

دیاردەیەکی تری جیاوازی نێرومیٚ لە بانگکردنی کەسی یەکەمی تاکی نێرومیٚ دەبیندرا. کاتیٚ کە بانگی کەسێکی نێر دەکرێت، زۆر جار پاشگری **(کە)** دەخرێتە سەر ناوی. کەچی کە بانگی کەسێکی میٚ دەکرا ئەوا پاشگری **(کیٚ)** دەخرا سەر ناوەکەی. نموونەیەکی زیندو، ئەو دایکە وەرتیە بوو کە هەموو ئێواران، لەبەر دەرگای ماڵەکەی خۆی بانگی دوو منداڵەکەی (کوڕێك و کچێك) دەکرد تا بێنەوە ماڵ. دایکە کە هاواری دەکرد، دەیگوت: **حوسێنکە** وەرە نان بخۆ. نەسرینکیٚ وەرەوە درەنگە.

لە بانگکردنی کەسێکی نەناسراو کە ناوی نازاندریٚ، یان لەبەر هۆی تر، ناوەکەی ناگوترێت، دیسان جیاوازی زمانەوانی بە گوێرەی توخمی نێرومیٚ هەیە. بۆ بانگکردنی توخمی مێینە، ئەم ناوانە، بە پاشگری (یٚ) بەکار دەهێندرێن:

ژنیٚ

حورمیٚ

کچیٚ

کیژیٚ

دایکێ مندالآن

دادێ (داده)ش بۆ دوانی راستەوخۆ بەکار دێت.

کەچی گەر ئەو کەسەی بانگ دەکرێ و ناوی ناهێندرێت، توخمی نێر بێت، پێڕەوی لە پاشگرێکی تایبەتی ناکرێ ـ وەك:

- کاکە -
- برا -
- کابرا -
- کوڕە -

ئەم جیاوازی کردنە لە نێوان نێرومێدا، وەنەبێ تەنیا لەکاتی وتنی ناوێك یان ناوو نازناوێکدا، بەکار بێت، بەڵکو لە رستەی ئاسایی و ئاخاوتنی رۆژانەدا رەنگی داوەتەوە. دەتوانن چەندان نموونە لە قسەی رۆژانەی خەڵك بنووسینەوە وەك:

بە پیرۆزێ بڵێ.

لەگەڵ پیرۆزێ چوو.

بە نەسرینێ بڵێ با خۆی بۆ خدری بگێرێتەوە.

کە هاتیە شار فاتمێش لەگەڵ خۆت بێنە.

کە هاتیە شار حوسێنیش لەگەڵ خۆت بێنە.

بە زێرینێ بڵێ ئازادی لەخەو هەڵبستێنێ.

بەئازادی بڵێ.

لەگەڵ ئازادی چوو.

ئەم جیاوازیکردنە لە نێوان نێرومێدا، لە فۆلکلۆری کوردیشدا رەنگی داوەتەوەو دەبیندرێ. دەتوانین هێما بۆ چەند نموونەیەك بکەین وەك: گۆرانی هەی زێڕینێ هەی زێڕینێ.

گۆرانی لێ گوڵێ.

لاوکی خانی لە پزێڕین.

پەندی پێشینانی: داکێ ببینە دۆتێ بخوازە، زۆر نموونەی تریش.

نیشانەکانی نێرومێ لە زمانی کوردیدا، هەر بۆ دوو رەگەزەکەی مرۆڤ بەکارنایەت، بەڵکو زۆر لەمە فراوانترو ئاڵۆزترە کە تا ئێستا بەرچاومان خستووە. ناوی شت و

دیارده‌کانیش، هەروەك ناوی مرۆڤ، بەسەر نێرومێ دابەشکراون. پۆلینکردنی دیاردەو ئەو ناوانەی نێرن و جیاکردنەوەیان لە ناوو دیارەی مێ، بە گوێرەی رێسایەکی تایبەت، بۆ من مەیسەر نەبوو. واتا نەمتوانی رێسایەکی تایبەت بدۆزمەوە کە بەگوێرەی ئەوە، ناو و دیاردەکان بۆ نێرو مێ دابەشکراون. بەلاّم دەکرێ جۆرە پۆلێنکردنێکی سادەتر لەبەر چاو بگرین بەم شێوەیەی خوارەوە:

یەکەم: ئەو ناوانەی پاشگری (ێ) ی مێیان دەچێتە سەر، هەموویان لە باری نەناسراودان. وەك: **ئاسمان، ژوور، دەر، کون، دەشت**. . .

ئەم ناوانەی سەرێ لە کاتی خستنە رستەوە **(ێ)**ی مێینەیان دەچێتە سەری تائەو کاتەی کە بەشێوەی نەناسراو رەفتاریان لەگەڵ دەکرێت وەك: لە **ئاسمانێ**، لە **ناوبیرێ**، لە **ژوورێ**، لە **ماڵێ**، لە **دەرێ**، لە **کونێ**، لە **دوکانێ** ، لە **مەیدانێ** و هیتریش.

دووەم: هەرهەمان ناوی مێ، کە دەبن بەناوی ناسراو، ئەوا پاشگری **(ی)** نێرە یان دەخرێتە سەرو پاشگری **(ێ)**ی مێینە نامێنێ. وەك: لە ئاسمانی حەوتەم، لەناوبیری گوندی، لە ژووری دووەم، لە ماڵی خۆمان، لە کونی ژوورەوە، لە دوکانی مام عەولاّی، لە مەیدانی کار.

سێیەم: ناوی شوێن و وڵاتان ئەگەر بە نەناسراوی بەکار بێت ئەوا **(ێ)**ی مێینەی دەچێتە سەر. وەك: لە بەغدایێ، لە تارانێ، لە ئیرانێ، لە دەشتێ، لە هەولێرێ.

چوارەم: ئەگەر ناوی شوێن و وڵاتان بە ناسراوی بەکار بێت، ئەوا نیشانەی **(ێ)**ی مێیە، بۆ نیشانەی **(ی)** نێرە دەگۆڕێت. وەك: لە بەغدای پایتەخت، لە تارانی پایتەختی ئێران، لە ئیرانی هاوسێمان لە دەشتی هەولێرێ، لە هەولێری پایتەختی کوردستان.

تێبینی یەکەم: هەموو ناوێکی مێینە و هەموو ناوی شوێنێك کە بەیەکێ لە پیتە بزوێنەکان کۆتاییان دێت (ە، ی، ا. .) ئەوا لەو رێسایەی سەرەوە لادەدەن و هەمیشە لەکاتی بەکارهێناندا نیشانەی **(ی)** نێرەیان دەچێتە سەر. وەك:

بە گوڵالەی بڵێ.

دوێنێ فاتیمەی بینی.

چەند جار لە چەمەی بوی؟

کەی بۆ سلێمانی دەچی؟

تێبینی دووەم: کاتێ کە ناوی شوێن وەکو سیفەت بۆ ناوی کاڵا یان ناوی کەسی بەکار دێت، ئەوا هەمیشە نیشانەی (ی) نێرەی دەچێتە سەر، وەك: کورە ئێرانییەکە. کاڵای هەرزانی تورکی، قوماشی بەغدایی، رەگەزنامەی عێراقی، کچی هەولێری.

هەموو ئەو ناوانەش کە نیشانەی (ێ)ی مێیەیان ناخرێتە سەر، ئەوا بە ناوی نێرینە دەژمێردرێن و نیشانەی (ی) نێرینە وەردەگرن. وەك: لە عاردی، لەپاڵ دیواری، لە شاری، لە گوندی، لە شاخی، لە رووباری خنکا، میری کوردان، دەفتەری خۆم، موسوڵمانی باش، جوی کوردستان

ئێستاش، بۆ باشتر تێگەیشتن و دڵنیابوون، چەند نموونەیەك لە قسەی رۆژانەی خەڵك دەنووسمەوە کە لە دەفتەرەکەمدا یادداشتم کردوون:

جلکی خۆت لەبەر بکە.

کلیلی ماڵێ لای کێیە؟

لە کەرکوکێ تا هەولێرێ پرخەی دەهات.

لە گوندی تا شاری هەر قسەی کرد.

لە دەشتێ بەپێ هاتینە شاری.

لە ژوورێ دەخەوی یان لەسەری بانی.

لەسەرێ جێت بۆ راخەم یان لە خوارێ.

لە ئاسمانێ بەدوای دەگەڕام لە عاردی دەستم کەوت.

شێخی خۆم نوشتەی باشتر دەکات.

ئاغای گوندی وەك گوڵەبورۆژەی دەسوورێ.

مام مۆتکی وەرتی پیاوێکی پیتۆڵ بووە.

پورە کەسکێ رەدوی مام قادری کەوتوە.

❊ ❊ ❊

وەك لەو نموونانەی سەرەوەدا دەبینرێ، بوونی نیشانەکانی نێرومێ، بە شێوەیەکی چالاك، لە زمانی رۆژانەی خەڵك و لە دەقە فۆلکلۆریەکاندا، راستییەکە نکۆڵی لێناکرێ. ئەوەی لێرەدا پرسیاری گرنگە ئەمەیە کە ئایا هەر بەردەوام بین لە پشتگوێخستن و بایەخ پێنەدان و دانپێدانەنانی ئەم تێرمە زمانەوانییە؟ یان وەکو بەشێکی گرنگ و بە سوودی رێزمانەکەمان، بایەخی پێبدەین. لێکۆڵینەوەی پێویستی

لەبارەوە بکەین. بیخەینە ناو پرۆگرامەکانی خوێندن. لە نووسینەکانماندا پەیڕەوی لە ڕێساکانی بکەین.

من لام وایە خۆ گێلکردن لەو راستیە زمانەوانییە، زیان بە زمانەکەمان و ڕێزمانەکەشی دەگەیەنێ. پێویستە ئەو تێرمەیە بە گەڕ بخرێتەوەو سوودیشی لێوەر بگیرێ. زمانی ئێمە کۆمەڵێك کەمووکوڕی هەیە، بە دیاریکردنی نیشانەکانی نێرومێ، هەندێ لەو کەمووکوڕیانەی چارەسەر دەکرێن. ئەگەر ئەو پێشنیارەی من. لە لایەن زانکۆکان و کۆڕە زمانەوانییەکان و بنکەکانی چاپ و بلاوکردنەوە، بەهەند وەربگیرێ و بایەخی پێبدرێ و بڕیاری ئەوە وەربگیرێت کە لە نووسیندا دەبوو پێڕەوی لەو تێرمەیە بکرێت، ئەوا لێکۆڵەوان چەند کارێکی گرنگیان لە پێشە دەبێ یەکلایی بکەنەوە.

یەکەم: دیاریکردنی سیستەمێکی گونجاو بۆ پۆلێن کردن و لێکجیا کردنەوەی هەموو ناوێکی ناو زمانی کوردی (ناوی کەسی، ناوی شت، ناوی شوێن، ناوی دیاردەکان) کە ئاخۆ نێرن یان مێن.

دووەم: نەبوونی نیشانەی نێرومێ بۆ راناوی کەسی تاکی سێیەم (ئەوێ. کچ is she) (ئەوی. کوڕhe) کەلێنێکی گەورەی ناو زمانەکەمانە. من پێشنیار دەکەم بۆ پڕ کردنەوەی ئەو کەلێنە، کە لای چیرۆك و ڕۆماننووسان و وەرگێڕان، باش هەستی پێدەکرێت، دەتوانین سوود لە راناوی هاوشێوەی زاراوەی کرمانجی زمانی کوردی وەربگرین. لە کرمانجیدا، بۆ (ئەو)ی کچ دەگوترێ (**وێ**)، بۆ (ئەو)ی کوڕیش دەگوترێ (**وی**) واتا هەمان پاشگرەکانی (**ێ و ی**) کە لە زمانی ستاندارددا بۆ نیشانەکانی نێرو مێ بەکار دێت. بەم جۆرە (**وێ**) لە جیاتی (she، **هذه**) و (**وی**)ش لە جیاتی (he، **هذا**)، بەکار دێت.

سێیەم: ئەو دوو نیشانەی سەرەوە بۆ نێرومێ، بەسەر گیانەوەری نێر و مێ لە رووی فەسلەجییەوە، ناچەسپێ. بۆ نموونە، کەرو ماکە، نیشانەی (**ێ**)مێیان بۆ بەکار دێت وەك: کورتانەکەی لە کەرێ ببەستە. کەچی سەگ، دێڵ و گەماڵی، نیشانەی نێریان بۆ بەکار دێت. وەك: دار هەڵبڕە سەگی دز دیارە. بەهەمان شێوە، نیشانەی رەگەز، پێڕەوی لە رەگەزی راستەقینەی گیانەوەران ناکات.

چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە دەکرێ لە لایەن کۆڕێکی زمانەوانیی و بڕیار بەدەست چارەسەر بکرێت. کە بڕیارەکانی لە دامودەزگا و زانکۆکاندا پێڕەویان لێبکرێت. بۆ

نموونه دەكریٚ بڕیار بدریٚت كـه نیـشانەی نیٚرومـیٚ بـۆ گیانـەوەران، بـە گـویٚرەی رەگـەزی راستی و فسیۆلۆجی گیانەوەرەكە دابندریٚت و بەم شیٚوەیە كـە نـاوی هـەر گیانـەوەریٚكی نیٚرە لە رستەدا بەكاربیٚنین دەبیٚ نیشانەی **(ی)** بخەینە سەر ناوەكە، بۆ گیانـەوەری مـیٚش نیشانەی میٚیە **(یٚ)** دەخریٚتە سەر ناوەكە. وەك بلٚیٚین: مـاینیٚ سـپی و ئەسـپی كـەویٚت. دوای چەند سالٚیٚك پـەیرەوی لـەم ریٚسایەكردن، خویٚنـەران لـە گـەلٚی رادیٚـن و دەبـیٚ بـە كاریٚكی ئاسایی.

تیٚبینی (١)

پیٚش ئەوەی كۆتایی بەو بابەتە بیٚنم، جیٚی خۆیەتی هیٚما بەو پیٚشگرە بكـەم كەلـەناو چەكانی بالٚەكایەتی دەخریٚنە پیٚش سیفەت.

وەك تیٚبینیم كردووە، ئەگەر هەمووشی نا، زۆربـەی سـیفەتەكان لـەناو رسـتەدا، بـە پیٚشگری نیٚرینەی **(ئی)** دەست پیٚدەكەن، وەك:

هەوا **ئی** خۆشە.

ئاوەكە **ئی** ساردە.

كچەكە **ئی** جوانە.

چایەكە **ئی** تالٚە.

سەرەڕای گەڕان و سۆراغ كردنیشم، نەم توانی هیچ باریٚك تیٚبینی بكـەم كـە تیٚدایـدا نیشانەی میٚینەی (ئیٚ) بخریٚتە پیٚش سیفەت. بۆیەش من نەمتوانی دوابڕیارِ بدەم كـە( ) پیٚش سیفەت نیشانەی نیٚرینەیـە. بـەلاٚم بیٚگومـان بـوونی پیٚـشگریٚكی تایبـەت لـەپیٚش سیفەتدا، دیاردەیەكی زمانەوانییە و پیٚویستە بایەخی پتری پیٚ بدریٚت.

سەرچاوەکان

١- دکتۆر جمال رەشید/ لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردواری/ بەغدا ١٩٨٨.

٢- شاسوار هەرشەمی/ مێژووی ئارامیەکان لە کوردستان/ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم/ سلێمانی ١٩٩٩.

٣- شاسوار هەرشەمی/ کارنامەی ئەردەشێری بابەکان/ دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم/ سلێمانی ٢٠٠٠.

٤- ژمارەکانی گۆڤاری چرۆ/ بەناوی کۆمەڵەی کولتووری کوردی لە نینتسهامن دەرچووە.

٥- عەبدوڵڵا غەفور/ جیۆگرافیای دانیشتوانی کوردستان/ پێداچوونەوەی شاسوار هەرشەمی. ستۆکهۆڵم ١٩٩٤.

٦- ق. کوردۆ. ز. یوسف/ فەرهەنگی کوردی — رووسی. مۆسکۆ ١٩٨٣.

٧- کوردستانی نوێ چاپی دەرەوەی وڵات.

٨- ژمارەیەك فەرهەنگی زمان بە زمانەکانی سویدی، رووسی، فارسی، دەری، عەرەبی، ئینگلیزی، نەرویجی و کوردی.

٩- ژمارەیەك کەشکۆڵ و دەفتەرو پەرەکاغەزی رۆژانی پێشمەرگایەتیم.

١٠- الکسندرانماتنکو/ بحثا عنالسعادة. دارالتقدم موسکو ١٩٩٠.

١١- فؤاد حسن حافظ/ تأخ الشعب لأنی. القاهرة ١٩٨٦.

١٢- دکتر عبدالحسین زرین کوب/ سرود أهل نجارا. کهنترین نموونة شوبه زبان فارسی/ یغما ١٣٣٧ شماره ٧.

١٣- دکتر علی اشرف صادقی/ تکوین زبان فارسی. تهران انتشارات دانشگاه ازاد ١٣٥٧.

١٤- کلیم الله توحدی/ حرکت تأریخی کرد به خراسان.

١٥- Spruktidningen N. 1 februari 2008. stockholm.

١٦- Kerstin FURUBRANT , världens spruk.

ئامۆژگای سیاسەتی دەرەوەی سوید، ستۆکهۆڵم ١٩٨٩

١٧- Coll inder, språket. 1959 stockholm.

١٨- L. S. Viktör , Språkpolltik på fem kontinent. Oslo 1977

١٩- B. Malmberg ,spräken i tid och rum. Lund 1977

٢٠-فەرهەنگی سویدی — سویدی ئەکادیمیای پادشایەتی سوید Lefin
1992 stockholm

٢١- Spnåktidning en N. 2 april 2008. stockholm

٢٢- Hellquist/ Svensk Etymdogisk ordbok färstq
١٩٩٣ مالمۆ چاپی چوارەم bandt

٢٣- Hellquist/ Svensk Etymologisk ordbok andrq
مالمۆ چاپی ١٩٩٣ چاپی چوارەم bandt

٢٤- Lennorf Warr

سوپاس و دەست خۆشی بۆ:

- پارێزەر سیروان عزیز
-کاک ئاسۆ
-کاک هاورێ
-کاک عومەر
کەیارمەتییان دام لە تایپکردن.

بەمەبەستی خوێندنەوەو وەرگرتنی سەرجەم بەرهەمو بابەتەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی سەردانی ماڵپەڕی مەڵبەندی کوردۆلۆجی بکەن، ناونیشان:

www.kurdology.com

له بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کوردۆلۆجی

بەرهەمی نووسین

١-فەرهەنگی ڕێزمانی کوردی، د. کەمال میراودەلی.
٢- فەرهەنگی زەویزانی، جەمال عەبدول.
٣-حركات الخوارج في غربي إقليم الجبال وشهرزور والجزيرة الفراتية:عطا عبدالرحمن محي الدين.
٤- سۆفیزم و کاریگەریی لە بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورددا: ١٨٨٠- ١٩٢٥، د. جەعفەر عەلی
٥-**قـضـــاء هەڵـەبجــە**، دراسه في الجغرافيه الإقليميه: **عطا محمد علاءالدين.**
٦-ڕۆڵی هۆکـــاره سیاســـــییەکان لە دابەشبوونی دانیشتوانی پارێزگای سلێمانیدا: جاسم محەمەد محەمەد
٧-پەیوەندییە سیاسییەکانی نێوان هەرێمی کوردستان و تورکیا، ١٩٩١-١٩٩٨: هێرش عەبدوڵلا حەمەکەریم.
٨-ڕۆژنامەگەریی خوێندکارانی کورد لە ئەوروپاو ئەمریکا، ١٩٤٩-١٩٩١ ، نەوزاد عەلی ئەحمەد.
٩-هوشیاری کۆمەڵایەتی، فواد تاهیر سادق
١٠-شاری سلێمانی ١٩٣٢-١٩٤٥ ، د. ئاکۆ عەبدولکەریم شوانی.
١١-إقليم كوردستان العراق في دائرة السياسات النفطية العالمية، د. محمد رؤوف سعيد مهندس زمناكو سعيد
١٢-بەعەرەبکردن لە هەرێمە کوردنشینەکاندا ٦٣- ٨٤٧ ز، رحیم ئەحمەد ئەمین
١٣-تعريب قضاء خانقين من منظور جيوسياسي، صلاح الدين انور قيتولي
١٤-کۆیە، کامەران **طاهر** سەعید
١٥-بوون لە شیعری مەحویدا، د.محمەد ئەمین عەبدوڵلا
١٦-شێواز لە شیعری کلاسیکیی کوردیدا، حەمە نوری عمر کاکی
١٧- ئەرمەنۆساید، مامەند ڕۆژە
١٨-کولتوور و ناسۆنالیزم، د. ڕەفیق سابیر
١٩- بنیاتی کارنامەیی لە دەقی نوێی کوردیدا، د. عبدالقادر حمە امین محمد
٢٠-ڕستەی باسمەند لە زمانی کوردیدا، کاروان عومەر قادر
٢١- جیۆگرافیای باشووری کوردستان، د. عەبدوڵلا غەفوور
٢٢-دابەشبوونی دانیشتوانی شاری هەولێر، فاتیمە قادر مستەف
٢٣- ئیدیۆم چەشنو پێکهاتنی لە زانی کوردیدا، شیلان عومەر حسەین
٢٤-شیعری ناوچەی موکریان، د. عوسمان دەشتی
٢٥-الهجرة والتغير الديموغرافي و خطط التنمية في العراق اقليم كوردستان نموذجا، رزگار سعيد قادر.
٢٦-بنیاتی ڕووداو لەڕۆمانی کوردیی باشووری کوردستاندا، میران جەلال محەمەد
٢٧-هەندێك زانیاری گشتی لە بارەی زمانەوە، ساشوار هەرشەمی
28/Report on the Sulaimani District of Kurdistan، E.B. Soane.

بەرهەمی وەرگێڕان

١-کۆمەڵکوژییەکەی دەرسیم، حوسێن یلدرم، لە سوێدییەوە: کاوە ئەمین.
٢-جەنگی عێراق، کاپلان و کریستڵ، لە ئینگلیزییەوە: عەبدولکەریم عوزێری.
٣-یاسا دەستوورییەکانی تورکیا و کورد لە سەردەمی نوێدا، م. ئە. حەسرەتیان، لە ڕوسییەوە: د. دلێر ئەحمەد
٤-سلێمانی ناوچەیەك لە کوردستان، ئی.بی. سۆن، لە ئینگلیزیەوە: مینە.
٥- شەرەفخانی بەدلیسی- سەردەم، ژیان، نەمریی، یێڤگێنیا ڤاسیلیێڤا، لە ڕوسیەوە: د.ئارام عەلی
٦-ڕیشەی کاریگەرییەکانی بریتانیا لە میسۆپۆتامیادا: زەکی ساڵح ، لە ئینگلیزییەوە : کامیل محمەد قەرەداغی

- **گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە یەکی ساڵی ٢٠٠٨**
- **گۆڤاری کوردۆلۆجی، ژمارە دووی ساڵی ٢٠٠٩**